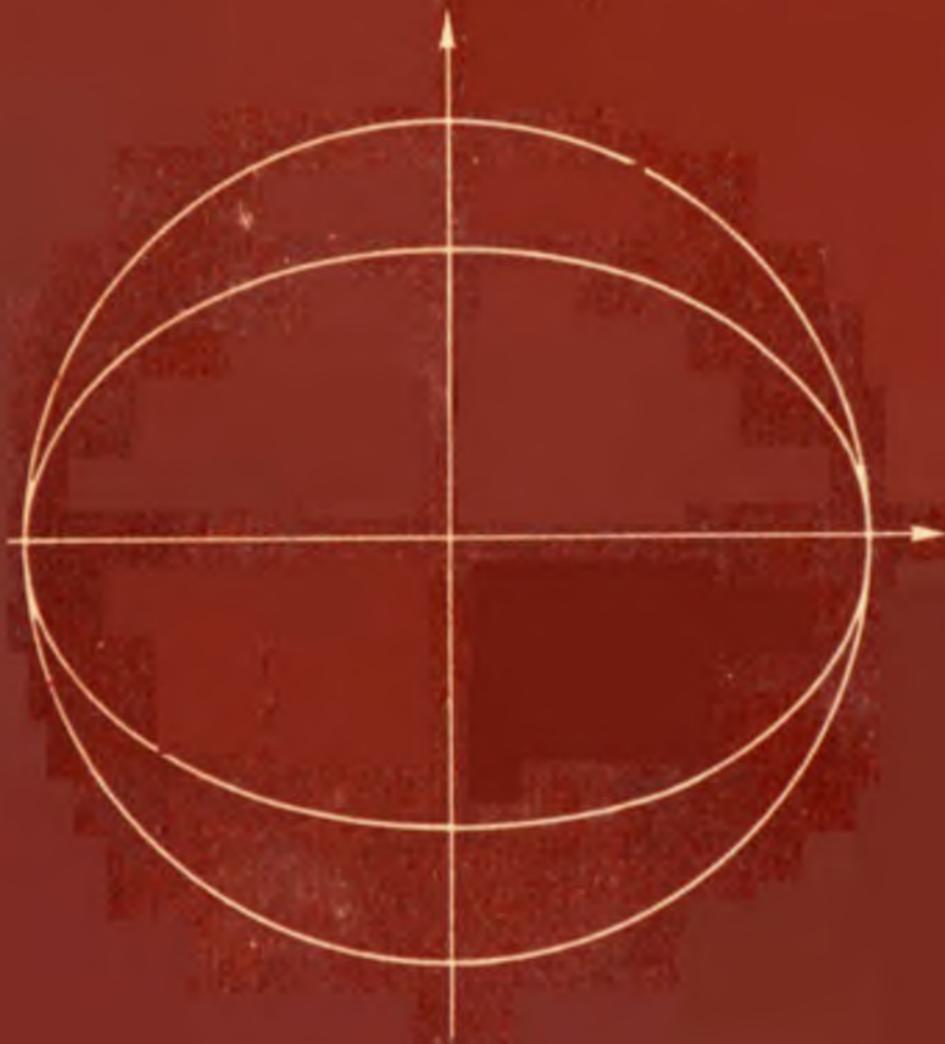

А. В. ПОГОРЕЛОВ

аналитик геометрия

А. В. ПОГОРЕЛОВ

АНАЛИТИК ГЕОМЕТРИЯ

*СССР Олий ва Ӯрта маҳсус таълим министрлиги
олий ўқув юртларининг математика
ва физика ихтиносликлари студентлари учун
дарслик сифатида руҳсат этган*

ТОШКЕНТ — «ЎҚИТУВЧИ» — 1983

Дарслик университетларнинг физика-математика факультетлари учун ҳузилган программага мувофиқ ёзилган бўлиб, унда аналитик геометрияниң традицион масалалари — тўғри чизиқ ва текислик тенгламалари, иккинчи тартибли чизиқлар ва сиртлар, чизиқли алмаштиришлар ва бошқалар баён этилган.

Бундан ташқари ҳар қайси бобда мустақил ечиш учун мисол ва масалалар жавоб ва кўрсатмалари билан берилган.

Дарсликдан педагогика институтларининг ва олий техника ўқув юртларининг студентлари ҳам фойдаланишлари мумкин.

П 1702040000 — 195
353(04) — 83 176 — 83

- © Главная редакция физико-математической литературы издательства «Наука», 1978, с изменениями.
- © «Ўқитувчи» нашриёти, русчадан таржима, Т., 1983 й.

РУСЧА ТҮРТИНЧИ НАШРИГА СҮЗ БОШИ

Китобнинг ушбу нашри олдингисидан аналитик геометрия курсининг илгари машқлар қаторига киритилган баъзи масалаларининг асосий текстга кўчирилганлиги билан фарқ қиласди.

Китобнинг охирида машқларга доир курсатмалар берилган бўлиб, баъзи холларда эса машқларнинг тўлиқ ечимлари берилган.

РУСЧА ИҚКИНЧИ НАШРИГА СҮЗ БОШИ

Китобнинг ушбу нашрида асосий текстга жузъий узгаришлар киритилган бўлиб, биринчи нашридан машқлар рўйхати әнча кенгайтирилганлиги билан фарқ қиласди.

Маълумки, аналитик геометрия методларини узлаштиришнинг асосий воситаси масалалар ечишдан иборатdir. Шу сабабдан машқларни танлашга ва уларни тартиб билан жойлаштирилишига албҳида эътибор берилди. Асосий текстнинг ҳар бир параграфи қатор машқлар билан якунланади. Уларни махсус равишда жойлаштирилиши ечимни излаш доирасини торайтиради, шу билан бирга айрим қийин машқларни ўқувчиларга енгиллаштириб беради.

Автор

МУҚАДДИМА

Аналитик геометрия қатъий доирали мазмунга эга бўлмай, ундаги муҳим томон текшириб урганиш эмас, балки методдан иборатдир.

Бу методнинг моҳияти шундаки, геометрик объектларга бирор стандарт усулда тенгламалар (тенгламалар системалари) шундай мос қўйилиб, фигуralарда юз берадиган муносабатлар уларнинг тенгламаларида ўз ифодасини топади.

Чунончи, декарт координаталарини кўзда тутганда текисликдаги ҳар бир түфри чизиққа бир кийматли равишда ушбу

$$ax + by + c = 0$$

чизикли тенглама мос қўйилади.

Учта түфри чизиқнинг битта нуқтада кесишиши бу түфри чизиқларни ифодаловчи учта тенгламанинг биргаликда бўлиш шартида ўз ифодасини топади.

Аналитик геометрия методи билан турли-туман масалаларни ечишдаги универсал ёндашиш геометрик тадқиқотларнинг асосий методига айланди ва табиатшуносликнинг бошқа соҳалари — механика, физикада кенг татбиқ этиладиган бўлди.

Аналитик геометрияни алгебра ва анализ билан бирлаштириди, бу эса математиканинг шу учта булимийнинг ривожланишида самарали натижалар курсатди.

Аналитик геометриянинг асосий фоялари Декарт билан боғлиқ булиб, у 1637 йилда узининг «Геометрия» номли есарида бу фан методининг асосларини баён қилди.

Лекцияларнинг китобхонга тақдим қилинаётган ушбу курсида аналитик геометрия методининг асослари энг сода геометрик объектларга нисбатан татбиқ қилинади. Ушбу курс университетларнинг физика-математика факультетлари программасига мослаб тузилган.

I боб

ТЕКИСЛИҚДА ТҮФРИБУРЧАҚЛИ ДЕҚАРТ КООРДИНАТАЛАРИ

1-§. Текисликда координаталарни киритиш

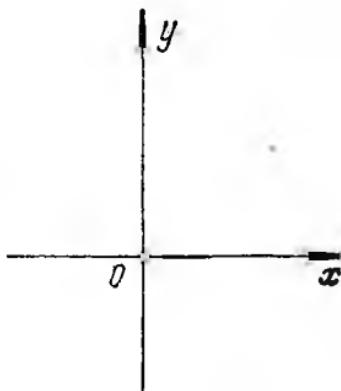
Текисликда ўзаро перпендикуляр икки түфри чизик Ox , Oy ни — координаталар ўқларини утказамиз (1-расм). Уларнинг кесишган O нуқтаси — координаталар боши ҳар бир ўқни иккита ярим ўққа ажратади. Ярим ўқлардан бирини мусбат деб ҳисоблаб, уни чизмада стрелка билан кўрсатамиз, иккинчисини эса манфий деб ҳисоблаймиз.

Текисликнинг ҳар бир A нуқтасига ушбу қоида асосида бир жуфт сонни — нуқтанинг координаталарини — (x) абсциссанни ва (y) ординатани мос қўямиз.

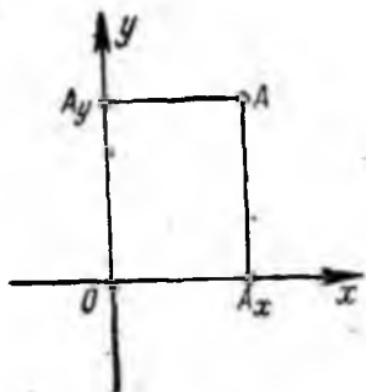
A нуқта орқали ординаталар ўқи (Oy) га параллел түфри чизик утказамиз (2-расм). Ў абсциссалар ўқи (Ox) ни бирор A_x нуқтада кесади. A нуқтанинг абсциссаси деб шундай x сонни тушумизки, унинг абсолют қиймати O дан A_x гача масофага teng булиб, у A_x мусбат ярим ўққа тегишли бўлса мусбат, манфий ўққа тегишли бўлса манфий ҳисобланади. A_x нуқта O билан устма-уст тушса, x ни нолга teng деб фараз қиласиз.

A нуқтанинг (y) ординатаси шу сингари аниқланади. Нуқтанинг координаталарини унинг ҳарфий белгиси ёнига ёзамиш, масалан: $A (x, y)$.

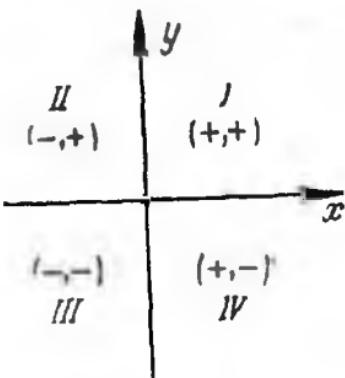
Координаталар ўқлари текисликни туртта туғри бурчакка — квадрантларга (I, II, III, IV) булади (3-расм). Битта квадрант чегарасида иккала координата хам уз ишорасини сақлайди ва расмда кўрсатилган ишораларга эга бўлади.

1- расм.

2- расм.

3- расм.

x ўқи (абсциссалар уқи) даги нүкталарнинг (y) ординаталари нольга тенг, y ўқи (ординаталар уқи) даги нүкталарнинг абсциссалари нольга тенг. Координаталар бошининг хам абсциссаси, хам ординатаси нольга тенг.

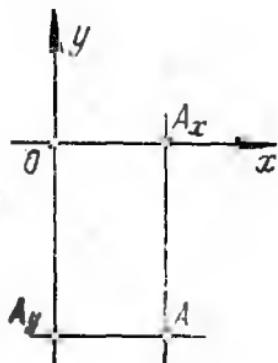
x ва y координаталар текисликда юқоридаги йусинда киритилса, биз уни xy текислик деб атаемиз. Бу текисликкинг координаталари x ва y дан иборат ихтиёрий нүктасини баъзан (x, y) билан белгилаймиз.

Ҳақиқий сонларнинг исталган x, y жиғфти учун x, y текисликда ягона шундай A нүкта топила-дики, унинг учун x — абсцисса, y эса ордината бўлади.

Ҳақиқатан хам, аниқликни кўзда тутиб, $x > 0$ ва $y < 0$ булсин дейлик. Мусбат ярим уқ x да O нүктадан x масофада A_x нүктани, манғий ярим уқ y да эса O дан $|y|$ масофада бўлган A нүктани оламиз. A_x ва A_y нүкталардан мос равишда y ва x ўқларига параллел туғри чизиқлар утказамиз (4-расм). Бу туғри чизиқлар абсциссаси x ва

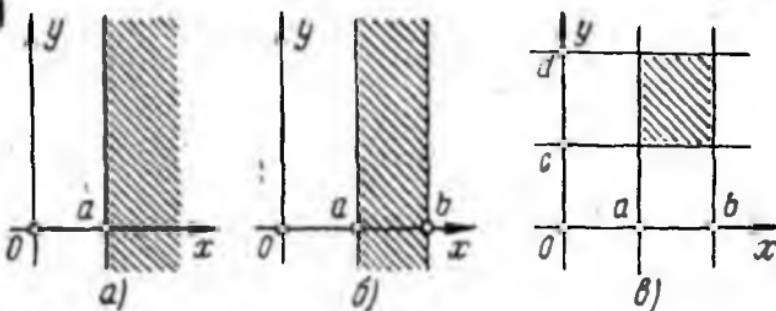
ординатаси y дан иборат қандайдир A нүктада кесишади, $x < 0, y > 0$; $x > 0, y > 0$ ва $x < 0, y < 0$ дан иборат, қолган ҳолларда исбот шу тартибда олиб борилади.

Энди тенгсизликлар ёрдамида аналитик усул билан xy текисликда соҳалар берилишининг бир неча муҳим ҳолларини таъкидлаб ўтгайлик. xy текисликнинг $x > a$ тенгсизликни қаноатлантирувчи нүкталари туплами $(a, 0)$ нүктадан ўтиб ординаталар уқига параллел бул-

4- расм.

ган түғричилик билан чегараланган ярим ткеисликтан иборат (б-а расм). $a < x < b$ тенгсизликларни қаноатлантирувчи нүкталар түплами $a < x$ ва $x < b$ тенгсизликлар билан бериладиган ярим текисликларнинг кесиши (умумий қисми)дан иборат. Шундай қилиб, бу түплама $(a, 0)$ ва $(b, 0)$ нүкталардан ўтиб у үқига параллел бўлган иккита түғричилик орасидагиолосадан иборат (б-расм) $a < x < b$, $c < y < d$ ни қаноатлантирувчи нүкталар түплама учлари (a, c) , (a, d) , (b, c) , (b, d) нүкталардаги түғричилик тўртбурчакдир (б-расм).

5- расм.

Пировардида ушбу масалани ечайлик. Учлари $A_1(x_1, y_1)$, $A_2(x_2, y_2)$, $A_3(x_3, y_3)$ нүкталардаги учбурчак юзи топилсан. Айтилган учбурчак координаталар системаси xy га нисбатан б-расмда курсатилгандек жойлашган бўлсан. Учбурчак шундай жойлашган тақдирда унинг юзи $B_1 A_1 A_3 B_3$ трапеция юзи билан $B_1 A_1 A_2 B_2$ ва $B_2 A_2 A_3 B_3$ трапециялар юзлари йиғиндинсининг айримасига тенг:

$$S(A_1 A_2 A_3 B_3) = S(B_1 A_1 A_3 B_3) - [S(B_1 A_1 A_2 B_2) + S(B_2 A_2 A_3 B_3)].$$

$B_1 A_1 A_3 B_3$ трапецияning асослари y_1 ва y_3 га, унинг баландлиги эса $x_3 - x_1$ га тенг. Шунинг учун трапеция юзи:

$$S(B_1 A_1 A_3 B_3) = \frac{1}{2} (y_3 + y_1) (x_3 - x_1).$$

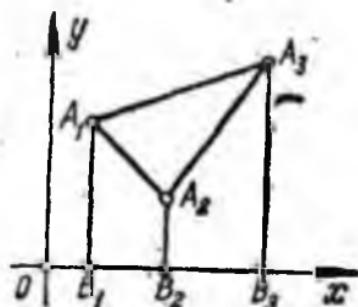
Қолган икки трапеция юзларини шунинг сингари топамиз:

$$S(B_1 A_1 A_2 B_2) = \frac{1}{2} (y_2 + y_1) (x_2 - x_1),$$

$$S(B_2 A_2 A_3 B_3) = \frac{1}{2} (y_3 + y_2) (x_3 - x_2).$$

$A_1 A_2 A_3$ учбурчак юзи:

$$S(A_1 A_2 A_3) = \frac{1}{2} (y_3 + y_1) (x_3 - x_1) - \frac{1}{2} (y_2 + y_1) (x_2 - x_1) - \frac{1}{2} (y_3 + y_2) (x_3 - x_2) = \frac{1}{2} (x_2 y_3 - y_2 x_1 + x_1 y_3 - y_3 x_2 + x_3 y_1 - y_3 x_1)$$

6-расм.

Бу формулалық өсдә сақлаш учун қулайроқ шаклда ёзиш мүмкін:

$$S(A_1A_2A_3) = \frac{1}{2} \{(y_3 - y_1)(x_2 - x_1) - (y_2 - y_1)(x_3 - x_1)\}.$$

Бу формула гарчи учбұрчак координаталар системасынан нисбатан мағлұс жойлашған деган фаразда чиқарылған бұлса-да, формула учбұрчакнинг исталғанча жойлашиши учун ҳам ишораның аниқлігига-ча түғри натижә беради. Буни биз сал кейинроқ исбот қиламыз (II боб, 5- §).

Машқлар

1. xy текисликнинг: а) $|x| = a$, б) $|x| = |y|$ бажарыладын нүқтәләр қаерда жойлашады?

2. xy текисликнинг: а) $|x| < a$, б) $|x| < a$, $|y| < b$ бажарыладын нүқтәләр қандай жойлашады?

3. x үкі (у үкі, координаталар боши) га нисбатан $A(x, y)$ нүқтәга симметрик нүқтанинг координаталари топылсын.

4. Әиринчи (иккінчи) координаталар бурчаги биссектрисасына симметрик бұлған $A(x, y)$ нүқтанинг координаталари топылсын.

5. Агар x үкі сифатыда y үкі, y үкі сифатыда x үкі қабул қылнса, $A(x, y)$ нүқтанинг координаталари қандай үзгәради?

6. Координаталар үкі йұналишларини үзгартырмасдан координаталар бошими $A_0(x_0, y_0)$ нүқтәга күчирсак, $A(x, y)$ нүқтанинг координаталари қандай үзгәради?

7. Квадрат диагоналларини координаталар үкләре деб қабул қыліб, квадрат томонлары үрталарининг координаталари топылсын.

8. Үчта (x_1, y_1) , (x_2, y_2) , (x_3, y_3) нүқтанинг бир түғри чизиқда ётқыш маълум. Бу нүқтәлардан қайси бири қолған иккитаси орасыда ётишини қандай билиш мүмкін?

2-§. Нүқтәләр орасидаги масофа

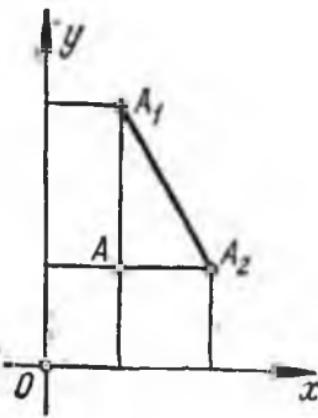
Фараз қилайлық, xy текисликда иккита x_1, y_1 координаталы A_1 ва x_2, y_2 координаталы A_2 нүқта берилған бўлсин. A_1, A_2 нүқтәләр орасидаги масофаны шу нүқтәларнине координаталари орқали ифода этайлик.

Фараз этайлик, $x_1 \neq x_2$ ва $y_1 \neq y_2$ бўлсин. A_1 ва A_2 нүқтәләр орқали координаталар үкига параллел түғри чизиқлар ўтказайлик (7-расм). A ва A_1 нүқтәләр орасидаги масофа $|y_1 - y_2|$ га, A ва A_2 нүқтәләр орасидаги масофа $|x_1 - x_2|$ га teng. Түғри бурчакли A_1AA_2 учбұрчакка Пифагор теоремасини татбиқ этиб,

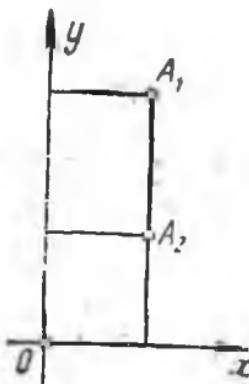
$$(x_1 - x_2)^2 + (y_1 - y_2)^2 = d^2 \quad (1)$$

ни ҳосил қиламыз, бунда d билан A_1 ва A_2 нүқтәләр орасидаги масофа белгиланган.

Гарчи нүқтәләр орасидаги масофаны берувчи (1) формула $x_1 \neq x_2, y_1 \neq y_2$ дан иборат фаразда чиқарылған булса-да, у бошқа ҳолларда ҳам үз кучини сақладайди. Ҳақи-

7- расм.

8- расм.

қатан ҳам, $x_1 = x_2$, $y_1 \neq y_2$ бўлса (8-расм), d масофа $|y_1 - y_2|$ га тенг. (1) формула ҳам ана шу натижани беради. $x_1 \neq x_2$, $y_1 = y_2$ бўлганда ҳам аҳвол шундай. $x_1 = x_2$, $y_1 = y_2$ ҳолда A_1 ва A_2 нуқталар устма-уст тушади ва (1) формула $d = 0$ ни беради.

Машқ тариқасида учлари (x_1, y_1) , (x_2, y_2) , (x_3, y_3) нуқталардан изборат учбурчакка ташиқи чизилган айланга марказининг координаталарини топайлик.

(x, y) -- ташқи чизилган айланга маркази бўлсин, у учбурчак учларидан бир хил масофада туради. Бундан айланга марказининг изланган x , y координаталари учун ушбу

$$(x - x_1)^2 + (y - y_1)^2 = (x - x_2)^2 + (y - y_2)^2,$$

$$(x - x_1)^2 + (y - y_1)^2 = (x - x_3)^2 + (y - y_3)^2$$

тенгламалар ҳосил қилинади ёки ўз-ўзидан равшин алмаштиришлардан сўнг:

$$2(x_3 - x_1)x + 2(y_2 - y_1)y = x_2^2 + y_2^2 - x_1^2 - y_1^2,$$

$$2(x_3 - x_1)x + 2(y_3 - y_1)y = x_3^2 + y_3^2 - x_1^2 - y_1^2.$$

Шундай қилиб, номаълум x , y координаталар учун иккита чизикли тенглама ҳосил қилинди, улардан x , y ни топамиз.

Машқлар

1. x ўқида берилган иккита $A(x_1, y_1)$, $B(x_2, y_2)$ нуқтадан баробар узоқлашган нуқта координаталари топилсин. $A(0, a)$, $B(b, 0)$ мисол қаралсин.

2. Тенг томонли ABC учбурчакнинг иккита A , B учининг координаталари берилган. Учинчи учнинг координаталарини қандай топиш мумкин?

Мисол қаралсин: $A(0, a)$, $B(a, 0)$.

3. $ABCD$ квадратнинг иккита қушни A , B уни берилган. Қолган учларининг координаталари қандай топилади? $A(a, 0)$, $B(0, b)$ мисол қаралсин.

4. ABC учбұрчак түғри бурчакли булиб, түғри бурчагининг C учидаң иборат бўлиши учун бу учбұрчак учларининг координаталари қайси шартни қаноатлантириши керак?

5. ABC учбұрчакнинг A бурчагидан катта бўлиши учун учбұрчак учларининг координаталари қайси шартни қаноатлантириши керак?

6. $ABCD$ түртбұрчак ўз учларининг координаталари билан берилган. Унинг айланага ички чизилган ёки чизилмаганини қандай билиш мумкин?

7. Исталған ҳақиқий a, a_1, a_2, b, b_1, b_2 сонлар учун ушбу

$$\sqrt{(a_1 - a)^2 + (b_1 - b)^2} + \sqrt{(a_2 - a)^2 + (b_2 - b)^2} > \sqrt{(a_1 - a_2)^2 + (b_1 - b_2)^2}.$$

тengsizliknинг ўринли эканлыги исбот қўлинсин. Бу tengsizlik қандай геометрик фактга мос келади?

3- §. Кесмани берилган нисбатда булиш

Фараз этайлик, xy текисликда иккита $A_1(x_1, y_1), A_2(x_2, y_2)$ нуқта берилган булсин. $A_1 A_2$ кесмани $\lambda_1 : \lambda_2$ нисбатда бўлувчи A нуқтанинг координаталарини топайлик.

Олинган $A_1 A_2$ кесма x ўқига параллел эмас деб фараз қилайлик. A_1, A, A_2 нуқталарни y ўқига проекциялайлик (9- расм). Қуидагиларга эгамиз:

$$\frac{A_1 A}{AA_2} = \frac{\overline{A_1 A}}{\overline{AA_2}} = \frac{\lambda_1}{\lambda_2}.$$

$\overline{A_1}, \overline{A_2}, \overline{A}$ нуқталарнинг ординаталари мос равища A_2, A_1, A нуқталарнинг ординаталарига tengлиги сабабли:

$$\overline{A_1 A} = |y_1 - y|, \quad \overline{A A_2} = |y - y_2|.$$

Демак,

$$\frac{|y_1 - y|}{|y - y_2|} = \frac{\lambda_1}{\lambda_2}.$$

\overline{A} нуқта $\overline{A_1}$ билан $\overline{A_2}$ орасида ётганлиги сабабли $y_1 - y$ ва $y - y_2$ айрмаларнинг ишораси бир хил. Шунинг учун:

$$\frac{|y_1 - y|}{|y - y_2|} = \frac{y_1 - y}{y - y_2} = \frac{\lambda_1}{\lambda_2}.$$

Бундан ушбуни топамиз:

$$y = \frac{\lambda_2 y_1 + \lambda_1 y_2}{\lambda_1 + \lambda_2}. \quad (1)$$

Агар A_1A_2 кесма x үқига параллел булса, у ҳолда:

$$y_1 = y_2 = y.$$

Шу натижани (1) формула ҳам беради, шундай қилиб, бу формула A_1, A_2 нуқталарнинг ҳар қандай жойланишида ҳам ўз кучини саклайди.

A нуқтанинг абсциссаси шу сингари топилади. Үнинг учун ушбу

$$x = \frac{\lambda_2 x_1 + \lambda_1 x_2}{\lambda_1 + \lambda_2}$$

формула ҳосил қилинади.

$\frac{\lambda_1}{\lambda_1 + \lambda_2} = t$ белгилашни киритайлик. Бу ҳолда $\frac{\lambda_2}{\lambda_1 + \lambda_2} = 1 - t$. Да-

мак, учлари $A(x_1, y_1)$, $B(x_2, y_2)$ нуқталарда бўлган кесманинг исталган C нуқтасининг координаталарини қўйидагича ифодалаш мумкини:

$$x = (1 - t)x_1 + tx_2, \quad y = (1 - t)y_1 + ty_2, \quad 0 < t < 1.$$

Энди $t < 0$ ва $t > 1$ ҳолларда $C(x, y)$ нуқтанинг қаерда бўлишини аниқлайлик. Бунинг учун $t < 0$ ҳолда формулаларимизни x_1, y_1 га нисбатан ечайлик:

$$x_1 = \frac{1 \cdot x + (-t) x_2}{1 - t}$$

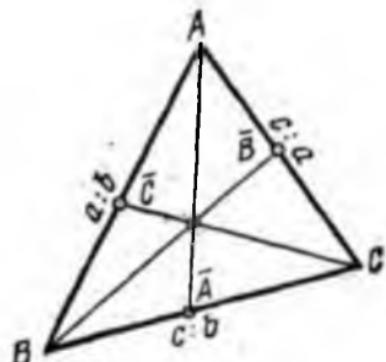
$$y_1 = \frac{1 \cdot y + (-t) y_2}{1 - t}$$

Булардан эса $A(x_1, y_1)$ нуқта CB кесмага тегишли эканлиги ва бу кесмани $(-t) : 1$ нисбатда булиб юборни кўриниб турибди. Демак, $t < 0$ ҳолда формулаларимиз AB кесманинг A нуқта томонидаги давомига қарашли нуқтанинг координаталарини беради. $t > 1$ ҳолда бу формулалар AB кесманинг B нуқта томонидаги давомига қарашли нуқтанинг координаталарини бериши шундай исботланади.

Машқ тариқасида элементар геометрияда қараладиган Чева теоремасини исбот қиласайлик. Бу теорема ушбу фактни билдиради: агар учбурчак томонларини айланиб чиқшиш тартибида (10-расм) унинг томонлари $a:b, c:a, b:c$ нисбатда бўлинса, у ҳолда учбурчак учларини қарама-қарши томонлардаги бўлинши нуқталари билан туташтирувчи кесмалар битта нуқтада кесинади.

$A(x_1, y_1), B(x_2, y_2), C(x_3, y_3)$ лар ABC учбурчак учлари, $\bar{A}, \bar{B}, \bar{C}$ лар эса унинг қарама-қарши томонлардаги бўлинши нуқталари бўлсин (10-расм). A нуқтанинг координаталари:

$$x = \frac{bx_2 + cx_3}{b+c}, \quad y = \frac{by_2 + cy_3}{b+c}$$

10- расм.

Энді AA кесмани $(b+c):a$ нисбатда бұлайлык. Бұлиниш нүктасининг координаталари құйидагида бұлади:

$$x = \frac{ax_1 + bx_2 + cx_3}{a + b + c}, \quad y = \frac{ay_1 + by_2 + cy_3}{a + b + c}$$

Агар BB кесмани $(a+c):b$ нисбатда бұлсак, бұлиниш нүктаси учун янашу координаталарни ҳосил қиласын. CC кесмани $(a+b):c$ нисбатда бұлишда ҳам яна ўша координаталар ҳосил қилинади. Демек, AA , BB , CC кесмалар умумий нүктеге етеди. Шуни исбот қилиш талаб қылған жағдайда.

Элементар геометриядаги учбурчакнинг медианалари, биссектрисалари ва баландликларининг кесишиши ҳақида исбот қилинадиган теоремалар Чева теоремасининг хусусий ҳоли әканлигини таъкидлаб үтамиз.

Машқлар

1. Параллелограмм учта үчининг координаталари берилган (x_1, y_1) , (x_2, y_2) , (x_3, y_3) . Үнинг түртінчи учи ва марказининг координаталари топилсун.

2. Учбурчак учларининг координаталари берилган: (x_1, y_1) , (x_2, y_2) , (x_3, y_3) . Үнинг медианалари кесишишган нүктасининг координаталари топилсун.

3. Учбурчак томонлари урталарининг координаталари берилган: (x_1, y_1) , (x_2, y_2) , (x_3, y_3) . Учбурчак учларининг координаталари топилсун.

4. Учлари (x_1, y_1) , (x_2, y_2) , (x_3, y_3) дан иборат учбурчак берилған. Шу учбурчакка үшашшында үшашшында жойлашған учбурчак учларининг координаталари топилсун, бунда үшашшындағы коэффициенттер тенг, үшашшындағы маркази эса (x_0, y_0) нүктадан иборат.

5. Агар A нүкта A_1 , A_2 нүкталардан үтүвчи түғри чизиқда ётиб, A_1A_2 кесмадан ташқарыда ётса ве үнинг A_1 , A_2 нүкталаргача масофаларининг нисбати $\lambda_1 : \lambda_2$ га тенг бұлса, бундай ҳолда A нүкта A_1A_2 кесмани ташқи равишда бұлади деб айтлади. A нүктасининг координаталари A_1 ва A_2 нүкталар координаталари (x_1, y_1) , (x_2, y_2) орқали шубу формуулалар бүйінша исботлансаны:

$$x = \frac{\lambda_2 x_1 - \lambda_1 x_2}{\lambda_2 - \lambda_1}, \quad y = \frac{\lambda_2 y_1 - \lambda_1 y_2}{\lambda_2 - \lambda_1}.$$

6. Иккита кесма үз охирларининг координаталари билан берилған. Чизмага мурожаат қилмасдан түриб, кесмаларнинг кесишиш ёки кесищмаслигини қандай билиш мүмкін?

7. $A_1(x_1, y_1)$ ва $A_2(x_2, y_2)$ нүкталарда жойлашған иккита μ_1 , μ_2 массасыннан оғирлік маркази деб A_1A_2 кесмани $\mu_2:\mu_1$ нисбатда булуғчи A нүктеге айтлади. Шундай қылыш үнинг координаталари:

$$x = \frac{\mu_1 x_1 + \mu_2 x_2}{\mu_1 + \mu_2}, \quad y = \frac{\mu_1 y_1 + \mu_2 y_2}{\mu_1 + \mu_2}.$$

A_n нүқталарда жойлашган n та μ_i массанинг оғирлик маркази индукция бүйича топилади. Яъни, агар A_n нүқта олдинги $n - 1$ та масса маркази бўлса, барча n та массанинг оғирлик маркази ушбу иккита массанинг оғирлик маркази деб қаралади: уларнинг бироюн A_n нүқтада жойлашган μ_n , иккунчиси эса A_n^* нүқтада жойлашган $\mu_1 + \dots + \mu_{n-1}$ массалардан иборат. $A_i(x_i, y_i)$ нүқталарда жойлашган μ_i массалар оғирлик марказининг координаталари учун ушбу формулалар исбот қилинсин:

$$x = \frac{\mu_1 x_1 + \dots + \mu_n x_n}{\mu_1 + \dots + \mu_n}, \quad y = \frac{\mu_1 y_1 + \dots + \mu_n y_n}{\mu_1 + \dots + \mu_n}.$$

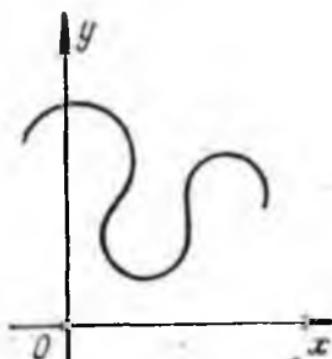
4- §. Эгри чизиқ тенгламаси ҳақида тушунча.

Айланы тенгламаси

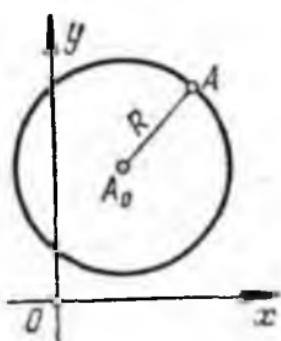
Фараз этайлик, xy текисликда бирор чизиқ ёки бошқача қилиб айтганда эгри чизиқ берилган бўлсин (11- расм). Агар $\phi(x, y) = 0$ тенгламани эгри чизиқдаги исталган нүқтанинг (x, y) координаталари қаноатлантирилса ва шу тенгламани қаноатлантирувчи сонларнинг исталган (x, y) жуфти эгри чизиқ нүқтасининг координаталарини билдирилса, $(\phi_x, y) = -0$ тенглама эгри чизиқнинг нооикор тенгламаси деб атала-ди. Эгри чизиқни унинг тенгламаси аниқлаб бериши равшан, шунинг учун эгри чизиқни унинг тенгламаси билан берилиши тўғрисида гапириш мумкин.

Аналитик геометрияда кўпинча иккита масала қаралади: 1) эгри чизиқнинг берилган геометрик хоссалари бўйича унинг тенгламасини тузиш; 2) эгри чизиқнинг берилган тенгламаси бўйича унинг геометрик хоссаларини аниқлаш. Бу масалаларни эгри чизиқларнинг энг соддаси — айланага нисбатан қараб чиқайлик.

Фараз этайлик, xy текисликдаги ихтиёрий нүқта $A_0(x_0, y_0)$ бўлсин, R эса исталган мусбат сон бўлсин. Маркази A_0 ва радиуси R дан иборат айланы тенгламасини тузайлик (12- расм).

11- расм.

12- расм.

Айланадаги ихтиёрий нүқта $A(x, y)$ бўлсин, унинг A_0 гача масофаси R га тенг. 2- § га асосан A нүқтадан A_0 гача масофа квадрати $(x - x_0)^2 + (y - y_0)^2$ га тенг. Демак, айлананинг ҳар бир A нүқтасининг x, y координаталари ушбу

$$(x - x_0)^2 + (y - y_0)^2 - R^2 = 0 \quad (1)$$

тенгламани қаноатлантиради.

Аксинча, x, y координаталари (1) тенгламани қаноатлантирган исталган A нүқта айланага тегишилдири, чунки унинг A_0 гача масофаси R га тенг.

Юқорида берилган таърифга мувофиқ (1) тенглама маркази A_0 ва радиуси R дан иборат айланадан тенгламасидир.

Энди ушбу

$$x^2 + y^2 + 2ax + 2by + c = 0 \quad (a^2 + b^2 - c > 0)$$

тенглама билан берилган эгри чизиққа нисбатан иккинчи масалани кўриб чиқайлик.

Эгри чизиқ тенгламасини ушбу

$$(x + a)^2 + (y + b)^2 - (\sqrt{a^2 + b^2} - c)^2 = 0$$

эквивалент куринишида ёзиш мумкин. Бу тенгламадан куриниб турибдики, эгри чизиқнинг ҳар бир (x, y) нүқтаси $(-a, -b)$ нүқтадан $\sqrt{a^2 + b^2} - c$ га тенг бир хил масофада туради: демак, эгри чизиқ маркази $(-a, -b)$ ва радиуси $\sqrt{a^2 + b^2} - c$ бўлган айланадан иборат.

Аналитик геометрия методининг татбиқини намоён этадиган мисол тариқасида ушбу масалани қараб чиқамиз. Текислик нүқталари нинг шундай геометрик ўрни топилсинки, уларнинг берилган иккита A ва B нүқталаригача масофаларининг нисбати ўзгармас ва $k \neq 1$ бўлсин. (Нүқталарнинг геометрик ўрни деб шундай фигурага айтиладики, у берилган хоссага эга булган ҳамма нүқталардан тузилган булади. Қаралаётган ҳолда текисликдаги шундай нүқталар кўзда тутилганки, улар учун берилган иккита A ва B нүқталаргача олинган масофалар нисбати ўзгармасидир).

A ва B нүқталар орасидаги масофа $2a$ га тенг бўлсин. AB тўғри чизиқни x ўқи ва AB кесманинг ўртасини координаталарнинг тўғри бурчакли декарт системасининг боши деб қабул қиласиз. Аниқлик учун A нүқта мусбат ярим ўқ x га тегиши деб фараз қиласиз. Бу ҳолда A нүқтанинг координаталари $x = a, y = 0$ ва B нүқтанинг координаталари $x = -a, y = 0$. Фараз қиласиз, (x, y) геометрик ўриннинг ихтиёрий нүқтаси бўлси н. Унинг A ва B нүқталаргача масофаларининг квадратлари $(x - a)^2 + y^2$ ва $(x + a)^2 + y^2$ га тенг. Геометрик ўрин тенгламаси:

$$\frac{(x - a)^2 + y^2}{(x + a)^2 + y^2} = k^2$$

еки

$$x^2 + y^2 + \frac{2(k^2 + 1)}{k^2 - 1} ax + a^2 = 0.$$

Нуқталарнинг геометрик ўрни айланадан иборат (Апполлоний айланаси).

Айланада тенгламасини тузишга мисол тариқасида ушбу масалани ҳам куриб чиқамиз. Иккита айлананинг

$$\begin{aligned} x^2 + y^2 + a_1x + b_1y + c_1 &= 0 \\ x^2 + y^2 + a_2x + b_2y + c_2 &= 0 \end{aligned}$$

тенгламалари ва $A(x_1, y_1)$ нуқта берилган. Берилган айланаларнинг кесишиши нуқталаридан ва A нуқтадан ўтувчи айлана тенгламаси тузилисин.

Бу масаланинг одатдаги усулда ечилиши берилган айланаларнинг кесишиши нуқталарини излаш ва сўнгра шу нуқталар билан берилган A нуқта орқали ўтувчи айлана тенгламасини тузишдан иборат. Масаланинг ихчамроқ ечимини келтирамиз.

Агар $\lambda + \mu \neq 0$ шарт бажарилса λ ва μ нинг исталган қийматларида ушбу

$$\lambda(x^2 + y^2 + a_1x + b_1y + c_1) + \mu(x^2 + y^2 + a_2x + b_2y + c_2) = 0$$

тенглама айланани беради. Бу айлана берилган икки айлананинг кесишиган нуқталаридан ўтари, чунки бу нуқталарнинг координаталари тенгламанинг чап томонидаги иккала қўшилувчини ҳам волга айлантиради. Агар λ , μ ни A нуқта координаталари шу тенгламани қаноатлантирадиган қилиб танлаб олинса, изланган айлана ҳосил қилинади. Бунинг учун λ , μ ни қўйидагича олиш етарли:

$$\begin{aligned} \lambda &= x_1^2 + y_1^2 + a_2x_1 + b_2y_1 + c_2, \\ -\mu &= x_1^2 + y_1^2 + a_1x_1 + b_1y_1 + c_1. \end{aligned}$$

Геометрик мулоҳазалардан равшанки, A нуқта берилган айланаларнинг кесишиган нуқталарини туташтирувчи тўғри чизиқда ётса, масаланинг ечими мавжуд бўлмайди. Бу факт аналитик жихатдан $x^2 + y^2$ ҳад ҳосил қилинган тенгламага кирмаслигини кўрсатади.

Машқлар

1. Агар

- 1) $a = 0$; 2) $b = 0$; 3) $c = 0$; 4) $a = 0$, $b = 0$; 5) $a = 0$, $c = 0$
6) $b = 0$, $c = 0$

бўлса, ушбу

$$x^2 + y^2 + 2ax + 2by + c = 0 \quad (a^2 + b^2 - c > 0)$$

айлананинг координаталар системасига нисбатан жойланнишида қандай маҳсуслик бор?

2. Агар айлана тенгламасининг чап томонига доирадан ташқарида ётувчи исталган нуқтанинг координаталари қўйилса, шу нуқтадан айланага утказилган уринманинг квадрати ҳосил қилиниши исбот қилинсин.

3. А нүктанинг айланага нисбатан даражаси деб шу нүктедан ўтказилган кесувчининг айланадан ажратган кесмалари кўпайтмасига айтилаб, бу кўпайтма ташқи нүқталар учун «+» ишора ва ички нүқталар учун «—» ишора билан олинади.

Айлана тенгламаси

$$x^2 + y^2 + 2ax + 2by + c = 0$$

нинг чап томонига ихтиёрий нүқта координаталарини қўйганда шу нүктанинг айланага нисбатан даражасини ҳосил қилиши исбот қилинсин.

4. xy текисликда шундай нүқталар геометрик ўрнининг тенгламаси тузилсинки, уларнинг берилган иккита $F_1(c, 0)$ ва $F_2(-c, 0)$ нүқтагача масофалари йиғиндиси ўзгармас ва $2a$ га тенг бўлсин (*эллипс*). Тенгламани ушбу

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1$$

куринишга келтириш мумкинлиги исбот қилинсин, бунда $b^2 = a^2 - c^2$.

5. xy текисликда шундай нүқталар геометрик ўрнининг тенгламаси тузилсинки, уларнинг берилган иккита $F_1(c, 0)$ ва $F_2(-c, 0)$; нүқтагача масофалари айрмаси ўзгармас ва $2a$ га тенг бўлсин (*гиербала*). Тенгламани ушбу $\frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2} = 1$ кўринишга келтириш мумкинлиги исбот қилинсин, бунда $b^2 = c^2 - a^2$.

6. xy текисликдаги шундай нүқталар геометрик ўрнининг тенгламаси тузилсинки, улар $F(O, p)$ нүқта ва x ўқидан баробар узоқлашган бўлсин (*парабола*).

5- §. Эгри чизиқнинг параметрик шаклдаги тенгламаси

А нүқта эгри чизиқ бўйлаб ҳаракат киляпти деб тасаввур этайлик. t моментда унинг координаталари $x = \phi(t)$, $y = \psi(t)$ бўлсин. Эгри чизиқقا тегишли ихтиёрий нүқта координаталарини t параметрининг функциялари сифатида аниқловчи ушбу

$$x = \phi(t), \quad y = \psi(t)$$

тенгламалар системаси *эгри чизиқнинг параметрик курнишдаги тенгламалари* деб аталади.

t параметр вақтни билдириши шарт эмас, у нүктанинг эгри чизиқдаги вазиятини характерлаб берувчи бошқа бир ихтиёрий катталикни ифодалаши ҳам мумкин.

Айлананинг параметрик курнишдаги тенгламасини тузайлик.

Айлананинг маркази координаталар бошида, унинг радиуси эса R га тенг бўлсин. А нүктанинг айланадаги вазиятини OA радиуснинг мусбат ярим ўқ x билан ташкил

қиlgан α бурчак билан тасвирлаймиз (13- расм). Равшанки, A нүктанинг координаталари $R \cos \alpha, R \sin \alpha$ га тенг, демак, айлананинг параметрик тенгламалари қуийдагича бўлади:

$$x = R \cos \alpha, \quad y = R \sin \alpha.$$

Эгри чизиқнинг параметрик куринишдаги ушбу

$$x = \varphi(t), \quad y = \psi(t) \quad (1)$$

тенгламалари маълум бўлса, унинг ноошкор куринишдаги

$$f(x, y) = 0$$

тенгламасини ҳосил қилиш мумкин. Бунинг учун (1) даги тенгламаларнинг биридан t ни топиб, иккинчисига қўйиш йули билан бу параметрни йўқотиши мумкин.

Чунончи, параметрик куринишдаги тенгламалари билан берилган айлананинг ноошкор куринишдаги тенгламасини ҳосил қилиш учун иккала тенгликни квадратга қўтариб ҳадма-ҳад қўшиш етарли. Натижада таниш тенгламани ҳосил қиласиз:

$$x^2 + y^2 = R^2.$$

Эгри чизиқнинг параметрик куринишдаги тенгламаларидан параметрни йўқотиши натижасида бу эгри чизиқ учун юқорида келтирилган таъриф маъносидағи ноошкор тенглама ҳамиша ҳам ҳосил қилинавермайди. Тенгламани эгри чизиққа тегишли бўлмаган нүқталар қаноатлантирадиган ҳоллар пайдо бўлши мумкин. Шу муносабат билан иккита мисолни қарайлик.

Фараз қилайлик, γ чизиқ параметрик куринишдаги

$$x = a \cos t, \quad y = b \sin t, \quad 0 < t < 2\pi$$

тенгламалар билан берилган бўлсин. Агар бу тенгламаларни мос равища a ва b га бўлиб, ҳадма-ҳад қўшсак,

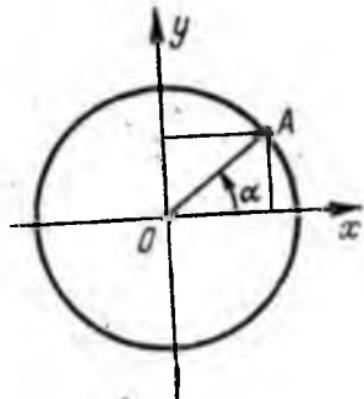
$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1$$

тенглама ҳосил қилинади.

Равшанки, γ эгри чизиқдаги ҳамма нүқталар бу тенгламани қаноатлантиради. Аксинча, агар (x, y) нүқта бу тенгламани қаноатлантирилса, шундай t бурчак топиладики, унинг учун $\frac{x}{a} = \cos t, \frac{y}{b} = \sin t$, демак, текисликка тегишли бўлиб бу тенгламани қаноатлантирадиган ҳар қандай иккита γ эгри чизиққа тегишилдири.

Энди γ эгри чизиқ ушбу

$$x = a \operatorname{ch} t, \quad y = b \operatorname{sh} t, \quad -\infty <$$

13- расм.

тenglamalар билан берилган бұлсын, бунда

$$\operatorname{ch} t = (e^t + e^{-t})/2, \operatorname{sh} t = (e^t - e^{-t})/2.$$

Бу тенгламаларни мос равища a ва b га бұлиб, сұнгра көдіратта күтартсак ва ҳадма-ҳад айирсак, ушбу

$$\frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2} = 1$$

тенглама хосил қилинади. γ әгри чизиккіннег нүкталари бу тенгламани қаноатлантиради. Аммо тенгламани қаноатлантирадиган ҳар қандай нүкта ҳам γ га тегишли бұлавермайды. Масалан, $(-a, 0)$ нүкта шундай. Бу нүкта тенгламани қаноатлантиради, лекин әгри чизикқа қарашли әмас, чунки γ әгри чизикда $a \operatorname{ch} t \neq -a$.

Аммо әгри чизиккіннег ношкор тенгламаси баъзан кенгрөк маънода ишлатилиб, уни қаноатлантирадиган ҳар бир нүктаның ҳам әгри чизикқа тегишли бўлиши талаб қилинавермайди.

Машқлар

1. Параметрик күринишдаги ушбу

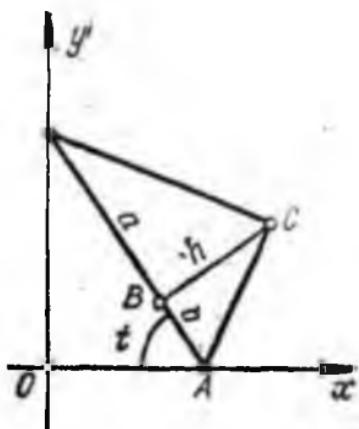
$$x = R \cos t + a, y = R \sin t + b$$

тенгламалар радиуси R маркази (a, b) нүктада бўлган айланани ифода қилиши исбот қилинисин.

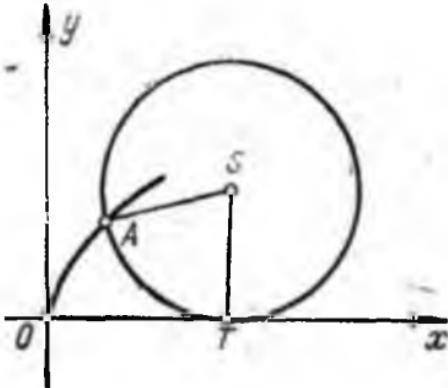
2. Узунлиги a бўлган кесманинг учлари координат ўқлар бўйлаб сирпанади. Кесмани λ : μ нисбатда бўлувчи нүктаның ҳаракат натижасида чизган әгри чизигининг тенгламаси тузилсин. Параметр сифатида кесманинг x үқи билан ташкил қилган бурчаги қабул қилинисин. $\lambda : \mu = 1$ бўлса, әгри чизик нимадан иборат?

3. Учбурчак иккى учи билан координаталар ўқи бўйлаб сирпанади. Бундай ҳаракат натижасида учбурчакнинг учинчи учи чизган әгри чизиги тенгламаси тузилсин (14-расм).

4. x үқи бўйлаб ғилдираб борувчи R радиусли айлана нүктаси чизган әгри чизик тенгламаси тузилсин (15-расм). Параметр сифатида айлана марказининг юрган йўли s қабул қилинисин. Бошланғич

14- расм.

15- расм.

моментда ($s = 0$) A нүкта координаталар болып билан устма-уст тушиди деб ҳисоблансын.

5) Эгри чизиқ ушбу

$$ax^2 + bxy + cy^2 + dx + ey = 0$$

тenglама билан берилган,

$t = y/x$ параметри киритиш натижасыда бу эгри чизиқ параметрик күренишдаги ушбу tenglamаларни ҳосил қилишини исбот қилинг:

$$x = -\frac{d + et}{a + bt + ct^2},$$
$$y = -\frac{dt + et^2}{a + bt + ct^2}.$$

6- §. Эгри чизиқларнинг кесишиш нүкталари

xy текисликда иккита эгри чизиқ берилган бўлсин: γ_1 эгри чизиқ ўзининг

$$f_1(x, y) = 0$$

тenglamаси билан, γ_2 эгри чизиқ эса

$$f_2(x, y) = 0$$

тenglama билан берилган.

γ_1 ва γ_2 эгри чизиқларнинг кесишиш нүкталарини, яъни бу нүкталарнинг координаталарини топайлик.

Фараз этайлик, $A(x, y)$ нүкта γ_1 , γ_2 эгри чизиқларнинг кесишган нүктаси бўлсин. A нүкта γ_1 чизиқда ётгани сабабли унинг координаталари $f_1(x, y) = 0$ tenglamани қаноатлантиради. A нүкта γ_2 чизиқда ётганлиги учун унинг координаталари $f_2(x, y) = 0$ tenglamани қаноатлантиради. Демак, γ_1 ва γ_2 чизиқларнинг исталган кесишиш нүктасининг координаталари

$$f_1(x, y) = 0, f_2(x, y) = 0$$

тenglamалар системасини қаноатлантиради.

Аксинча, tenglamаларнинг бу системасининг исталган ҳақиқий ечими чизиқлар кесишган нүкталаридан бирининг координаталарини беради.

Шунинг сингари агар γ_1 чизиқ

$$f_1(x, y) = 0$$

тenglama билан ва γ_2 чизиқ параметрик кўренишдаги $x = \varphi(t)$, $y = \psi(t)$ tenglamалар билан берилса, кесишиш нүктасининг координаталари ушбу учта

$$f_1(x, y) = 0, x = \varphi(t), y = \psi(t)$$

тenglama системасини қаноатлантиради.

Агар иккала чизиқ ҳам параметрик күринишдаги ушбу

$$\gamma_1: x = \varphi_1(t), y = \psi_1(t);$$

$$\gamma_2: x = \varphi_2(\tau), y = \psi_2(\tau)$$

тенгламалар билан берилса, кесишиш нүқталарининг x, y координаталари ушбу түртта

$$x = \varphi_1(t), y = \psi_1(t),$$

$$x = \varphi_2(\tau), y = \psi_2(\tau)$$

тенглама системасини қаноатлантиради.

Мисол. Ушбу айланаларнинг кесишган нүқталари топилсин:

$$x^2 + y^2 = 2ax, \quad x^2 + y^2 = 2by.$$

Тенгламаларни хадма-ҳад айириб, $ax = by$ ни топамиз.
 $y = ax/b$ ни биринчи тенгламага қўйиб,

$$\left(1 + \frac{a^2}{b^2}\right)x^2 - 2ax = 0$$

ни ҳосил қиласиз. Бундан:

$$x_1 = 0, \quad x_2 = \frac{2ab^2}{a^2 + b^2}.$$

Уларга

$$y_1 = 0, \quad y_2 = \frac{2ba^2}{a^2 + b^2}$$

мос келади. Изланган кесишиш нүқталари $(0, 0)$ ва

$$\left(\frac{2ab^2}{a^2 + b^2}, \frac{2ba^2}{a^2 + b^2}\right).$$

Чизиқларнинг кесишишига доир яна бир мисол келтирамиз. γ_1 ва γ_2 чизиқлар берилган бўлсин. γ_1 чизиқ ношкор күринишдаги

$$F(x, y) = 0$$

тенглама билан берилган бўлсин, бунда $f(x, y)$ — даражаси n дан ошмаган бирор кўпҳад, γ_2 чизиқ параметрик кўринишдаги

$$x = \varphi(t), y = \psi(t)$$

тенгламалар билан берилган булиб, бунда $\varphi(t)$ ва $\psi(t)$ даражаси m дан ошмаган кўпҳад. Биз γ_1 ва γ_2 чизиқлар сони m дан ошган кесишиш нүқталарига эга бўлсин деб фараз киласлик. Бундай холда γ_2 чизиқ бутунлай γ_1 чизиқда ётишлигини¹⁾, яъни γ_2 нинг ҳамма-нүқталари

$$f(x, y) = 0$$

тенгламани қаноатлантишини кўрсатайлик.

¹⁾ $\gamma_1 \in \gamma_1$. (Тарж.)

Дарҳақиқат, алгебраик $f(\phi(t), \psi(t)) = 0$ тенгламанинг даражаси m дан ошмайди ва m дан ортиқ илдизга эга. Алгебрадан маълумки, бундай тенглама айниятдан иборат, яъни уни исталган t қаноатлантиради. Бу эса γ_2 чизиқнинг ҳар бир нуқтаси $f(x, y) = 0$ тенгламани қаноатлантиради деган сўз; шуни исботлаш керак эди.

Машқлар

1. Айлананинг

$$x^2 + y^2 + 2ax + 2by + c = 0$$

тенгламасидаги a, b, c коэффициентлар айланана:

- а) x ўқи билан кесишмаслиги;
- б) x ўқи билан иккита нуқтада кесишиши;
- в) x ўқига уриниши учун кандай шартни қаноатлантириши керак?

2. Айланаларнинг

$$x^2 + y^2 + 2a_1x + 2b_1y + c_1 = 0,$$

$$x^2 + y^2 + 2a_2x + 2b_2y + c_2 = 0$$

тенгламаларидағи коэффициентлар бу айланаларнинг кесишиши, уриниши учун кандай шартни қаноатлантириши керак?

3. Ушбу иккита айлананинг кесишиш нуқталари топилсин:

- а) $x^2 + y^2 = 1$.
- б) $x = \cos t + \frac{1}{t}, y = \sin t$.

4. Параметрик куринишдаги

$$\left. \begin{array}{l} x = s^2 + 1, \\ y = s, \end{array} \right\} \quad \left. \begin{array}{l} x = t^2 \\ y = t + 1 \end{array} \right\}$$

тенгламалари билан берилган иккита эгри чизиқнинг кесишиш нуқталари топилсин.

5. Ушбу

$$ax^2 + by^2 = c, Ax^2 + By^2 = C$$

эгри чизиқлар кесишган нуқталарининг координаталар ўқига нисбатан симметрик равишда жойланиши исбот қилинсин.

II бөб

ТҮФРИ ЧИЗИҚ

1- §. Түфри чизиқ тенгламасининг умумий күриниши

Түфри чизиқ эгри чизиқлар ичида энг содда ва энг күп ишлатиладиган чизиқдир.

Биз хозир ҳар қандай түфри чизиқ ушибу

$$ax + by + c = 0 \quad (1)$$

күринишдаги тенглама билан ифодаланишини исбот қиласыз, бунда a, b, c — үзгармаслар. Аксинча, агар a ва b лар бир вақтда нолга тенг бўлмаса, тенгламаси (1) дан иборат түфри чизиқ мавжуд.

Айтайлик, $A_1 (a_1, b_1), A_2 (a_2, b_2)$ — берилган түфри чизиққа нисбатан симметрик иккита нуқта бўлсин (16-расм).

Бундай ҳолда түфри чизиқ нинг исталған $A(x, y)$ нуқтаси A_1 ва A_2 нуқталардан баравар узоклашади ва аксинча, A_1 ва A_2 нуқталардан баравар узокликда ётган A нуқта түфри чизиққа тегишли бўлади. Бундан түфри чизиқ тенгламаси:

$$(x - a_1)^2 + (y - b_1)^2 = (x - a_2)^2 + (y - b_2)^2.$$

16- ресм

Тенгламанинг ҳамма ҳадларини чап томонга утказиб, квадратларга кутариб ва уз-узидан равшан содалаштиришларни амалга ошириб, ушбуни ҳосил қиласыз:

$$2(a_2 - a_1)x + 2(b_2 - b_1)y + (a_1^2 + b_1^2 - a_2^2 - b_2^2) = 0.$$

Даъвонинг биринчи қисми исботланди.

Энди унинг иккинчи қисмини исбот қиласылик. B_1 ва B_2 текисликнинг координатлари (1) тенгламани қаноат-

лантирувчи иккита нүктаси бўлсин. $B_1 B_2$ тўғри чизик тенгламаси

$$a_1x + b_1y + c_1 = 0$$

бўлсин. Ушбу

$$\begin{cases} ax + by + c = 0, \\ a_1x + b_1y + c_1 = 0 \end{cases} \quad (2)$$

икки тенглама системаси биргаликда; B_1 ва B_2 нүқтадарнинг координаталари бу системани қаноатлантириши тайин гап.

Олинган B_1 ва B_2 нүқталар турлича эканлигидан уларнинг камида битта координаталари бир-бирига тенг эмас, масалан $y_1 \neq y_2$.

(2) даги биринчи тенгламани a_1 , иккинчисини a га кўпайтириб ҳадма-ҳад айрсак,

$$(ba_1 - ab_1)y + (ca_1 - ac_1) = 0$$

ни ҳосил қиласиз. Бу тенглама (2) даги тенгламалар натижасидир, шунинг учун уни $y = y_1$, $y = y_2$ қийматлар қаноатлантиради, Бу эса, фақатгина ушбу

$$ba_1 - ab_1 = 0, \quad ca_1 - ac_1 = 0$$

тенгликлар ўрїнили бўлганда юз бера олади. Булардан:

$$\frac{a}{a_1} = \frac{b}{b_1} = \frac{c}{c_1}.$$

Бу эса (2) даги тенгламаларнинг эквивалентлигини билдиради. Даъвонинг иккинчи қисми исбот булди.

1- бобдаги 3- § да (x_1, y_1) ва (x_2, y_2) нүқталардан ўтувчи тўғри чизик нүқталарининг қўйидагича тасвирланиши исбот қилинган ёди:

$$x = (1 - t)x_1 + tx_2, \quad y = (1 - t)y_1 + ty_2.$$

Демак, ҳар қандай тўғри чизик ушибу

$$x = at + b, \quad y = ct + d, \quad -\infty < t < \infty$$

Кўринишдаги тенгламалар ёрдамида параметрик ифодаланади.

Аксинча, агар a ва c коэффициентлар бир вақтда нолга тенг бўлмаса, тенгламаларнинг исталган шундай системасини бирор тўғри чизикнинг параметрик кўринишдаги тенгламалари деб қараш мумкин. Бу тўғри чизик ноошкор формада ушбу

$$(x - b)c - (y - d)a = 0$$

тенглама билан ифодаланали.

Машқлар

1. $a^2x^2 + 2abxy + b^2y^2 - c^2 = 0$ тенглама иккита түрли чизиқни ифодалаши исбот қилинсін. Бу түрли чизиқлардан ҳар бирининг тенгламаси алоқида-алоқида топилсін.

2. Үндеги чизиқ ушбу

$$\omega(x, y) = 0$$

тенглама билан берилған, бунда ω ҳарфи x ва y га нисбатан n -тартибли күпхад. Агар үндеги чизиқ бирор түрли чизиқ билан n тадан ортиқ кесишиш нұктасыга әга бўлса, унинг шу түрли чизиқни ўз ичига тўлиқ олиши исбот қилинсін.

3. Агар иккита

$$ax + by + c = 0, Ax + By + C = 0$$

турли түрли чизиқнинг коэффициентлари

$$Ab - aB = 0$$

шартни қаноатлантируса, бу түрли чизиқларниң параллеллиги исбот қилинсін.

4. Икки айлананың радикал үқи деб бу айланаларга нисбатан бир хил даражали нұқталарнинг геометрик үрніга айтилади (1 боб, 4-ғ, 3-машқа қаранг). Радикал үқнинг түрли чизиқ әканлығы күрсатылсін. Айланалар кесишиш, радикал үқ кесишиш нұқталаридан ўтади.

5. Текисликдаги нұқталарнинг берилған иккі нұқтагача масофалари квадратларнинг айримас үзгартмас бўлган тўплами түрли чизиқдан иборатлиги исбот қилинсін.

6. Маркази O , радиуси R дан иборат айланалар нисбатан и в е р-си я алмаштириши шундан иборатки, ҳар бир A нұқтага OA нурдаги A' нұқта $OA \cdot OA' = R^2$ тенгликнинг бажарилиш шарти билан мос қўйилади.

О нұқта координаталар бошида бўлсін. A' нұқта координаталари A нұқта координаталари орқали ушбу

$$x' = \frac{R^2 x}{x^2 + y^2}, \quad y' = \frac{R^2 y}{x^2 + y^2}$$

формулалар бўйича ифодаланиши исбот қилинсін.

7. Инверсияда айлананың айланы ёки түрли чизиққа алмашыши исбот қилинсін (иккінчи ҳол, яъни қайси ҳолда түрли чизиққа алмашиш рўй беради?).

8. $ax + by + c = 0$ түрли чизиққа нисбатан $A(x_0, y_0)$ нұқтага симметрик бўлган A^* нұқтанинг координаталари топилсін.

9. Учта $(x_1, y_1), (x_2, y_2), (x_3, y_3)$ нұқта фақат ушбу

$$\begin{vmatrix} x_1 & y_1 & 1 \\ x_2 & y_2 & 1 \\ x_3 & y_3 & 1 \end{vmatrix} = 0$$

учинчи тартибли детерминант нолга тенг бўлганда-гина битта түрли чизиқда ётиши исбот қилинсін.

2-§. Түрли чизиқнинг координаталар системасига нисбатан вазияти

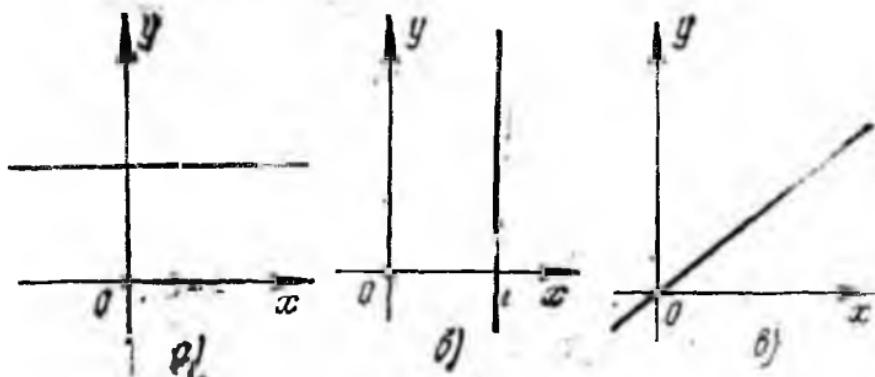
Тенгламаси $ax + by + c = 0$ дан иборат түрли чизиқнинг координаталар системасига нисбатан тутган вазиятини

шу тенгламаларнинг хусусий ҳоллариға боғлаган ҳолда аниқлайлик.

1. $a = 0$. Бу ҳолда түғри чизиқ тенгламасини ушбу

$$y = -\frac{c}{b}$$

күринишда ёзиш мумкин. Шундай қилиб, түғри чизиқнинг ҳамма нұқталари бир хил $(-\frac{c}{b})$ ординатага әга, демек, түғри чизиқ x үқига параллел (17- расм, а). Жумладан $c = 0$ ҳолда түғри чизиқ x үқидан иборат.

17- расм.

2. $b = 0$. Бу ҳолда юқоридаги сингари қаралади, Түғри чизиқ y үқига параллел (17- расм, б) әсі $c = 0$ да шу үк билан устма-уст түшади.

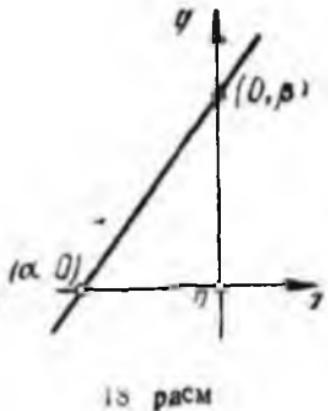
3. $c = 0$. Түғри чизиқ координаталар бошидан утади, чунки унинг $(0, 0)$ координаталари түғри чизиқ тенгламасини қаноатлантиради (17- расм, в).

4. Энди түғри чизиқ тенгламасидаги ҳамма коэффициентлар нолдан фарқли дейілек (равшанки, түғри чизиқ координаталар бошидан ҳам утмайды ва x үқига ҳам y үқига ҳам параллел әмес). Бундай ҳолда тенгламани $\frac{1}{c}$ га бўлиб ва $-\frac{c}{a} = \alpha$, $-\frac{c}{b} = \beta$ деб фараз қилиб, уни ушбу күринишга келтирамиз:

$$\frac{x}{\alpha} + \frac{y}{\beta} = 1. \quad (1)$$

Түғри чизиқнинг бу күринишдаги тенгламасидаги коэффициентларнинг маъноси содда: ишораларидан қатын назар α ва β лар түғри чизиқнинг координаталар үкларидан

ажратган кесмалари узунликларига тенг (!8-расм). Ҳақиқатан ҳам, тұғри чизик $x(y = 0)$ үқини $(\alpha, 0)$ нүктада y үқини $(x = 0)$ эса $(0, \beta)$ нүктада кесади.

18 расм

Машқлар

1. Қайси шарт бажарилғанда

$$ax + by + c = 0$$

тұғри чизик мұсабат ярим үқ x ни (манғий ярнама үқ x ни) кесади?

2. Қайси шарт бажарилғанда

$$ax + by + c = 0$$

тұғри чизик биринчи координат бурчагини, кесиб үтмайды?

3. Үшбу

$$ax + by + c = 0, ax - by + c = 0, b \neq 0$$

тengламалар билан берилған тұғри чизикларнинг x үқига нисбатан симметриялығы исбот қилинсін.

4. Үшбу

$$ax + by + c = 0, ax + by - c = 0$$

тengламалар билан берилған тұғри чизикларнинг координаталар бошига нисбатан симметриялығы исбот қилинсін.

5. Үшбу тұғри чизиклар дастаси берилған:

$$ax + by + c + \lambda(a_1x + b_1y + c_1) = 0.$$

λ параметрнинг қайси қийматыда тұғри чизик дастаси x үқига (y үқига) параллел, λ нинг қайси қийматыда y координаталар бошидан үтады?

6. Қайси шарт бажарилғанда үшбу

$$ax + by + c = 0$$

тұғри чизик координаталар үқлари билан биргаликда тенг ёнли учбұрачның чегаралаб турады?

7. $ax + by + c = 0$ тұғри чизик (бунда $a, b, c \neq 0$) ва координаталар үқлари билан чегараланған учбұрачқа юзининг

$$S = \frac{1}{2} \frac{c^2}{|ab|}$$

га тенглиги исбот қилинсін.

8. Үшбу айлананы берилған:

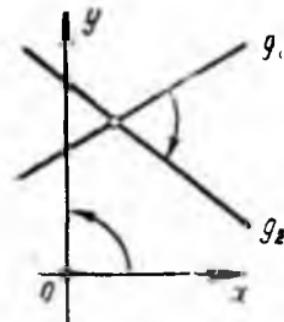
$$x^2 + y^2 + 2ax + 2by = 0,$$

шу айлананың координаталар үқига параллел уриммалари топилсін.

3- §. Түғри чизиқнинг y га нисбатан ечилган тенгламаси. Түғри чизиқлар орасидаги бурчак

y ўқига параллел бўлмаган исталган түғри чизиқ буйлаб ҳаракат қилганда бир йуналишда x усади, иккинчи йуналишда камаяди, x ўса борган йуналишни мусбат йуналиш деб атаемиз.

Фараз қиласлик, xy текисликда y ўқига параллел булмаган иккита түғри чизиқ g_1 ва g_2 берилган булсин. g_2

19- расм.

Түғри чизиқлар орасидаги бурчак \angle үз-үзидан равишан ушбу хоссаларга эга:

- 1) $\theta(g_1, g_2) = -\theta(g_2, g_1)$;
- 2) $\theta(g_1, g_2) = 0$ — фақат бу түғри чизиқлар параллел ёки устма-уст тушган ҳолда.
- 3) $\theta(g_3, g_1) = \theta(g_3, g_2) + \theta(g_2, g_1)$.

Тенгламаси

$$ax + by + c = 0.$$

дан иборат түғри чизиқ y ўқига параллел эмас деб фараз қиласлик ($b \neq 0$). Тенгламани $1/b$ га булиб ва $-a/b = k$, $-c/b = l$ деб фараз қилиб, уни ушбу кўринишга келтирамиз:

$$y = kx + l. \quad (1)$$

Түғри чизиқнинг бу кўринишли тенгламасидаги коэффициентларининг геометрик маъноси содда:

k — түғри чизиқнинг x ўқи билан ташкил қилган α бурчагининг тангенси;

l — ишорасидан қатъи назар, түғри чизиқнинг y ўқидан ажратган кесмаси.

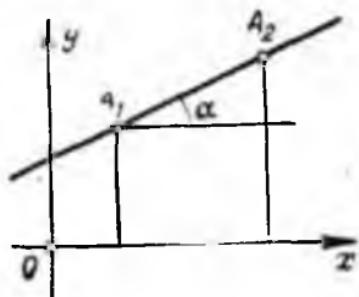
Хақиқатан ҳам, $A_1(x_1, y_1)$, $A_2(x_2, y_2)$ — түғри чизиқ-даги иккита нүктә бұлсın (20- расм), бу ҳолда

$$\operatorname{tg} \alpha = \frac{y_2 - y_1}{x_2 - x_1} = \frac{(kx_2 + l) - (kx_1 + l)}{x_2 - x_1} = k.$$

у үқини түғри чизиқ $(0, l)$ нүктада кесиши равшан.

Әнди xy текислиқда икки түғри чизиқ берилған бұлсın:

$$y = k_1 x + l_1, \quad y = k_2 x + l_2.$$

20- расм.

Иккінчи түғри чизиқнинг бириңчи түғри чизиқ билан ташкил қылған θ бурчагини топай-лик. Түғри чизиқларнинг x үқи билан ташкил қылған бурчакларини α_1 ва α_2 орқали белгилаб, түғри чизиқлар орасидаги бурчакнинг үчинчи хоссасига асосан

$$\theta = \alpha_2 - \alpha_1 \text{ ни хосил қиласыз.}$$

Аммо бурчак коэффициентлар; $k_1 = \operatorname{tg} \alpha_1$, $k_2 = \operatorname{tg} \alpha_2$, демек,

$$\operatorname{tg} \theta = \frac{k_2 - k_1}{1 + k_2 k_1}.$$

Бундан θ бурчак аниқләнади, чунки $|\theta| < \pi$.

Машқлар

1. Ушбу түғри чизиқларнинг түғри бурчак остида кесишиши исбот қилинсін.

$$ax + by + c = 0, \quad bx - ay + c' = 0.$$

2. Ушбу

$$y = x \operatorname{ctg} \alpha \quad (\text{бунда } -\frac{\pi}{2} < \alpha < 0)$$

түғри чизиқ x үқи билан қандай бурчак ташкил қиласы?

3. Томони 1 бүлған тенг томонли учбурчак томонларидан бири билан шу томонга туширилған баланддикни координаталар үқлари сифатида қабул қылиб, томонлар тенгламалари түзилсін.

4. Қуйидаги түғри чизиқлар билан чегараланған учбурчакнинг ички бурчаклари топилсін:

$$x - 2y = 0, \quad 2x + y = 0, \quad x + y = 1.$$

5. Қайси шарт бажарылғанда $ax + by = 0$, $a_1x + b_1y = 0$ түғри чизиқлар орасидаги бурчак учун x үқи биссектриса вазифасини бажаради?

6. Түғри чизиқ $x = at + b$, $y = ct + d$ тенгламалар билан берилген. Үннің x үқи билан ташкил қылған θ бурчаги учун ушбу формула исбот қилинсін:

$$\operatorname{tg} \theta = \frac{c}{a}.$$

7. Параметрик куринишдаги тенгламалари билан берилган түғри чизиқлар орасидаги бурчак топилсан:

$$\begin{cases} x = a_1t + b_1 \\ y = a_2t + b_2 \end{cases} \quad \begin{cases} x = c_1t + d_1 \\ y = c_2t + d_2 \end{cases}$$

8. Ушбу

$$\pm ax \pm by + c = 0 \quad (a, b, c \neq 0)$$

түғри чизиқлар билан чегараланган туртбурчакнинг ромблиги исбот қилинсан. Координаталар ўқлари унинг диагоналларидан иборат.

4- §. Түғри чизиқларнинг параллеллик ва перпендикулярлик шарти

xy текисликда икки түғри чизиқ уз тенгламалари билан берилган бўлсин:

$$a_1x + b_1y + c_1 = 0, \quad a_2x + b_2y + c_2 = 0.$$

Бу түғри чизиқларнинг, а) параллел, б) перпендикуляр булишлiği учун уларнинг тенгламаларидағи коэффициентлари қандай шартни қаноатлантиришини аниқлайлик.

Бу түғри чизиқлардан ҳеч бири y ўқига параллел эмас деб фараз қиласыл. Бундай ҳолда уларнинг тенгламаларини ушбу куринишда ёзиш мумкин:

$$\begin{aligned} y &= k_1x + l_1, \\ y &= k_2x + l_2, \end{aligned}$$

бунда

$$k_1 = -\frac{a_1}{b_1}, \quad k_2 = -\frac{a_2}{b_2}.$$

Түғри чизиқлар орасидаги бурчак ифодасини назарга олиб, уларнинг параллеллик шартини ҳосил қиласыз:

$$k_1 - k_2 = 0$$

ёки

$$a_1b_2 - a_2b_1 = 0. \quad (1)$$

Перпендикулярлик шарти:

$$1 + k_1k_2 = 0$$

ёки

$$a_1a_2 + b_1b_2 = 0. \quad (2)$$

Хосил қилинган (1) ва (2) шартлар гарчи түғри чизиқлардан бири ҳам y ўқига параллел бўлмаган фаразда чиқарилган булса-да, улар бу фараз бузилганда ҳам уз кучини сақлайди.

Масалан, биринчи түғри чизиқ y ўқига параллел бўлсин. Бу ҳолда $b_1 = 0$. Агар иккинчи түғри чизиқ биринчи түғри чизиққа параллел бўлса, у ҳам y ўқига параллелdir ва, демак, $b_2 = 0$. (1) шартнинг бажарилиши аён. Агар иккинчи түғри чизиқ биринчисига перпендикуляр бўлса, унда у x ўқига параллел, демак, $a_2 = 0$. Бундай ҳолда (2) шартнинг бажарилиши аён.

Энди (1) шартнинг етарли эканлигини исботлайлик: *агар түғри чизиқлар учун (1) шарт бажарилса, улар ё параллел, ёки устма-уст тушади.*

$b_1 \neq 0$ бўлсин дейлик. Бундай ҳолда (1) шартдан $b_2 \neq 0$ деган хулоса чиқади, чунки акс ҳол юз беради деб ($b_2 = 0$) фараз қилсак, $a_2 = 0$ бўлар эди, бу эса мумкин эмас. Қилинган фаразда

$$(b_1 \neq 0, b_2 \neq 0) \quad (1)$$

даги тенгликни қўйидагича ёзиш мумкин:

$$-\frac{a_1}{b_1} = -\frac{a_2}{b_2} \text{ ёки } k_1 = k_2,$$

бу эса түғри чизиқларнинг x ўқи билан ташкил қилган бурчакларнинг тенглигидан дарак беради. Демак, түғри чизиқлар ё параллел, ёки устма-уст тушади.

Агар $b_1 = 0$ (демак, $a_1 \neq 0$) бўлса, (1) дан $b_2 = 0$ ҳосил қилинади. Шундай қилиб, иккала түғри чизиқ ҳам y ўқига параллел: демак, улар ё бир-бирига параллел, ёки устма-уст тушади.

Түғри чизиқларнинг перпендикулярлиги учун (2) шартнинг етарлилигини исбот қилайлик.

Аввало $b_1 \neq 0, b_2 \neq 0$ бўлсин дейлик. Бу ҳолда (2) тенгликни қўйидагича ёзиш мумкин:

$$1 + \left(-\frac{a_1}{b_1}\right) \left(-\frac{a_2}{b_2}\right) = 0$$

ёки

$$1 + k_1 k_2 = 0.$$

Бу эса түғри чизиқларнинг түғри бурчак ташкил қилишини, яъни перпендикулярлигини билдиради.

Энди $b_1 = 0$ (демак, $a_1 \neq 0$) бўлса, (2) тенгликтан $a_2 = 0$ деган хулосани чиқарамиз. Шундай қилиб, биринчи түғри чизиқ y уқига параллел, иккинчиси эса x ўқига параллел, демак, улар бир-бирига перпендикулярдир.

$b_2 = 0$ бўлган ҳол шу сингари текширилади.

Машқлар.

1. Агар икки түри чизиқ координаталар ўқларидан бир хил узунликдаги кесмалар ажратса, улар ё бир-бирига параллел, ёки перпендикуляр бўлиши исбот қилинсин.

2. Параметрик кўринишдаги тенгламалари билан берилган ушбу түри чизиқларнинг параллеллик (перпендикулярлик) шарти топилсин:

$$\begin{cases} x = \alpha_1 t + a_1, \\ y = \beta_1 t + b_1; \end{cases} \quad \begin{cases} x = \alpha_2 t + a_2, \\ y = \beta_2 t + b_2; \end{cases}$$

3. Бири $ax + by + c = 0$ тенглама билан, иккىнчи параметрик $x = at + \beta$, $y = \gamma t + \delta$ тенгламалар билан берилган түри чизиқларнинг параллеллик (перпендикулярлик) шарти топилсин.

4. Түри чизиқларнинг

$$a_1x + b_1y + c_1 + \lambda(a_2x + b_2y + c_2) = 0$$

тенгламалар билан берилган оиласида (λ — оила параметри) $ax + by + c = 0$ түри чизиқда параллел (перпендикуляр) бўлгани топилсин.

5- §. Түри чизиқ билан нуқтанинг ўзаро вазияти. Түри чизиқнинг нормал кўринишдаги тенгламаси

Айтайлик, xy текисликда A' (x' , y') нуқта ва g түри чизиқ берилган бўлсин:

$$ax + by + c = 0.$$

Агар A' нуқта g түри чизиқда ётса, у ҳолда:

$$ax' + by' + c = 0.$$

A' нуқта түри чизиқда ётмаган деб фараз қилиб, қўйидаги ифоданинг геометрик маъносини ойдинлаштирайлик:

$$h(x', y') = ax' + by' + c.$$

Фараз қилайлик, A' (x' , y') ва $A''(x'', y'')$ нуқталар g түри чизиқда ётмайдиган бўлсин. $A'A''$ кесмадаги исталган нуқтанинг координаталарини ушбу кўринишда ифодалаш мумкин:

$$x = tx' + (1 - t)x'', \quad y = ty' + (1 - t)y'', \quad 0 \leq t \leq 1$$

(I боб, 3- §). Шундай қилиб, $A'A''$ кесманинг исталган A нуқтаси учун:

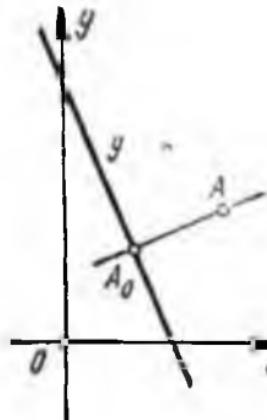
$$h(x, y) = th(x', y') + (1 - t)h(x'', y'') = h(t).$$

Агар A' ва A'' нуқталар битта ярим текисликка тегишли бўлса, $h(t)$ функция $[0, 1]$ кесмада нолга тенг булмайди. Демак, $h(0) = h(x'', y'')$ билан $y(1) = h(x', y')$ нинг ишораси бир хил. Агар A' ва A'' турли ярим текисликлар-

га тегишли булса, у ҳолда $h(t)$ функция $[0,1]$ кесмада нолга айланади ва чизиқли бүлгани сабабли кесманинг учларидан қарама-қарши ишорали қийматларни қабул қиласы, яғни $h(x'', y'')$ билан $h(x', y')$ нинг ишоралари тескари.

Хуллас, үшбу ифода:

$$ax' + by' + c$$

21- расм.

g түғри чизиқ аниқланган ярим текисликларнинг бири учун мусбат, иккинчиси учун эса манғий. Энди $|ax' + by' + c|$ нинг геометрик маъносини очиш мақсадида A' нүктадан түғри чизиққа бүлган масофани топамиз.

A' нүктадан g түғри чизиққа перпендикуляр туширалып (21-расм). $A_0(x_0, y_0)$ — перпендикуляр асоси бүлсін. $A'A_0$ түғри чизиқ тенгламасини

$$b(x - x') - a(y - y') = 0$$

күринишида ёзиш мүмкін. Ҳақиқатан ҳам, бу тенглама билан берилған түғри чизиқ A' нүктадан утиб, g га перпендикуляр. Бундан:

$$b(x_0 - x') - a(y_0 - y') = 0. \quad (1)$$

Аммо A_0 нүкта g түғри чизиқда ётади, шунинг учун

$$ax_0 + by_0 + c = 0.$$

Бундан:

$$ax' + by' + c = a(x' - x_0) + b(y' - y_0). \quad (2)$$

(1), (2) тенгликлардан квадратта кутариш ва қушиш натижасида ушбуни хосил қиласыз:

$$(ax' + by' + c)^2 = (a^2 + b^2)[(x' - x_0)^2 + (y' - y_0)^2].$$

Шундай қилиб,

$$|ax' + by' + c| = \sqrt{a^2 + b^2} \delta(x', y'),$$

бунда $\delta(x', y')$ билан $A'(x', y')$ нүктадан g түғри чизиққа бүлган масофа белгиланған.

Хуллас, $|ax' + by' + c|$ га тенг миқдор (x', y') нүктадан

$$ax + by + c = 0$$

түғри чизиққа бүлган масофага пропорционалдир. Жумладан, $a^2 + b^2 = 1$ бүлса, айтилған миқдор нүктадан түғри

чизиққа масофага тенг. Бундай ҳолда түғри чизиқ нормал күренишдеги тенглама билан берилген деб айтадилар.

Равшанки, түғри чизиқнинг тенгламаси

$$ax + by + c = 0$$

ни нормал күренишга келтириш учун уни $+\sqrt{a^2+b^2}$ ёки $-\sqrt{a^2+b^2}$ га бўлиш керак.

Түғри чизиқнинг нормал күренишдаги тенгламасининг татбиқи сифатида уз учларининг координаталари билан берилган учбурчак юзи формуласини келтириб чикарамиз: $A(x_1, y_1)$, $B(x_2, y_2)$, $C(x_3, y_3)$ — учбурчак учлари бўлсин. Учбурчак юзи:

$$S = \frac{1}{2} h |BC|,$$

бунда h ҳарфи BC томонга туширилган баландликни билдиради:

$$|BC| = [(x_2 - x_3)^2 + (y_2 - y_3)^2]^{1/2}.$$

h ни топайлик. BC түғри чизиқ тенгламаси:

$$(x - x_2)(y_2 - y_3) - (y - y_2)(x_2 - x_3) = 0.$$

Ҳақиқатан ҳам, бу тенглама чизиқли ва B , C нуқталар уни қаноатлантиради. Бу түғри чизиқ тенгламасини нормал күренишга келтирайлик; бунинг учун уни $[(y_2 - y_3)^2 + (x_2 - x_3)^2]^{1/2}$ га бўламиз. Натижада:

$$\frac{(x - x_2)(y_2 - y_3) - (y - y_2)(x_2 - x_3)}{\sqrt{(x_2 - x_3)^2 + (y_2 - y_3)^2}} = 0.$$

Агар бу тенгламанинг чап томонига A нуқтанинг координаталарини қўйсак, натижада учбурчакнинг A нуқтадан туширилган баландлиги ишоранинг аниқлигигача ҳосил қилинади. Демак, учбурчак юзи:

$$S = \frac{1}{2} |(x_1 - x_2)(y_2 - y_3) - (y_1 - y_2)(x_2 - x_3)|.$$

Машқлар

1. Учбурчак томонларининг тенгламалари ва уз координаталари билди нуқта берилган. Бу нуқтанинг учбурчак ичидаги ётиш-ётмаслигини ҳандай билиш мумкин?

2. Параллел бўлган $ax + by + c_1 = 0$, $ax + by + c_2 = 0$ түғри чизиқлар орасидаги масофанинг

$$\left| \frac{c_1 - c_2}{\sqrt{a^2 + b^2}} \right|$$

га тенглиги исбот қилинсин.

3. $ax + by + c = 0$ түғри чизиқка параллел ва ундан δ масофада турган түғри чизиқлар тенгламалари тузилсин.

4. Агар кесишувчи икки түғри чизиқ нормал күренишдаги ушбу $ax + by + c = 0$, $a_1x + b_1y + c_1 = 0$ тенгламалари билан берилган бўлса, улар орасидаги бурчаклар биссектрисалари

$$(ax + by + c) \pm (a_1x + b_1y + c_1) = 0$$

тенглама билан ифодаланиши исбот қалинсин.

-5. Берилган икки нүқтагача олинган масофалари берилган нисбатда булган нүқталарнинг геометрик ўрни иккита тұғри чизиқдан иборатлиги исбот қилинсин. Олинган тұғри чизиқлар нормал күренишдеги тенгламалари билан берилган деб фараз қилиб ва масофалар нисбати λ га тенг деб кабул қилиб, бу тұғри чизиқларнинг тенгламалари түзилсін.

6-§. Тұғри чизиққа оид ассоци масалалар

$A(x_1, y_1)$ нүқтадан үтүсчи ихтиёрий тұғри чизиқ нинг тенгламасини түзайлык.

Изланған тұғри чизиқ тенгламасы

$$ax + by + c = 0 \quad (1)$$

булсін. Тұғри чизиқ A нүқтадан үтгандығы учун:

$$ax_1 + by_1 + c = 0.$$

Бу тенгликдан C ни топиб (1) тенгламага құйысак,

$$a(x - x_1) + t(y - y_1) = 0$$

ни хосил қиласыз.

Равшанки, a, b нинг исталған қийматыда ҳам бу тенглама билан бериладиган тұғри чизиқ A нүқтадан үтады.

Берилған икки $A_1(x_1, y_1), A_2(x_2, y_2)$ нүқтадан үтүвчи тұғри чизиқ тенгламасини түзайлык.

Тұғри чизиқ A_1 нүқтадан үтгандығы учун унинг тенгламасини $a(x - x_1) + b(y - y_1) = 0$ күренишде ёзиши мүмкін. Аммо тұғри чизиқ A_2 нүқтадан ҳам үтады, демек:

$$a(x_2 - x_1) + t(y_2 - y_1) = 0,$$

бундән

$$\frac{a}{b} = -\frac{y_2 - y_1}{x_2 - x_1},$$

изланған тұғри чизиқ тенгламасы қойыладыңызда болады:

$$\frac{x - x_1}{x_2 - x_1} - \frac{y - y_1}{y_2 - y_1} = 0.$$

$ax + by + c = 0$ тұғри чизиққа параллел ва $A(x_1, y_1)$ нүқтадан үтүвчи тұғри чизиқ тенгламасини түзайлык.

$$ax + ty + \lambda = 0$$

тенглама λ нинг исталған қийматыда ҳам берилған тұғри чизиққа параллел тұғри чизиқни ифодалайды. λ ни шундай танлаймызки, бу тенгламани $x = x_1, y = y_1$ қаноатлантир-

сін: $ax_1 + by_1 + \lambda = 0$. Бундан $\lambda = -ax_1 - by_1$, изланган тенглама

$$a(x - x_1) + b(y - y_1) = 0$$

дан иборат.

$A(x_1, y_1)$ нүктадан ұтиб, $ax + by + c = 0$ тұғри чизикка перпендикуляр бұлган тұғри чизик тенгламасини тузайлык. λ нинг исталған кийматыда ҳам

$$bx - ay + \lambda = 0$$

тұғри чизик берилған тұғри чизикка перпендикуляр. λ ни шундай танлаб оламызки, бу тенгламани $x = x_1$, $y = y_1$ қаноатланырын, натижада изланған тенглама ҳосил қилинади:

$$b(x - x_1) - a(y - y_1) = 0.$$

Берилған $A(x_1, y_1)$ нүктадан ұтувчи ва x әкім билан a бурчак ташкил қиласыдан тұғри чизик тенгламасини тузайлык.

Тұғри чизик тенгламасини $y = kx + l$ күрнишда ёзиш мүмкін. k ва l коэффициентлар $\operatorname{tg} \alpha = k$, $y_1 = kx_1 + l$ шарттардан топылади. Изланған тенглама:

$$y - y_1 = (x - x_1) \operatorname{tg} \alpha.$$

Пировардіда қүйидагини таъкидлаб ұтамыз: *берилған иккита*

$$a_1x + b_1y + c_1 = 0, \quad a_2x + b_2y + c_2 = 0,$$

тұғри чизикнің кесишігін нүктасидан ұтувчи исталған тұғри чизик тенгламасини үшбу күрнишіда ёзиши мүмкін:

$$\lambda(a_1x + b_1y + c_1) + \mu(a_2x + b_2y + c_2) = 0. \quad (2)$$

Хақиқатан ҳам, (2) тенглама бир вақтда нолга тенг булмаган ҳар қандай λ , μ учун ҳам берилған иккі тұғри чизикнің кесишігін нүктасидан ұтадын тұғри чизикни ифодалайды, чунки бу нүктаның координаталари, равшанки (2) ни қаноатланырады. Сұнгра берилған тұғри чизиклар нің кесишігін нүктасидан фарқли қайси бир (x_1, y_1) нүктаны олмайлык, (2) тұғри чизик

$$\lambda = a_2x_1 + b_2y_1 + c_2, \quad -\mu = a_1x_1 + b_1y_1 + c_1$$

қийматларда (x_1, y_1) нүктадан ұтади. Демек, берилған тұғри чизикларнің кесишігін нүктасидан ұтувчи барча тұғри чизиклар тұплами (2) тенглама билан ифодалануви тұғри чизиклар билан тұла қолланади.

Машқлар

1. $ax + by + c = 0$ тұғри чизикқа параллел (перпендикуляр) ва $a_1x + b_1y + c_1 = 0$, $a_2x + b_2y + c_2 = 0$ тұғри чизикларнинг кесишган нүктасидан ұтадиган тұғри чизик тенгламаси тузилсін.

2. (x_1, y_1) , (x_2, y_2) нүкталар кандай шарт бажарылғанда $ax + by + c = 0$ тұғри чизикқа нисбатан симметрик жойлашады?

3. (x_0, y_0) нүктадан ұтиб, (x_1, y_1) , (x_2, y_2) нүкталардан баравар узоқлашған тұғри чизик тенгламаси тузилсін.

4. (x_1, y_1) , (x_2, y_2) , (x_3, y_3) дан иборат учта нүкта фақат

$$\begin{vmatrix} x_1 & y_1 & 1 \\ x_2 & y_2 & 1 \\ x_3 & y_3 & 1 \end{vmatrix} = 0$$

шарт бажарылғандығына битта түрі чизикда ётиши иебот қилинсін.

7- §. Координаталарни алмаштириш

Фараз қылайлық, текисликда координаталарнинг иккита системаси берилған бўлсін: xy ва $x'y'$ (22-расм). Координаталарнинг **бу системаларига нисбатан ихтиёрий нүкта координаталари орасидаги боғланышни аниқлайлык**.

Айтайлык,

$$a_1x + b_1y + c_1 = 0, \quad a_2x + b_2y + c_2 = 0$$

тенгламалар xy координаталар системаһыда y' ва x' ўқларнинг нормал куринишли тенгламалари бўлсін.

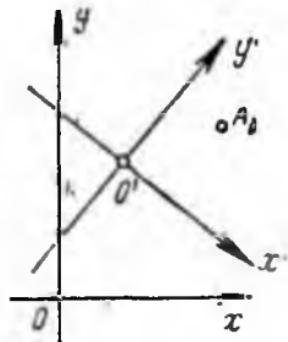
Тұғри чизикнинг нормал куринишли тенгламасидаги барча коэффициентлар ишорасини тескариға алмаштириш мумкин—тәнглама аниқлаб берган геометрик образ (туғри чизик) бўнинг натижасида узгармайди. Шу сабабли, xy координаталар системасининг биринчи квадрантидаги бирор $A(x_0, y_0)$ нүкта учун ушбу тенгсизликлар уринли бўлади:

$$\begin{aligned} a_1x_0 + b_1y_0 + c_1 &> 0, \\ a_2x_0 + b_2y_0 + c_2 &> 0 \end{aligned}$$

(акс ҳолда коэффициентлар ишораларини тескариға алмаштириш мумкин).

Биз ихтиёрий нүктанинг $x'y'$ системага нисбатан x' , y' координаталари үша нүктанинг xy системага нисбатан x , y координаталари орқали үшбу формуулалар бўйича ифодаланади деб тасдиқлаймиз:

$$\left. \begin{aligned} x' &= a_1x + b_1y + c_1, \\ y' &= a_2x + b_2y + c_2. \end{aligned} \right\} \quad (1)$$

22- расм.

ди. Шу сабабли, xy координаталар системасининг биринчи квадрантидаги бирор $A(x_0, y_0)$ нүкта учун ушбу тенгсизликлар уринли бўлади:

(акс ҳолда коэффициентлар ишораларини тескариға алмаштириш мумкин).

Биз ихтиёрий нүктанинг $x'y'$ системага нисбатан x' , y' координаталари үша нүктанинг xy системага нисбатан x , y координаталари орқали үшбу формуулалар бўйича ифодаланади деб тасдиқлаймиз:

Масалан, биринчи формулани исбот қилайлик. Формуланинг чап ва ўнг томонларининг абсолют қиймати бир хил, чунки нүқтадан y' ўққача масофани билдиради. y' к аниқлаб берган ярим текисликларнинг ҳар бирида формуланинг чап ва ўнг қисмлари ўз ишорасини сақлади ва бу ярим текисликларнинг биридан иккинчисига ўтганда ишорани ўзгартиради. Аммо A_0 нүқта учун ишоралар бир хиллиги сабабли, улар текисликнинг исталган нүқтаси учун ҳам бир хил бўлади.

Иккинчи формула шунинг сингари исбот қилинади.
Лекин

$$\begin{aligned} a_1x + b_1y + c_1 &= 0, \\ a_2x + b_2y + c_2 &= 0 \end{aligned}$$

иккита перпендикуляр тугри чизиқнинг нормал куринишдаги тенгламалари бўлгани сабабли, (1) формулалардаги a_1, b_1, a_2, b_2 коэффициентлар орасида қўйидаги муносабатлар мавжуд:

$$\left. \begin{aligned} a_1^2 + b_1^2 &= 1, \\ a_2^2 + b_2^2 &= 1, \\ a_1a_2 + b_1b_2 &= 0. \end{aligned} \right\} \quad (2)$$

(2) даги формулаларнинг дастлабки иккитасини назарга олиб, a_1, b_1, a_2, b_2 коэффициентларни қўйидагича тасвирлаш мумкин:

$$\begin{aligned} a_1 &= \cos \alpha, & b_1 &= \sin \alpha, \\ a_2 &= \cos \alpha_1, & b_2 &= \sin \alpha_1. \end{aligned}$$

Энди (2) даги учинчи муносабатдан

$$\cos \alpha \cos \alpha_1 + \sin \alpha \sin \alpha_1 = \cos(\alpha - \alpha_1) = 0$$

ни ҳосил қиласиз, бундан эса: $\alpha_1 = \alpha \pm \frac{\pi}{2} + 2k\pi$. Хулас, координаталарни алмаштириш формулалари (1) ни ушбу икки куринишнинг бирида ёзиш мумкин:

$$\left. \begin{aligned} x' &= x \cos \alpha + y \sin \alpha + c_1, \\ y' &= -x \sin \alpha + y \cos \alpha + c_2 \end{aligned} \right\} .$$

ёки

$$\left. \begin{aligned} x' &= x \cos \alpha + y \sin \alpha + c_1, \\ y' &= x \sin \alpha - y \cos \alpha + c_2. \end{aligned} \right\}$$

Бу формулаларнинг биринчиси координаталарнинг $x'y'$ системасини xy системадан ҳаракат натижасида ҳосил қи-

линиши мүмкін бўлган ҳамма ҳолларни уз ичига олади. Формулаларнинг иккинчи системаси координаталарнинг x y системесини xy системадан ҳаракатлантириш билан симметрик акслантириш натижасида ҳосил қилинади.

Координаталарни алмаштириш формулаларига кирган α , c_1 , c_2 катталикларнинг геометрик маъноси содда: 2π ни такрорлайдиган $2k\pi$ дан қатъи назар, α харфи x уқнинг x билан ташкил қилган бурчакни, c_1 , c_2 эса xy координаталар системаси бошининг x' y' системага нисбатан координаталарини билдиради.

Координаталарни алмаштириш формулаларини бошқача изоҳлаш ҳам мүмкін: уларни биз текисликни ўз-ўзига акслантириш формулалари сифатида караймиз, бундай акслантириша x , y координатали нуқтага координаталарнинг ӯша системасининг ўзида x' , y' координатали нуқта мос қилиб қўйилади деб ҳисоблаймиз. Бу акслантириш масофаларни сақлаш хусусияти билан ажralиб туради, яъни исталган иккита A ва B нуқта орасидаги масофа уларнинг образи булган A' ва B' нуқталар орасидаги масофага тенг. Шундай қилиб бу симметрик акслантириш ҳаракатнинг ўзи (асли ҳаракат) ёки $k\pi/2$ -дан қайтиши қўшилган ҳаракатдан иборат. Формулаларнинг биринчи системаси асли ҳаракатларга, формулалар системасининг иккинчиси эса $k\pi/2$ -дан қайтиш қўшилган ҳаракатларга мос келади.

Машқлар

1. Координаталарнинг xy системасидан координаталарнинг x' y' системасига ўтиш формулалари тузилсин, бунда x' ва y' координаталар ўқлари ушбу тенгламалар билан берилган:

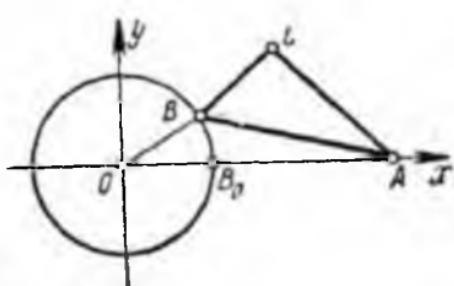
$$ax + by + c_1 = 0, \quad -bx + ay + c_2 = 0.$$

2. $x + y = 0$, $x - y = 0$ ни ифодаловчи тўғри чизиқларни янги координата ўқлари сифатида қабул қилиб, $x^2 - y^2 = a^2$ ёки чизиқнинг тенгламаси тузилсин.

3. x' y' координаталар системаси xy координаталар системасидан уни бирор (x_0, y_0) нуқта атрофида айлантириш натижасида ҳосил қилинган. Координаталарни алмаштириш формулалари (1) бўйича x_0 , y_0 топилсин.

4. $z = x + iy$ деб фараз килсак, xy текисликдаги ҳар қандай ҳаракат комплекс ўзгарувчи z нинг чизиқли алмаштирилиши $z' = \omega z + c$ ёрдамида амалга оширилиши мумкин, бунда ω ва c комплекс сонлар ва $|\omega| = 1$. Шуни исбот қилинсин.

5. 23-расмда тасвирланган мөханизмга қарашли C нуқтанинг чизган ёғри чизиги тенгламаси топилсин. ABC учбурчак мустаҳкам A нуқта

23-расм.

x үкім бүйлаб сирпанади, B нүктә эса радиуси R , маркази координаталар бошида бұлған айланада бүйлаб ҳаракат қиласы.

Ечилици и. B нүктә B_0 билан устма-уст түшгән пайтада A, B, C нүкталарыннан координаталари $(d, 0), (R, 0), (a, b)$ дан иборат $z_0 = a + ib$ деб фарас қиласылайтын. C нүктаныннан исталған пайтада комплекс координатаси

$$z = \omega z_0 + c$$

га теңг. Аммо B нүктә ҳамиша $x^2 + y^2 = R^2$ айланада, A нүктә эса x үкімде қола боради. Демек,

$$|\omega R + c| = R, \quad \operatorname{Im}(\omega d + c) = 0.$$

Бундан

$$|\omega(R - z_0) + z| = R, \quad \operatorname{Im}(\omega(d - z_0) + z) = 0$$

және

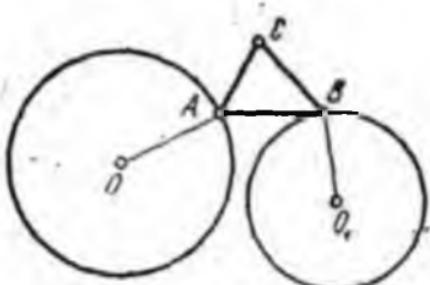
$$|R - z_0|^2 + \omega(R - z_0)\bar{z} + \bar{\omega}(R - z_0)z + |z|^2 = R^2.$$

$$\omega(d - z_0) - \bar{\omega}(d - z_0) + z - \bar{z} = 0$$

(бу ерда Im —мавхум қисм, z, \bar{z}, ω эса z, \bar{z}, ω га күшма сонлар).

Бүткінде ω және d өзара тәнгламаларынан ω да d да нисбатан ечиб да $\omega^2 = 1$ әкәнлигини назарга олиб, z қаноатлантирган тәнгламани ҳосил қиласыламыз. Сүнгра z үрнигі $x + iy$ ни құйып изланған әгри чизик тәнгламасини ҳосил қиласыламыз.

6. 24-расмда тасвирланған механизмге қарашли C нүктә чизган әгри чизиқтарыннан тәнгламаси топилсін. ABC учурчак мустақкам, уннан A да B учлары айланада бүйлаб ҳаракат қиласы.

24. расм.

III боб

КОНУС ҚЕСИМЛАРИ

1-§. Қутб координаталар

Текисликнинг исталған O нүқтасидан g түғри чизиқни үтказамиз ва O нүқтада бурчакларни хисоблаш йуналишини белгилаб оламиз. Текисликнинг ҳар бир нүқтасига иккита ρ ва θ сонни мос келтириш мумкин: ρ билан A нүқтадан O гача масофани ва θ билан OA ярим түғри чизиқнинг g ярим түғри чизиқ билан ташкил қилған бурчагини белгилаймиз (25-расм).

ρ ва θ сонлар A нүқтанинг қутб координаталари дейилади. O нүқта қутб, g ярим түғри чизиқ эса қутб үқи дейилади.

Декарт координаталари билан иш курганимиз сингари, әгри чизиқнинг қутб координаталаридағи тенгламаси ҳақида гапириш мумкин, чунончы,

агар әгри чизиқдаги ҳар бир нүқтанинг қутб координаталари ушбу

$$\rho(\rho, \theta) = 0$$

тенгламани қаноатлантируса, бу тенглама әгри чизиқнинг қутб координаталардаги тенгламаси деб аталади. Аксинча, ρ , θ сонларнинг бу тенгламани қаноатлантирадиган исталған жуфти әгри чизиқ нүқталаридан бирининг қутб координаталари булади.

Мисол тариқасида қутбдан утган ва маркази қутб үқидаги R радиусли айлананинг қутб координаталардаги тенгламасини тузайлик. Түғри бурчаклы OA_0 учбурчакдан $OA = OA_0 \cos \theta$ ни хосил қиласиз (26-расм). Бу ердан айланы тенгламасини хосил қиласиз:

$$\rho = 2R \cos \theta.$$

Ø текисликда декарт координаталари системаси xy ни киритамиз, бунинг учун қутб O ни декарт координаталари

системасининг боши, қутб ўқини мусбат ярим ўқ x сифатида ва мусбат ярим ўқ y нинг мусбат йўналишини шундай танлаб оламизки, бурчакларнинг ҳисоблаш учун танлаб олинган йўналиш билан муовфика ҳолда қутб ўқи билан $+\frac{\pi}{2}$ бурчакни ҳосил қиласин.

Нуқтанинг қутб ва декарт координаталари орасида қўйидагича боғланишнинг мавжудлиги равшан:

$$x = \rho \cos \theta, \quad y = \rho \sin \theta \quad (1)$$

(27- расм).

Бу эгри чизиқнинг қутб координаталар системасидаги тенгламасини билган ҳолда, унинг декарт координаталаридағи тенгламасини ва аксинча, ҳосил қилиш имконини беради.

Мисол тариқасида ихтиёрий тўғри чизиқнинг қутб системасидаги тенгламасини тузайлик. Тўғри чизиқнинг декарт координаталаридағи тенгламаси

$$ax + by + c = 0 \quad c < 0.$$

Бу тенгламага ρ билан θ ни x ва y ўрнига (1) формула бўйича киритсак, натижада:

$$\rho (a \cos \theta + b \sin \theta) + c = 0.$$

Сўнгра ушбуларни фараз қиласак:

$$\frac{a}{\sqrt{a^2+b^2}} = \cos \alpha, \quad \frac{b}{\sqrt{a^2+b^2}} = \sin \alpha, \quad \frac{c}{\sqrt{a^2+b^2}} = -\rho_0$$

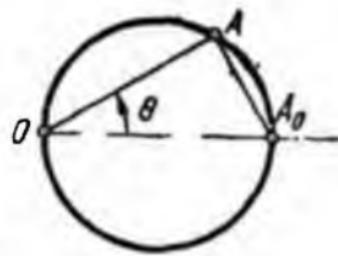
тўғри чизиқнинг ушбу куринишдаги тенгламасини ҳосил қиласиз:

$$\rho \cos (\alpha - \theta) = \rho_0.$$

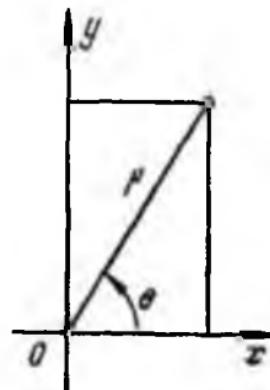
Машқлар

1. Исталган айлананинг қутб системасидаги тенгламасини ушбу куринишда ёзиш мумкинлиги исбот қилинсин:

$$\rho^2 + 2\rho \cos (\alpha + \theta) + b = 0.$$

26- расм.

27- расм.

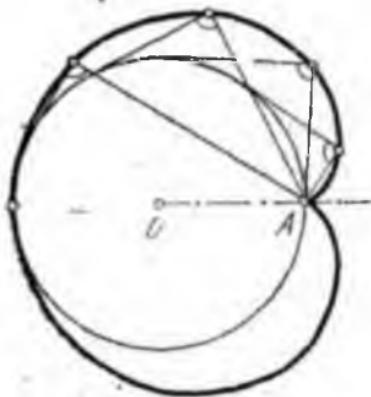
Айланы марказининг координаталари ρ_0, θ_0 ва радиуси R топилсан.

2. Нуқталар орасидаги масофани уларнинг қутб координаталари орқали ифодаланг.

3. Тұғри чизикнинг қутб координаталаридаги теңгламаси

$$\rho \cos(\alpha - \theta) = \rho_0$$

да α ва ρ_0 нинг қандай геометрик маъноси бор?

28- расм.

4. Айланадаги A нуқтадан шу айлананинг уринмаларига туширилган перпендикуляр асослари геометрик үрнининг қутб координаталардаги теңгламаси тузилсан (кардиоида, 28- расм): A нуқтани қутб деб ва қутб ўқи сифатида эса OA радиуснинг давоми қабул қилинсин.

5. Бернуlli лемнискатаси деб аталувчи әгри чизик теңгламаси тузилсан. Берилган икки F_1 ва F_2 нуқта (фокус) гача масофаларининг күпайтмаси $\frac{1}{4} |F_1 F_2|^2$ га тенг бўлган нуқталарнинг геометрик урни шу номни олган. Қутб сифатида фокусларни туташтирувчи кесма ўртаси, қутб ўқи сифатида эса фокусларнинг бири орқали ўтувчи ярим тұғри чизик қабул қилинсин.

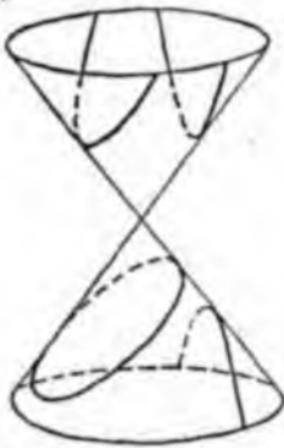
2- §. Конус кесимлари. Қутб координаталардаги теңгламалар

Доиравий конусни унинг учидан үтмайдиган текислик билан кесиш натижасида ҳосил қилинган әгри чизик конус кесими дейилади (29- расм). Конус кесимлари қатор ажойиб хоссаларга эга. Уларнинг бири қуйидагидан иборат.

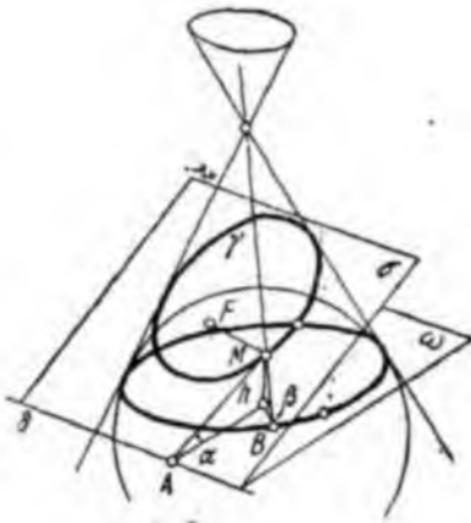
Айланадан бошқа ҳар қандай конус кесими шундай нуқталарнинг геометрик үрнидан иборатки, уларнинг берилган F нуқта ва берилган δ тұғри чизикқача масофаларининг нисбати узгармасдир.

F нуқта конус кесимининг фокуси, δ тұғри чизик эса директрисаси дейилади.

Бу хоссани исбот қиласыл. Айтайлик, σ текисликнинг конус билан кесишган әгри чизики γ булсан (30- расм). Конус ичига σ текисликка уринадиган сфера чизайлик; сферанинг текисликка уриниш нуқтасини F орқали белгилайлик. ω билан сферанинг конусга уриниш айланасини белгилайлик. γ әгри чизикда ихтиёрий P нуқта оламиз. Бу P нуқта орқали конуснинг ясовчисини утказиб, унинг σ текислик билан кесишган нуқтасини B орқали белгилаймиз. Нихоят, P нуқтадан σ , ω текисликларнинг кесишган тұғри чизики δ га перпендикуляр туширамиз.

29- расм.

30- расм.

Ана шу γ чизиқнинг F нуқта билан δ түғри чизиқقا нисбатан юқорида айтилган хоссага эгалигини исбот қилиши талаб қилинади. Ҳақиқатан ҳам, $FP = BP$, чунки бу кесмалар сферага битта нуқтадан ўтказилган уринмалардир. Сунгра $h(P)$ билан P нуқтадан ω текисликкача масофани белгиласак, у ҳолда:

$$AP = h(P)/\sin \alpha, \quad BP = h(P)/\sin \beta,$$

бунда α билан ω , δ текисликлар орасидаги бурчак ва β -ко-нус ясовчиси билан ω текислик орасидаги бурчак белгиланган.

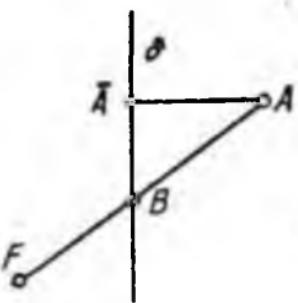
Булардан ушбу тенгликларни ҳосил қиласиз:

$$\frac{AP}{FP} = \frac{AP}{BP} = \frac{\sin \beta}{\sin \alpha},$$

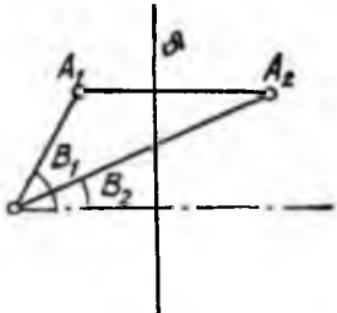
яъни $\frac{AP}{FP}$ нисбат P нуқтага боғлиқ эмас дөгандын хуносага келамиз. Айтганимиз исбот қилинди.

Конус кесимидағи нуқтанинг фокус ва директрисагача масофаларининг нисбати λ нинг қийматига қараб эгри чизиқ *эллипс* ($\lambda < 1$), *парабола* ($\lambda = 1$) ва *гипербола* ($\lambda > 1$) деб аталади. λ сон конус кесимининг *эксцентрикитети* дейилади.

F —конус кесимининг фокуси, δ —унинг директрисаси булсин (31- расм). Эллипс билан парабола ($\lambda \leq 1$) ҳоли учун эгри чизиқнинг ҳамма нуқталари директрисадан бир тарафда жойлашади, чунончи: F фокус қаердан жой олса, бу нуқ-

31-расм.

32-расм.

талар ҳам ўша ердан жой олади. Ҳакиқатан ҳам, директрисанинг иккинчи тарафидаги нуқталар учун:

$$\frac{AF}{AA} > \frac{AB}{AA} \geqslant 1.$$

Гипербола билан иш курганда эса ($\lambda > 1$) директрисанинг иккала тарафида жойлашган нуқталар мавжуд. Гипербола икки тармоқдан иборат бўлиб, директриса уларни бир-биридан ажратиб туради.

оғ координаталар системасининг қутби сифатида конус кесимининг фокусини қабул қилиб, қутб ўқини эса шундай утказамизки, у директрисага перпендикуляр бўлсин ва унинг билан кесишадиган булсин. Координаталарнинг ана шундай қутб системасидан конус кесимининг тенгламасини тузамиз.

Фокусдан директрисагача масофа p булсин. Конус кесимидағи ихтиёрий A нуқтадан фокусгача масофа ρ га ва директрисагача масофа эса A ва F нуқталарнинг директрисадан бир тарафда ёки турли тарафда булишига қараб $P - \rho \cos \theta$ ёки $\rho \cos \theta - P$ га teng. Булардан конус кесимининг тенгламасини ҳосил қиласиз: эллипс билан парабола учун:

$$\frac{\rho}{P - \rho \cos \theta} = \lambda \quad (1)$$

ва гипербола учун:

$$\frac{\rho}{P - \rho \cos \theta} = \pm \lambda \quad (2)$$

(«+» ишора гиперболанинг бир тармоғига, «—» ишора эса иккинчи тармоғига мос келади).

(1), (2) тенгламаларни ρ га нисбатан ечиб, ушбуни ҳосил қиласиз:

$$\rho = \frac{\lambda\rho}{1 + \lambda \cos \theta},$$

бу эллипс билан парабола тенгламаси ва

$$\rho = \frac{\pm \lambda \rho}{1 \pm \lambda \cos \theta}$$

гипербола тенгламасидир.

Эксцентриитетнинг қабул қилган қийматларига қараб конус кесимининг куриниши 33- расмда курсалыган.

Машқлар

1. Ушбу

$$\rho = \frac{c}{1 + a \cos \theta + b \sin \theta}$$

тенглама билан берилган эгри чизиккінинг конус кесимидан иборатлиги исботлансын. Қандай шарт бажарылганда эгри чизик эллипс, гипербола, парабола бұлады?

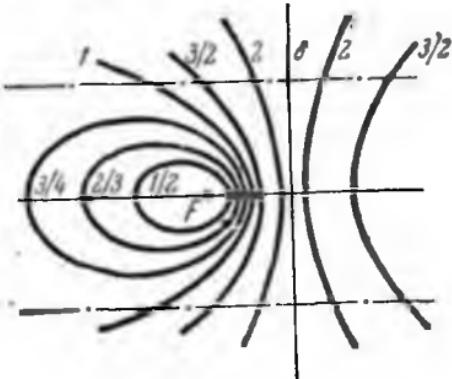
2. Учта нүктаси $(\rho_1, 0)$, $(\rho_2, \pi/2)$, (ρ_3, π) дан иборат ва фокуси координаталар системасининг бошидалиги маълум бўлган эллипстенгламаси тузиленсин.

3. Конус кесимининг F фокуси орқали ўтган түғри чизик билан кесишган нүкталари A ва B бўлсин.

$$\frac{1}{AF} + \frac{1}{BF}$$

нинг түғри чизикқа боғлиқ эмаслиги исбот қилинсин.

4. Параболани фокусга нисбатан инверсия алмаштиришга дучкелтирилганда кардиоида ҳосил булиши исбот қилинсин (1- §, 4- машққа қаранг).

33- расм.

3- §. Конус кесимларининг декарт координаталардаги каноник куринишли тенгламалари

2- § да конус кесимларнинг $\rho\theta$ қутб координаталаридаги тенгламаларини ҳосил қилган әдик. Энди декарт координаталари системасига ўтамиз, бунинг учун қутб O ни координаталар боши ва қутб ўқини мусбат ярим ўқ x сифатида қабул қиласиз.

2- § даги (1) ва (2) тенгламалардан исталған конус кесими учун ушбуни ҳосил қиласыз:

$$r^2 = \lambda^2 (p - r \cos \theta)^2.$$

Бундан эса қутб ва декарт координаталар орасидаги боғланишни аниқловчы 1- § формулаларини назарга олсак:

$$x^2 + y^2 = \lambda^2(p - x)^2$$

еки

$$(1 - \lambda^2)x^2 + 2p\lambda^2x + y^2 - \lambda^2p^2 = 0 \quad (1)$$

ни ҳосил қиласыз.

Координаталар бошини x үкі буйлаб кераклигіча сильжитиши натижасыда бу тенглама анча соддалашади.

Аввал әллипс билан гиперболага түфри келган ҳолни күздан кечираійлик. Бу ҳолда (1) тенгламани қўйидаги чеңиш мүмкін:

$$(1 - \lambda^2) \left(x + \frac{p\lambda^2}{1 - \lambda^2} \right) + y^2 - \frac{p^2\lambda^2}{1 - \lambda^2} = 0.$$

Энди ушбу формулалар буйнча янги x' , y' координаталарни киритайлик:

$$x + \frac{\lambda^2 p}{1 - \lambda^2} = x', \quad y = y',$$

бу эса координаталар бошини $\left(-\frac{\lambda^2 p}{1 - \lambda^2}, 0 \right)$ нүктага күчиришга мөс келади. Эгри чизик тенгламаси бу ҳолда ушбу куриниши олади:

$$(1 - \lambda^2)x'^2 + y'^2 - \frac{\lambda^2 p^2}{1 - \lambda^2} = 0$$

еки қисқалик учун

$$\frac{\lambda^2 p^2}{(1 - \lambda^2)^2} = a^2, \quad \frac{\lambda^2 p^2}{|1 - \lambda^2|} = b^2$$

деб фараз қылсак, ушбу тенгламаларни ҳосил қиласыз; әллипс учун:

$$\frac{x'^2}{a^2} + \frac{y'^2}{b^2} - 1 = 0,$$

гипербола учун:

$$\frac{x'^2}{a^2} - \frac{y'^2}{b^2} - 1 = 0.$$

a, b параметрлар әллипс (гипербола)нинг ярим үклари дейилади.

Параболани ($\lambda = 1$) олган ҳолда (1) тенглама ушбу күринишни қабул қиласы:

$$2px + y^2 - p^2 = 0$$

еки

$$y^2 - 2p \left(-x + \frac{p}{2} \right) = 0;$$

янги

$$x' = -x + \frac{p}{2}, \quad y' = y$$

координаталарни киритиш натижасыда тенглама

$$y'^2 - 2px' = 0$$

күринишга келтиріллады.

Конус кесимларининг x' , y' координаталарга нисбатан ҳосил қилинган тенгламалари каноник тенгламалар дейиллады.

Машқлар

1. Фокуси (x_0, y_0) ва директрисаси $ax + by + c = 0$ дан иборат конус кесими тенгламасынинг ушбу күринишга әгалиги исбот қилинсін:

$$(x - x_0)^2 + (y - y_0)^2 - k^2 (ax + by + c)^2 = 0.$$

k^2 нинг қандай қыйматлари учун бұ конус кесими әллипс, парабола, гиперболадан иборат?

2. Фараз қилайлық, K — исталған конус кесими ва F унинг фокуси бұлсін. Конус кесимидеги исталған A нүктадан F фокусгача масофаси нүктесінинг x, y координаталари орқали чизиқли ифодаланышын яъни

$$AF = \alpha x + \beta y + v,$$

эканлигини исбот қилинг, бұнда α, β, v , үзгармас миқдорлар.

3. Ҳар қандай түрді чизиқ конус кесими билан иккитадан ортиқ бүлмаган нүктада кесишиши исбот қилинсін.

4. Берилған икки нүктагача масофаларининг йиғиндиси үзгармас бүлған нүкталарнинг геометрик үрни әллипс әканлиғи исбот қилинсін (І боб, 4-§, 4-машққа қаранг.)

5. Берилған икки нүктагача масофаларининг айрмаси үзгармас бүлған нүкталарнинг геометрик үрни гипербола әканлиғи исбот қилинсін? (І боб, 4-§, 5-машққа қаранг).

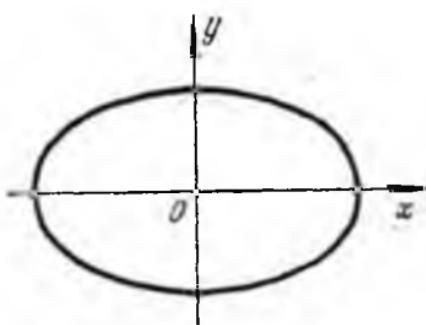
6. Берилған иккита K_1 ва K_2 айланага уринувчи айланалар марказларининг геометрик үрни нимадан иборат? K_1 ва K_2 айланаларнинг үзаро жойланишида юз берадиган ҳолларни ҳамда айланалардан бирининг үрнига түрді чизиқ олинған ҳолни текшириң.

4- §. Конус кесимларининг шаклини текшириш

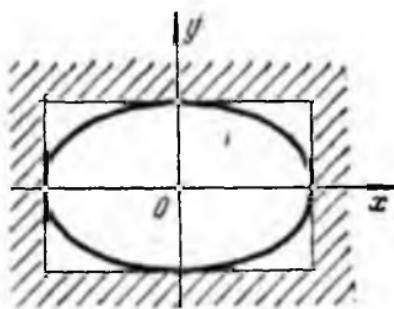
Эллипс (34- расм):

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1.$$

Координаталар ўқлари эллипснинг симметрия ўқлари координаталар боши эса симметрия маркази булишини таъкидлаб утайлик. Ҳақиқатан ҳам, агар (x, y) нуқта эллипсга тегишли бўлса, унга координата ўқларига нисбатан $(-x, y)$,

34- расм.

35- расм.

$(x, -y)$ нуқталар ва шунингдек, координаталар бошига нисбатан симметрик $(-x, -y)$ нуқта ҳам эллипсга тегишлидир, чунки улар (x, y) билан бир вақтда эллипс тенгламасини қаноатлантиради. Эллипснинг симметрия ўқлари билан кесишган нуқталари эллипснинг учлари дейилади.

Эллипс томонлари $|x| \leq a$, $|y| \leq b$ дан иборат түғри туртбурчак ичида ётади, бу туртбурчак эллипс учларида унга уtkазилган уринмалардан ташкил топган (35- расм). Ҳақиқатан ҳам, агар (x, y) нуқта түғри туртбурчакдан ташқарида олинса, иккита $|x| > a$, $|y| > b$ тенгсизликдан камида биттаси бажарилмайди, натижада $\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} > 1$, ва демак, нуқта эллипсга тегишли бўла олмайди.

Айниқса аёний мулоҳазалар асосида айланани бир маҳомда қиса бориш натижасида эллипс ҳосил қилинади. Текисликда айланана чизайлик:

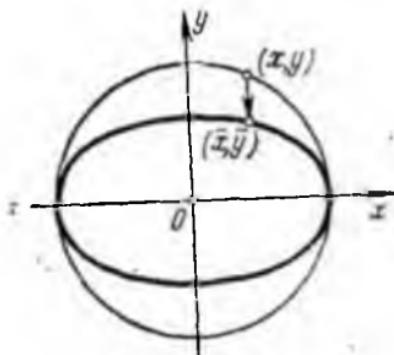
$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1. \quad (1)$$

Энди xy текислик x ўқига нисбатан бир маромда шундай қисила борсинки, натижада (x, y) нуқта (x, y) нуқта-

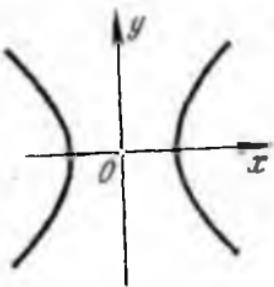
га алмашиниб, бунда $\bar{X} = x$, $\bar{Y} = \frac{b}{a}y$ булсин. Бу жо лда (1) айланы қандайдыр әгри чизикқа алмашинади (36- расм). Унинг исталган нүктасининг координаталари

$$\frac{\bar{x}^2}{a^2} + \frac{\bar{y}^2}{b^2} = 1$$

тенгламани қаноатлантиради. Бу әгри чизик әллипсдир. Гипербола (37- расм):

36- расм.

37- расм.

$$\frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2} = 1$$

Айнан әллипсга доир мулоҳазаларни ишлатиб, координат ўқларнинг гипербола учун симметрия ўқлари ва координаталар бошининг симметрия маркази бўлиши тўғрисида хуласа чиқарамиз.

Гипербола y ўқига нисбатан симметрик жойлашган иккита тармоқдан иборат булиб, улар: а) тўғри тўртбурчак $|x| < a$, $|y| < b$ дан ташқарида ва б) бу тўртбурчак диагоналлари (ҳамда уларнинг давомидан ҳосил қилинган) иккита бурчак ичида жойлашгандир (38- расм).

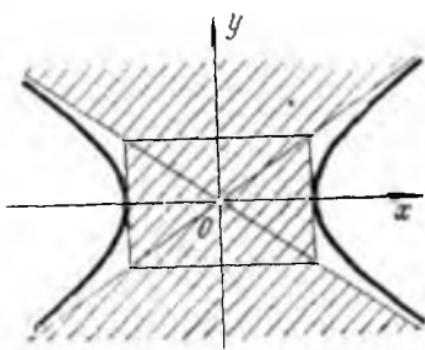
Ҳақиқатан ҳам, тўғри тўртбурчак чишида $|x| < a$, демак,

$$\frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2} < 1,$$

яъни тўғри тўртбурчак ичида гиперболанинг нүкталари йўқ, 38- расмда текисликнинг штрихланган бошқа қисмida ҳам гиперболанинг нүкталари

йўқ, чунки $\frac{b}{a} < \frac{|y|}{|x|}$, бундан

еса: $\frac{|x|}{a} < \frac{|y|}{b}$, демак:

38- расм.

$$\frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2} < 0 < 1.$$

Гиперболанинг яна бир хоссасини кўрсатиб ўтайлик. Агар (x, y) нуқта гипербola бўйлаб координаталар бошидан чегарасиз узоқлаша борса ($x^2 + y^2 \rightarrow \infty$), бу нуқтанинг тўғри тўртбурчак диагоналларидан биригача масофаси нолга интилади: бу диагоналларнинг

$$\frac{x}{a} + \frac{y}{b} = 0, \quad \frac{x}{a} - \frac{y}{b} = 0$$

тенгламалар билан ифодаланиши равшандир. Ҳақиқатан ҳам, $\left| \frac{x}{a} + \frac{y}{b} \right|$ ва $\left| \frac{x}{a} - \frac{y}{b} \right|$ дан иборат миқдорлар гипербola-даги (x, y) нуқтадан бу тўғри чизиқларгача масофаларга пропорционалдир (II боб, 5-§). Бу миқдорлар кўпайтмаси:

$$\left| \frac{x}{a} + \frac{y}{b} \right| \left| \frac{x}{a} - \frac{y}{b} \right| = \left| \frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2} \right| = 1.$$

Агар тўғри тўртбурчак диагоналларидан биригача масофа нолга интилади деган даъвомиз нотўғри бўлганда эди, бу тақдирда шундай λ ва гиперболанинг истаганча шундай узоқлашган нуқталари мавжуд бўлар эдики, улар учун:

$$\left| \frac{x}{a} + \frac{y}{b} \right| > \lambda, \quad \left| \frac{x}{a} - \frac{y}{b} \right| > \lambda.$$

Аммо $\left| \frac{x}{a} + \frac{y}{b} \right| \left| \frac{x}{a} - \frac{y}{b} \right| = 1$, шу сабабдан бундай нуқталар учун:

$$\left| \frac{x}{a} + \frac{y}{b} \right| < \frac{1}{\lambda}, \quad \left| \frac{x}{a} - \frac{y}{b} \right| < \frac{1}{\lambda}.$$

Бу тенгсизликларни квадратга кўтариб ва қўшиб;

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} < \frac{1}{\lambda^2}$$

ни ҳосил қиласиз, бу эса $x^2 + y^2 \rightarrow \infty$ деган фаразга зидлик қиласи. Даъвоимиз исбот бўлди.

$$\frac{x}{a} + \frac{y}{b} = 0, \quad \frac{x}{a} - \frac{y}{b} = 0$$

дан иборат тўғри чизиқлар гиперболанинг асимптоталари дейилади. Ушбу

$$\frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2} = -1$$

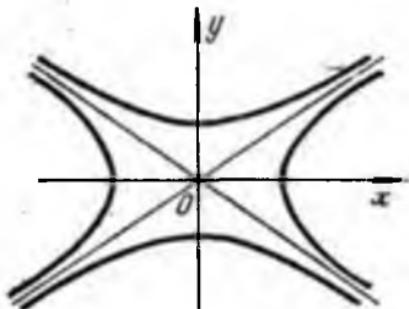
гипербола қаралган

$$\frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2} = 1$$

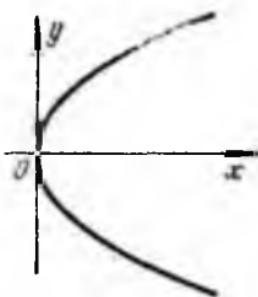
гиперболага нисбатан *құшма гипербола* дейилади. Бу гипербола ҳам үша асимптоталарға әга, лекин асимптоталардан ҳосил қилинган құшимча вертикал бурчаклардан жой олади (39- расм).

Парабола (40- расм):

$$y^2 - 2px = 0$$

39- расм.

40- расм.

учун x үқи симметрия үқидир, чунки (x, y) нүкта билан бир қаторда x үқига симметрик бүлган $(x, -y)$ нүкта ҳам параболага тегишли. Параболанинг симметрия үқи билан кесишганса унинг *үчи* дейилади. Шундай қилиб, қаралган ҳолда параболанинг *үчи* координаталар бошидан иборат.

Машқлар

1. Ҳар қандай эллипс айлананинг проекцияси эканлиги исбот қилинсін.

2. Гипербола нүктасидан асимптоталарға масофалар күпайтмасининг ұзгармас эканлиги (нүктеге боялуқ әмаслигі) исбот қилинсін.

3. Асимптоталары

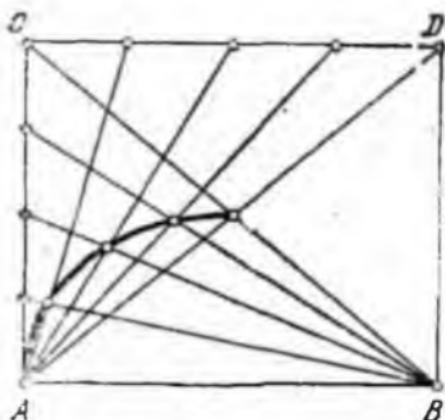
$$a_1x + b_1y + c_1 = 0, \quad a_2x + b_2y + c_2 = 0$$

дан иборат ҳар қандай гипербола тенгламасини

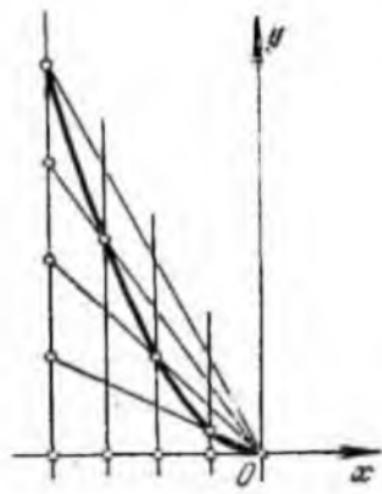
$$(a_1x + b_1y + c_1)(a_2x + b_2y + c_2) = \text{const}$$

куринғшда ёзиш мүмкінлеги исбот қилинсін.

4. Эллипсни ясашнинг ушбу усулы асослансын. Түғри түртбұрачканинг CD ва AC томонларини сони бир хил булған тенг кесмаларга булиб юборилади (41- расм). Булиніш нүкталарини A ва B билан

41- расм.

42- расм.

Оирлаштирилди. Белгилаб чиқилған кесишиш нүкталари катта үкім АВ дан иборат әллипсда ётади. Қичик ярим үк түғри тұртбурчак баландлигининг ярмiga тенг.

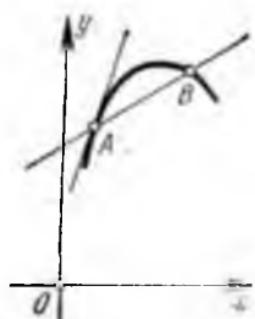
5. Параболанинг 42- расмда күрсатылған ясаш усули асослансын.

5- §. Конус кесимига уринма

Әгри чизиқнинг А нүктасидаги уринмаси деб АВ кесувчининг В нүкта А гача чексиз яқынлаша борғанлығы лимит вазиятига айтилади (43-расм).

Әгри чизиқ $y = f(x)$ тенглама билан берилған бұлсın. Әгри чизиққа А (x_0, y_0) нүктадаги уринманинг тенгламасини тузайлық. Фараз қылайлық, $f(x_0 + \Delta x, y_0 + \Delta y)$ нүкта А га яқын нүкта бұлсın. Кесувчи тенгламаси:

$$y - y_0 = \frac{\Delta y}{\Delta x} (x - x_0).$$

43- расм.

$B \rightarrow A$ да $\frac{\Delta y}{\Delta x} \rightarrow f'(x_0)$; натижада уринма тенгламасини ҳосил қила-

$$y - y_0 = f'(x_0)(x - x_0). \quad (1)$$

Агар әгри чизиқ $x = \varphi(y)$ тенглама билан берилса, (x_0, y_0) нүктадаги уринма тенгламаси

$$x - x_0 = \varphi'(y_0)(y - y_0) \quad (2)$$

куринишда булади.

Конус кесимига уринма тенгламасини тузайлик.

Парabolа. Унинг тенгламасини ушбу куринишда ёзиш мумкин:

$$x = \frac{y^2}{2p}.$$

Уринма тенгламасининг бу ҳолда (2) куриниши қындағыдай:

$$x - x_0 = \frac{y_0}{p} (y - y_0).$$

Еки

$$yy_0 - y_0^2 + px_0 - px = 0.$$

Аммо (x_0, y_0) нүқта параболада ётганлиги сабаблы $y_0^2 - 2px_0 = 0$; шунинг учун уринма тенгламаси охирида ушбу куринишни қабул қиласы:

$$yy_0 - p(x + x_0) = 0.$$

Эллипс (гипербола). Айтайлик, (x_0, y_0) — эллипс нүқтаси булып, $y_0 \neq 0$ бўлсин. Бу нүқта атрофидан эллипсни

$$y = b \sqrt{1 - \frac{x^2}{a^2}}$$

тенглама билан бериш мумкин, бунда квадрат илдиз олдидағы ишора y_0 ишораси билан бир хил. Уринманинг (1) куринишдаги тенгламаси

$$y - y_0 = -\frac{x_0 b}{a^3} \sqrt{1 - \frac{x_0^2}{a^2}} (x - x_0),$$

Еки

$$y - y_0 = -\frac{x_0 b^3}{y_0 a^5} (x - x_0).$$

Бу тенгламани y_0/b^2 га кўпайтириб ва ҳамма ҳадларни тенгликнинг чап томонига ўтказиб, ушбуни ҳосил қиласиз:

$$y - y_0 = f'(x_0)(x - x_0) \quad (1)$$

Еки

$$\frac{xx_0}{a^4} + \frac{yy_0}{b^4} - 1 = 0,$$

чунки

$$\frac{x_0^2}{a^2} + \frac{y_0^2}{b^2} = 1.$$

Эллипснинг ҳар бир (x_0, y_0) нуқтаси атрофида ($x_0 \neq 0$ шартда) уни

$$x = a \sqrt{1 - \frac{y^2}{b^2}}$$

тенглама билан ифодалаш мумкин. Квадрат илдиз ишораси x_0 ишораси билан бир хил қилиб олинади. Юқоридаги муҳокамалар асосида (2) формула ёрдамида уринма тенгламасига келамиз:

$$\frac{xx_0}{a^2} + \frac{yy_0}{b^2} = 1.$$

Эллипснинг ҳар бир нуқтасида x_0 ва y_0 ва бир вақтнинг үзида нолга тенг бўла олмаслигидан исталган (x_0, y_0) нуқтада уринмасининг тенгламаси:

$$\frac{xx_0}{a^2} + \frac{yy_0}{b^2} = 1.$$

Гипербола

$$\frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2} = 1$$

уринмасининг тенгламаси шунинг сингари ҳосил қилинади:

$$\frac{xx_0}{a^2} - \frac{yy_0}{b^2} = 1.$$

Конус кесимининг уринмаси унинг билан факат битта умумий нуқтага (уринши нуқтасига) эгалигини исбот қиласлилик. Ҳақиқатан ҳам, мисол учун эллипсни олайлик:

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1.$$

(x_0, y_0) нуқтадаги уринма тенгламаси:

$$\frac{xx_0}{a^2} + \frac{yy_0}{b^2} = 1.$$

Эллипснинг унинг уринмаси билан кесишган нуқталарини излаймиз. Тенгламалардан x ни йўқотиб, y га нисбатан тенгламани ҳосил қиласмиз:

$$\frac{y^2}{b^2} + \frac{a^2}{x_0^2} \left(\frac{yy_0}{b^2} - 1 \right)^2 - 1 = 0$$

еки

$$y^2 - \frac{a^2}{b^2 x_0^2} \left(\frac{x_0^2}{a^2} + \frac{y_0^2}{b^2} \right) - 2y \frac{a^2}{x_0^2} \frac{y_0}{b^2} + \frac{a^2}{x_0^2} \left(1 - \frac{x_0^2}{a^2} \right) = 0.$$

Аммо (x_0, y_0) нүкта эллипсда ётади, демак $\frac{x_0^2}{a^2} + \frac{y_0^2}{b^2} = 1$; энди y га нисбатан ушбу күринишни қабул қиласы:

$$\frac{a^2}{b^2 x_0^2} (y^2 - 2yy_0 + y_0^2) = 0.$$

Бу тенглама бир-бирига тенг иккита $y = y_0$ илдизга әга. Шунинг сингари эллипс ва унинг уринмаларининг тенгламаларидан y ни айқотиб $x = x_0$ ни ҳосил қиласыз. Шундай қилиб эллипс үз уринмаси билан битта умумий (x_0, y_0) нүктага — уриниш нүктасыга әга. Гипербола билан парабола учун ҳам исбот шунинг сингари булады.

Уринманинг конус кесими билан фақат битта умумий нүктага әга бўлиш хоссасига асосланиб, ихтиёрий нүкта орқали ўтадиган иккита уринма тенгламаларини чиройли усулда келтириб чиқариш мумкин. Чунончи, эллипсни олайлик:

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1.$$

Эллипсда ётмаган (x_0, y_0) нүктадан ўтадиган уринмалар тенгламасини тузайлик. (x, y) — ихтиёрий нүкта бўлсин. (x_0, y_0) ва (x, y) нүкталардан ўтувчи g тўғри чизиқдаги исталган (x', y') нүктанинг координаталари-ни қўйидагича ифодалаш мумкин:

$$x' = \frac{x_0 + tx}{1 + t},$$

$$y' = \frac{y_0 + ty}{1 + t}.$$

Бу g тўғри чизиқнинг эллипс билан кесишган нүкталарининг координаталарини излаймиз. Ушбуни ҳосил қиласыз:

$$\frac{x_0^2}{a^2} + \frac{y_0^2}{b^2} + 2t \left(\frac{xx_0}{a^2} + \frac{yy_0}{b^2} \right) + t^2 \left(\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} \right) = (1 + t)^2$$

еки

$$\left(\frac{x_0^2}{a^2} + \frac{y_0^2}{b^2} - 1 \right) + 2t \left(\frac{xx_0}{a^2} + \frac{yy_0}{b^2} - 1 \right) + t^2 \left(\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} - 1 \right) = 0.$$

t га нисбатан бу квадрат тенгламанинг илдизлари карралы, яъни унинг дискриминанти нолга тенг бўлгандагина (x, y) нүкта уринмага тегишилдири. Шундай қилиб, уринмалар тенгламаларини ҳосил қилиш учун тенглама дискриминантини нолга тенглаштириш керак:

$$\left(\frac{x_0^2}{a^2} + \frac{y_0^2}{b^2} - 1 \right) \left(\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} - 1 \right) - \left(\frac{xx_0}{a^2} + \frac{yy_0}{b^2} - 1 \right)^2 = 0.$$

Гипербола ва парабола учун шунга ўхшаш шарт ҳосил бўлади. Тенгламаси $\frac{xx_0}{a^2} + \frac{yy_0}{b^2} = 1$ дан иборат тўғри чизиқнинг уриниш нуқтасидан ўтишини таъкидлаб ўтамиз.

Машқлар

- Гипербола уринмаси асимптоталар билан кесишиб юзи ўзгармас учбурчак ҳосил қилиши исбот қилинсин.
- Қандай шарт бажарилганда $y - y_0 = \lambda (x - x_0)$ тўғри чизиқ $\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1$ эллипсга уринади? Томонлари эллипсга уринган тўғри бурчакларнинг (x_0, y_0) учлари айланга чизиши исбот қилинсин?
- Томонлари параболага уринган тўғри бурчаклар учларининг директрисада ётиши ва уриниш нуқталарини туташтирувчи тўғри чизиқнинг фокусдан ўтиши исбот қилинсин.
- Конус кесимига уриниб, $\alpha\lambda + \beta y + v = 0$ тўғри чизиқка параллел бўлган иккита уринманинг тенгламаси чиқарилсин.
- Гиперболага ўtkazilgan уринманинг асимптоталар орасидаги кесмаси уриниш нуқтасида тенг иккига бўлинishi исбот қилинсин.

6- §. Конус кесимларининг фокал хоссалари

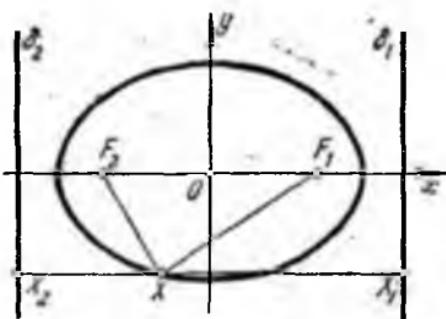
Таъриф буйича конус кесими фокус ва директрисага эга. Эллипс билан гиперболанинг яна биттадан фокус ва биттадан директрисага эгалигини исбот қилайлик. Ҳақиқатан ҳам, конус кесими эллипсдан иборат бўлсин. Унинг координаталар ўқларига нисбатан каноник ҳолатда, яъни одатдагича жойланишида унинг δ_1 директрисаси y ўқига параллел, F_1 фокуси эса x ўқида жойлашади (44- расм). Эллипс тенгламаси:

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1.$$

Бундай жойланишида эллипс y ўқига симметрик бўлгани учун, унинг y ўқига нисбатан F_1 фокусга нисбатан F_2 фокуси, δ_1 директрисага нисбатан δ_2 директрисаси бор. Шунинг

сингари муҳокамалар юргизиб, гиперболада ҳам иккита фокус билан иккита директриса борлиги исботланади.

Энди эллипснинг иҳтиёрий нуқтасидан унинг фокусларигача масофалари йиғиндинисининг ўзгармас эканини, яъни бу йиғиндининг нуқтага боғлиқ әмаслигини кўрсатайлик. Ҳа-

44- расм

қиқатан ҳам, ихтиёрий X нуқта учун (44-расм):

$$\frac{XF_1}{XX_1} = \lambda, \quad \frac{XF_2}{XX_2} = \lambda.$$

Булардан:

$$XF_1 + XF_2 = \lambda (X_1 X_2) = \text{const}$$

Гиперболанинг ихтиёрий нуқтасидан унинг фокусларгача масофалари айирмасининг узгармас эканлиги шунинг сингари исбот қилинади (45-расм).

Эллипс ва гипербola каноник ҳолатда жойлашган деб фараз қилиб, уларнинг фокусларини топайлик.

Эллипс тенгламаси:

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1.$$

Айтайлик, унинг марказидан фокусларигача масофа c бўлсин. $(0, b)$ учдан фокусларгача масофалар йиғиндиси $2\sqrt{b^2 + c^2}$ га ва $(a, 0)$ учдан фокусларгача масофалар йиғиндиси эса $2a$ га тенг. Бундан

$$\sqrt{b^2 + c^2} = a; \text{ демак, } c = \sqrt{a^2 - b^2}.$$

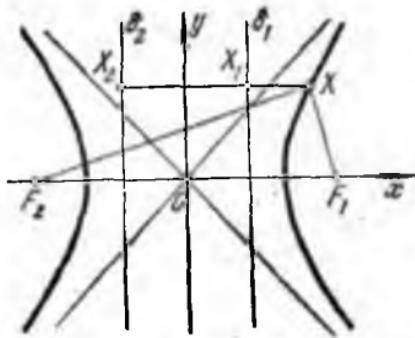
Гипербola тенгламаси: $\frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2} = 1$.

Гиперболадаги c абсциссали¹⁾ нуқтадан фокусларгача масофалар айирмасини $(a, 0)$ нуқтадан фокусларгача масофалар айирмаси билан солиштирамиз. Натижада гипербola фокусларидан унинг марказигача олинган c масофа учун формула ҳосил қилинади:

$$c = \sqrt{a^2 + b^2}.$$

Эллипснинг ушбу оптик хоссасини таъкидлаб утамиш. Эллипснинг бир фокусидан чиққан ёруғлик нурлари эллипсдан кўзгу қайтишидан (аксланишидан) сунг иккинчи фокусдан утади. Бошқача айтганда, агар $A(x_0, y_0)$ эллипс нуқтаси бўлса, AF_1 ва AF_2 кесмалар A нуқтадаги уринма билан бир хил бурчаклар ташкил қиласди.

Бу хоссани исбот қилиш учун фокусдан уринмагача олинган масофанинг уриниш нуқтаси A гача масофага нис-

45- расм

¹⁾ Бунда c — гипербola марказидан фокусларгача масофа.

батининг F_1 ёки F_2 фокуслардан қайси бирининг олинишига боғлиқ эмаслигини исботлаш етарли.

$F_1 (e, 0)$ фокусдан уриниш нуқтаси $A (x_0, y_0)$ гача ма- софанинг квадратини ҳисоблайлик:

$$AF_1^2 = (x_0 - c)^2 + y_0^2 = (x_0 - c)^2 + \left(b^2 - \frac{x_0^2 b^2}{a^2}\right) = x_0^2 \left(1 - \frac{b^2}{a^2}\right) - 2cx_0 + b^2 + c^2.$$

Энди $a^2 = b^2 + c^2$ ни эътиборга олсак:

$$AF_1^2 = \frac{x_0^2 c^2}{a^2} - 2cx_0 + a^2 = \left(\frac{cx_0}{a} - a\right)^2.$$

$F_1 (e, 0)$ фокусдан $A (x_0, y_0)$ нуқтадаги уринмагача ма- софа $h_1 = k \left| \frac{cx_0}{a^2} - 1 \right|$ га тенг, бунда k — уринма тенглама- сини нормал куринишга келтирадиган кўпайтувчи.

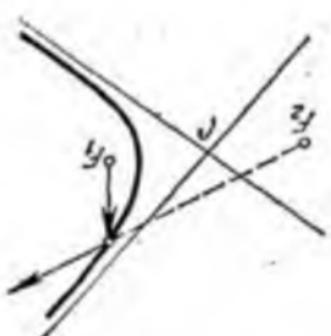
Булардан:

$$\frac{h_1}{AF_1} = \frac{k}{a}.$$

Иккинчи фокус $F_2 (-c_1, 0)$ учун худди шундай нисбат ҳосил қили- нади. Ҳосса исбот қилинди.

Гипербола шунга ўхшаш оптик хоссага эга: бир фокусдан чиққан ёруғлик нурлари гиперболадан кўз- гу қайтишидан сўнг иккинчи фокусдан чиққандек туюлади (46-расм).

Параболанинг оптик хоссаси: парабола фокусидан чиққан нурлар параболадан кўзгу қайтишидан сўнг унинг ўқига параллел ҳолда тарқалади.

46- расм.

Машқлар

1. Эллипс фокусларини ясашнинг ушбу усулини асослаб беринг. Кичик ўқнинг учидан радиуси катта ярим ўқка тенг айланани чиза- миз. Бу айлананинг эллипс катта ўқи билан кесишган нуқталари эл- липс фокуслари бўлади.

2. Гиперболанинг оптик хоссаси исбот қилинсин.
3. Қаноник ҳолатда жойлашган параболанинг фокуси төпилсин.
4. Қаноник ҳолатда жойлашган конус кесимларининг директри- салари топилсин.

5. Ушбу кўринишдаги

$$\frac{x^2}{a^2 + \lambda} + \frac{y^2}{b^2 + \lambda} = 1$$

тенглама билан берилган барча k_λ конус кесимларининг фокусдош, яъни умумий фокусларга эга булиши исбот қилинсин. Бунда λ — оила параметрини ва k_λ — оиласининг ўзини билдиради.

6. xy текисликнинг координата ўқларга тегишли бўлмаган ҳар бир нуқтасидан k_λ оиласа қарашли иккита конус кесими — эллипс ва гипербода ўтиши (б.-машқ) исбот қилинсин.

7. k_λ оиласа тегишли ва (x_0, y_0) нуқтадан ўтувчи эллипс билан гиперболанинг бу нуқтада тўғри бурчак осигида кесишишини, яъни (x_0, y_0) нуқтада уларга ўтказилган уринмаларнинг перпендикулярлиги исбот қилинсин.

7-§. Конус кесимларининг диаметрлари

Эллипс (гипербода)нинг диаметри деб, унинг марказидан ўтувчи исталган туғри чизиқка айтилади. Параболанинг диаметри деб, унинг ўқига параллел булган исталган тўғри чизиқка айтилади, жумладан ўқнинг ўзи ҳам диаметрдир.

Ихтиёрий тўғри чизиқ конус кесимини иккитадан ортиқ нуқтада кесмайди. Кесишиш нуқтаси иккита бўлса, учлари уларнинг кесишиш нуқталаридан иборат кесма *ватар* дейилади. Конус кесимлари ушбу хоссага эга.

Конус кесими параллел ватарларини ўрталари диаметрда ётади (47-расм).

Ватарлар симметрия ўқига перпендикуляр бўлса, бу хосса ўз-ўзидан равшан. Бу ҳолда ватарларнинг ўрталари шу ўқда ётади.

Умумий ҳолни қарайлик. Координаталар ўқларига параллел бўлмаган параллел тўғри чизиқлар оиласини

$$y = kx + b, \quad k \neq 0$$

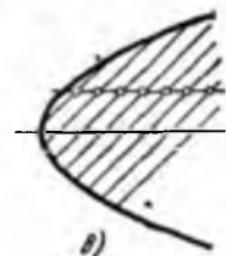
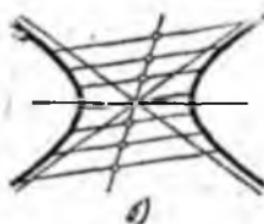
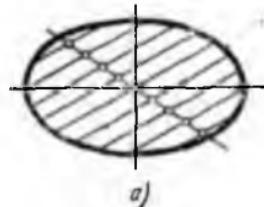
куринишдаги тенгламалар билан бериш мумкин, бунда k — ҳамма тўғри чизиқлар учун бир хил.

Эллипс ва гипербода тенгламаларини қўйидагича ёзиш натижасида бирлаштириб юбориш мумкин:

$$\alpha x^2 + \beta y^2 - 1 = 0.$$

Ватарларнинг учлари ушбу тенгламалар системасини қаноатлантиради:

$$\alpha x^2 + \beta y^2 - 1 = 0, \quad y = kx + b.$$

47- расм.

Биринчи тенгламада y үрнига $kx + b$ ни қўйиб, ватар учларининг координаталари x_1, x_2 қаноатлантирган тенгламани ҳосил қиласиз:

$$(\alpha + \beta k^2)x^2 + 2\beta kb x + \beta b^2 - 1 = 0.$$

Квадрат тенглама илдизларининг хоссасига асосан:

$$x_1 + x_2 = -\frac{2\beta kb}{\alpha + \beta k^2}.$$

Демак, ватар ўртасининг абсциссаси:

$$x_c = \frac{x_1 + x_2}{2} = -\frac{\beta kb}{\alpha + \beta k^2}.$$

x_c ни ватар тенгламаси $y = kx + b$ га қўйиб, y_c ординатани топамиз:

$$y_c = -\frac{\beta k^2 b}{\alpha + \beta k^2} + b = \frac{\alpha b}{\alpha + \beta k^2}.$$

Бундан:

$$y_c = -\frac{\alpha}{\beta k} x_c.$$

Шундай қилиб, $y = kx + b$ ватарларнинг ўрталари координаталар боши — эллипс (гипербола) марказидан ўтадиган туғри чизикда ётади. Унинг бурчак коэффициенти

$$k' = -\frac{\alpha}{\beta k}.$$

$$y = k'x$$

диаметр ватарларга параллел бўлган

$$y = kx$$

диаметрга нисбатан қўшма дейилади.

Диаметрларнинг қўшма булишлик хоссаси ўзаролик муносабатидир, чунки $y = k'x$ га қўшма диаметрнинг бурчак коэффициенти $-\frac{\alpha}{\beta k'}$ га тенг.

Парабола ҳолини курайлик. Ватарлар учларининг координаталари тенгламаларнинг ушбу системасини қансатлантиради:

$$y^2 - 2px = 0, \quad y = kx + b.$$

x ни йўқотиб, ватар учларининг ординатаси учун тенгламани топамиз:

$$y^2 - \frac{2py}{k} + \frac{2pb}{k} = 0.$$

Юқоридаги сингари бу тенгламадан:

$$y_1 + y_2 = \frac{2p}{k}.$$

Демак,

$$y_c = \frac{y_1 + y_2}{2} = \frac{p}{k} = \text{const.}$$

Ватарларнинг урталари x ўқи (яъни парабола ўқи) га параллел түғри чизиқда ётади.

Құшма диаметрларнинг яна бир хоссасини таъкидлаб ўтайлик. Агар диаметр конус кесими билан кесишиша, уриниш нүкталаридаги уринмалар құшма диаметрга параллел бұлади.

Хақиқатан ҳам, (x_0, y_0) нүкта $y = kx$ диаметрнинг эллипс (гипербола) $\alpha x^2 + \beta y^2 = 1$ билан кесишиган нүктаси бўлсин. (x_0, y_0) нүктарадаги уринма тенгламаси: $\alpha x x_0 + \beta y y_0 - 1 = 0$. Унинг бурчак коэффициенти $k' = -\frac{\alpha x_0}{\beta y_0}$. Аммо (x_0, y_0) нүкта $y = kx$ диаметрда ётади, шунинг учун $y = kx_0$. Демак,

$$k' = -\frac{\alpha}{\beta k}$$

из шуни исботламоқчи әдик.

Машқлар

1.

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1$$

Эллипс уринмаларининг бурчак коэффициентлари k га тенг. Уриниш нүкталари топилсан.

2. $\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1$ эллипснинг ватарі (x_0, y_0) нүктада тенг иккига бўлинади. Ватарнинг бурчак коэффициенти топилсан.

4. Эллипсни ушбу параметрик кўринишдаги

$$x = a \cos t, y = b \sin t$$

тенгламалар билан ифодалаш мумкинлиги исбот қилинсин. Құшма диаметрлар учларига мос келадиган t параметрнинг қийматлари қандай шартни қаноатлантиради? Эллипснинг құшма диаметрлари квадратларининг йиғынлости узгармаслиги исбот қилинсин (Аполлоний теоремаси). Гипербола учун тегишли теорема айтисин ва исбот қилинсин.

4. Ҳар қандай эллипсни доира проекцияси деб қарааш мумкинлиги исбот қилинсин. Бунга асосланиб құшма диаметрлар охирда эллипсга ўтказилган уринмалардан ташкил топган параллелограмм юзининг ўзгармас эканлиги исботлансан.

5. Учлари $\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1$ эллипснинг құшма диаметрларининг охи-

рида бўлган исталган параллелограмм юзининг $2ab$ га тенглиги исбот қилинсин.

6. Айланага ички чизилган барча туртбурчаклар ичида квадратнинг юзи энг катта бўлиши маълум фактлар. Эллипсга ички чизилган туртбурчаклардан эса юзи энг каттаси учлари қўшма диаметрлар охирларида бўлган параллелограммлиги исбот қилинсин.

7. Ярим ўқлари a , b дан иборат эллипс юзининг $\frac{ab}{2}$ га тенглиги исбог қилинсин.

8. Эллипсга ички учбурчакни унинг ҳар бир учидаги уринма қарама-қарши томонга параллел бўладиган қилиб чизиш мумкинми? Бу ишни бажаришда қандай эркинлик бор? Эллипснинг ярим ўқлари a ва b бўлса, учбурчак юзи нимага тенг?

8- §. Иккинчи тартибли эгри чизиқлар

Иккинчи тартибли эгри чизиқ деб текислик нуқталарининг шундай геометрик урнига айтиладики, уларнинг координаталари ушбу

$$a_{11}x^2 + 2a_{12}xy + a_{22}y^2 + 2a_1x + 2a_2y + a = 0 \quad (1)$$

куринишдаги тенгламани қаноатлантиради. Бунда a_{11} , a_{12} , a_{22} коэффициентлардан камида биттаси нолдан фарқлидир.

Бу таърифнинг координаталар системасини танлашга нисбатан инвариантлиги равишан, чунки нуқтанинг исталган бошқа системадаги координаталари унинг xy система-даги координаталари билан чизиқли формуулалар билан боғлангандир: демак тенглама координаталарнинг исталган бошқа системасида ҳам (1) даги куринишга эгадир.

Иккинчи тартибли эгри чизиқнинг геометрия нуқтай назаридан нимадан иборатлигини ойдинлаштириб олайлик.

Эгри чизиқ учун координаталарнинг xy система билан ушбу

$$\begin{aligned} x &= x' \cos \alpha + y' \sin \alpha, \\ y &= -x' \sin \alpha + y' \cos \alpha, \end{aligned}$$

формулалар воситасида боғланган координаталарнинг яъни $x'y'$ системасига утайлик.

Эгри чизиқнинг (1) куринишини сақлаган тенгламасида $x'y'$ кўпайтма олдидаги коэффициент қўйидагича бўлади:

$$2a_{12} =$$

$$\begin{aligned} &= 2a_{11} \cos \alpha \sin \alpha - 2a_{22} \sin \alpha \cos \alpha + 2a_{12} (\cos^2 \alpha - \sin^2 \alpha) = \\ &= (a_{11} - a_{22}) \sin 2\alpha + 2a_{12} \cos 2\alpha. \end{aligned}$$

α бурчакни ҳамиша шундай танлаб олиш мумкини, бу коэффициент нолга тенг булади. Шунга асосан умумий-

ликка зарар келтирмасдан дастлабки (1) тенгләмада $a_{12} = 0$ деб ҳисоблаш мүмкін.

Энди иккى ҳолни ажратайлык.

А ҳол: a_{11}, a_{22} коэффициентларнинг иккаласи ҳам нолдан фарқли.

В ҳол: a_{11}, a_{22} коэффициентлардан бири нолга тенг, умумийликни чегараламасдан $a_{11} = 0$ деб ҳисоблаймиз.

А ҳолда ушбу алмаштириш воситасида

$$x' = x + \frac{a_1}{a_{11}}, \quad y' = y + \frac{a_2}{a_{22}},$$

координаталарнинг янги x' y' системасига үтәмиз. Натижада (1) тенглама қўйидаги кўринишни олади:

$$a_{11}x'^2 + a_{22}y'^2 + c = 0. \quad (2)$$

Энди бу ерда руй берадиган ҳусусий ҳолларни куздан кечирамиз:

$A_1: c \neq 0, a_{11}, a_{22}$ ларнинг ишоралари бир хил, лекин c ишорасига тескари. Эгри чизиқнинг эллипслиги равshan.

$A_2: c \neq 0, a_{11}, a_{22}$ ларнинг ишоралари тескари. Эгри чизиқ — гиперболадир

$A_3: c \neq 0, a_{11}, a_{22}, c$ ларнинг ишоралари бир хил. Тенгламани битта ҳам ҳақиқий нуқта қаноатлантирумайди. Эгри чизиқ мавҳум деб аталади.

$A_4: c = 0, a_{11}$ билан a_{22} нинг ишоралари турли. Эгри чизиқ иккита түғри чизиққа ажralади, чунки (2) тенгламани ушбу кўринишда ёзиш мүмкін:

$$\left(x' - \sqrt{-\frac{a_{22}}{a_{11}}} y' \right) \left(x' + \sqrt{-\frac{a_{22}}{a_{11}}} y' \right) = 0.$$

$A_5: c = 0, a_{11}$ билан a_{22} ларнинг ишоралари бир хил. Тенгламани ушбу кўринишда ёзиш мүмкін:

$$\left(x' = i \sqrt{\frac{a_{22}}{a_{11}}} y' \right) \left(x' + i \sqrt{\frac{a_{22}}{a_{11}}} y' \right) = 0.$$

Эгри чизиқ ҳақиқий $(0, 0)$ нуқтада кесишадиган иккита мавҳум түғри чизиққа ажralади.

Энди В ҳолни қарайлык. Бу ҳолда янги $x' y'$ системага ушбу

$$x' = x, \quad y' = y + \frac{a_2}{a_{22}}$$

алмаштириш ёрдамида утиб, эгри чизиқ тенгламасини қўйидаги кўринишга келтирамиз:

$$2a_1x' + a_{22}y'^2 + c = 0. \quad (3)$$

Энди уз навбатида қуйидаги учта хусусий ҳолни ажратайлик: $B_1: a_1 \neq 0$. Эгер чизик — параболадир, чунки янги

$$x'' = x' + \frac{c}{2a_1}, \quad y'' = y'$$

координаталар ёрдамида (3) тенгламани қуйидаги күришишга келтирамиз:

$$2a_1x'' + a_{22}y''^2 = 0.$$

$B_2: a_1 = 0, a_{22}$ ва c ларнинг ишоралари қарама-қарши. Эгер чизик иккита параллел түфри чизикқа ажralади.

$$y \pm \sqrt{-\frac{c}{a_{22}}} = 0.$$

$B_3: a_1 = 0, a_{22}$ ва c ларнинг ишоралари бир хил. Эгер чизик кесишмайдиган иккита мавхум түфри чизикқа ажralади:

$$y \pm i \sqrt{\frac{c}{a_{22}}} = 0.$$

$B_4: a_1 = 0, c = 0$. Эгер чизик — устма-уст тушган иккита түфри чизикдан иборат.

Шундай қилиб, иккинчи тартибли ҳақиқий эгри чизик ё конус кесими (эллипс, гипербола, парабола) дан ёки бир жуфт түфри чизикдан иборат (бу түфри чизиклар устма-уст тушшиши ҳам мүмкін).

Машқлар

1. Иккинчи тартибли

$$(ax + by + c)^2 - (a_1x + b_1y + c_1)^2 = 0$$

Эгри чизикнинг (хусусий ҳолда устма-уст тушадиган) бир жуфт түфри чизикқа ажralиши исбот қилинсин.

2. Маълумки, эллипс xy текисликнинг чегараланган қисмida жойлашади. Шунга асосланниб, $(ax + by)$ ва $ax + by$ ифодалар ёркли бўлиб, $k > 0$ бўлганда) $(ax + by + c)^2 + (ax + by + \gamma)^2 = k^2$ иккинчи тартибли эгри чизикнинг эллипсдан иборатлиги исбот қилинсин.

3. Агар $ax + by$ ва $ax + by$ ифодалар ёркли бўлса, иккинчи тартибли $(ax + by + c)(ax + by + \gamma) = k \neq 0$ эгри чизик гиперболадан иборатлиги исбот қилинсин.

4. Агар тенгламада $ax + by$ ва $ax + by$ ифодалар ёркли бўлса, $(ax + by + c)^2 - (ax + by + \gamma)^2 = k \neq 0$ тенглама билан ифодаланган эгри чизикнинг гиперболадан иборатлиги исбот қилинсин.

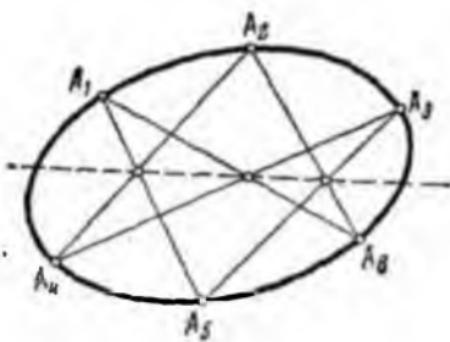
5. Агар бирор түфри чизик иккинчи тартибли эгри чизикни учта нуқтада кесиб утса, эгри чизик (хусусий ҳолда устма-уст тушадиган) бир жуфт түфри чизикқа ажralиши исбот қилинсин.

6. Ҳар бири иккита түфри чизикқа ажralмайдиган иккинчи тартибли иккита эгри чизик бешта умумий нуқтага оға бўлса, уларнинг устма-уст тушшиши исбот қилинсин.

7. Агар эгри чизиқ $\Phi_3(x, \varphi) = 0$ тенглама билан берилб, бунда $\Phi_3(x, y)$ ифода x ва y га нисбатан учинчи даражали күп-хад-бұлса, y — учинчи тартибли эгри чизиқ дейилади. Агар учинчи тартибли y эгри чизиқ иккинчи тартибли ажралмайды, ган γ_2 эгри чизиқ билан еттита умумий нүктага эга бўлса, бу ҳолда γ_2 чизиқ γ_2 (эгри) чизиқ ва тўғри чизиқка ажралиши исбот қилинсин.

8. Айтайлик, y — иккинчи тартибли эгри чизиқ, A_1, \dots, A_6 унга ички чизилган олтибурчак учлари, $\alpha_{ij}(x, y) = 0$ эса A_i ва A_j учларни туташтирувчи томонларнинг тенгламалари бўлсин (48-расм). Тенгламаси $\alpha_{24} \alpha_{16} \alpha_{35} - \lambda \alpha_{94} \alpha_{26} \alpha_{15} = 0$ дан иборат учинчи тартибли эгри чизиқ y эгри чизиқ билан олтита A_i нүктада кесишиши исбот қилинсин. λ параметри муносиб равишда танлаб олинса, учинчи тартибли эгри чизиқнинг y эгри чизиқка ва тўғри чизиқка ажралиши исбот қилинсин.

9. Паскаль теоремаси исбот қилинсин: α_{15} билан α_{24} , α_{34} билан α_{16} , α_{26} билан α_{35} тўғри чизикларнинг кесишган учта нүктаси битта тўғри чизиқда ётади (48-расм).

48-расм.

IV боб

ВЕКТОРЛАР

1- §. Векторларни құшиш ва айриш

Вектор деганда йұналишли кесмани түшунамиз (49-расм). Вектор йұналиши стрелка билан курсатылади. *A* нұқта векторнинг боши, *B* эса унинг охира дейилади.

Бири иккинчисидан параллел күчириш натижасыда ҳосил қилиниши мүмкін бўлган икки вектор *тeng векторлар* деб аталади (50- расм) Агар *a* вектор *b* га тенг бўлса, равшанки, *b* вектор *a* га тенг булади. Агар *a* вектор *b* га *b* эса *c* га тенг бўлса, *a* вектор *c* га тенг булади.

Агар икки вектор параллел булиб, ўзлари уларга тенг ва боши умумий бўлган векторларнинг учлари бошга нисбатан бир томонда (турли томонда) жойлашса, бундай векторлар бир хил (*қарама-қарши*) йўналган деб аталади.

Векторни тасвирлаган кесма узунлиги векторнинг *абсолют қиймати* дейилади.

Боши билан охри устма-уст тушган вектор *ноль вектор* дейилади.

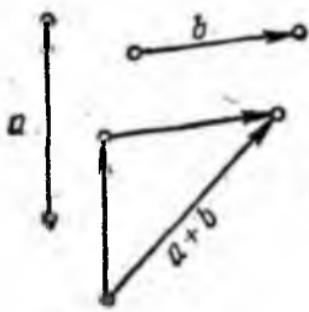
Векторлар учун *құшиши* ва *айриши* амаллари киритилади: икки *a* ва *b* векторнинг *иїғиндиси* деб, *a* ва *b* ёки уларга тенг векторлардан 51-расмда тасвирланган усулда ҳосил қилинган *a + b* векторга айтилади.

Векторларни құшиши амали коммутатив хоссага эга, яъни исталган *a* ва *b* векторлар учун:

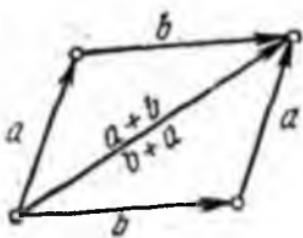
$$a + b = b + a. \quad (52\text{- расм})$$

Векторларни құшиши ассоциатив хоссага эга, яъни исталган *a*, *b*, *c* векторлар учун

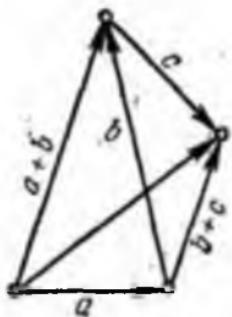
$$(a + b) + c = a + (b + c).$$

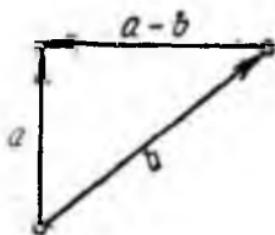
51- расм.

52- расм.

53- расм.

54- расм.

Бу ва олдинги хосса векторларни құшиш амалининг таърифидан келиб чиқады (53- расм).

Бир ҳолни таъкидлаб үтайлик: агар a ва b векторлар параллел бўлса, $a + b$ вектор, башарти у нолга тенг бўлmasa, a ва b векторларга параллел булади ва улардан қайси бирининг абсолют қиймати каттароқ бўлса, уша вектор йўналиши билан бир хил йўналгандир. $a + b$ векторнинг абсолют қиймати эса, a , b векторлар бир хил йўналган ҳолда уларнинг абсолют қийматлари йиғиндисига тенг ва a , b векторлар қарама-қарши йўналган ҳолда эса абсолют қийматлар айрмасига тенг.

Векторларни *айриши* амали қушишга тескари амал сифатида киритилади: a ва b векторларнинг *айримаси* деб b га қушганда a га тенг бўладиган $a - b$ векторга айтилади. Геометрик нуқтаи назардан қараганда бундай айрма a ва b векторлардан ёки уларга тенг векторлардан 54- расмда курсатилган усулда ҳосил қилинади.

Исталган икки a , b вектор учун ушбу тенгсизлик үринлидир:

$$|a + b| \leq |a| + |b|$$

(учбурчак тенгсизлиги); геометрик жиҳатдан олинган векторлар нопараллел ҳол учун бу тенгсизлик учбурчакда икки томон йигиндисининг учинчи томондан катталигини ифода қиласи. Бу тенгсизлик ихтиёрий сонда олинган векторлар учун ҳам ўринли экани аён:

$$|\mathbf{a} + \mathbf{b} + \dots + \mathbf{l}| \leq |\mathbf{a}| + |\mathbf{b}| + \dots + |\mathbf{l}|.$$

Машқлар

1. Умумий боши мунтазам n бурчак марказида бўлиб, охирлари эса унинг учларидан n та вектор йигиндисининг нолга тенглиги исбот қилинсин.

2. Ўчта векторнинг боши 0 дан, охирлари эса ABC учбурчакнинг учларидан иборат. 0 нуқта учбурчак медианалари кесишган нуқтасидан иборат бўлган ҳолдагина

$$\overrightarrow{OA} + \overrightarrow{OB} + \overrightarrow{OC} = 0$$

тенгликнинг ўринли булиши исбот қилинсин.

3. Ушбу айният исбот қилинсин:

$$2|\mathbf{a}|^2 + 2|\mathbf{b}|^2 = |\mathbf{a} + \mathbf{b}|^2 + |\mathbf{a} - \mathbf{b}|^2.$$

Агар \mathbf{a} ва \mathbf{b} векторлар нолдан фарқли ва нопараллел бўлса, бу тенглик қайси геометрик фактга мос келади?

4. Учбурчак тенгсизлигидаги тенглик ишораси фақат иккала вектор бир хил йўналган ҳол учун ёки векторлардан бири нолга тенг ҳол учун юз бера олиши исбот қилинсин.

5. Агар умумий 0 бошли r_1, r_2, \dots, r_n векторларнинг йигиндиси нолга тенг бўлиб, бу векторлар битта текисликда ётмаса, 0 нуқта орқали утувчи α текислик қандай бўлмасин, шундай векторлар топиладики, улар α текисликнинг турли тарафида жойлашиши исбот қилинсин.

6. r_{mn} вектор xy текисликда ётади ва унинг уни (x_0, y_0) нуқтада, охири эса ($m\delta, n\delta$) нуқтада жойлашган, бунда m ва n — бутун сонлар бўлиб, абсолют қиймат жиҳатдан мос равища M ва N дан ошмайди. Боши (0,0) нуқтадан ва охири (x_0, y_0) нуқтадан иборат вектор орқали ифодалаб барча r_{mn} векторлар йигиндиси топилсин.

7. xy текисликдаги чекли F фигура учун координаталар боши симметрия маркази бўлиб хизмат қиласи. Боши умумий ва охирлари F фигуранинг бутун сонли нуқталаридан иборат векторлар йигиндиси фақат векторлар умумий бошининг координаталар бошидан иборат бўлган ҳолда нолга тенг булиши (F фигура камида битта бутун сонли нуқтага эга, яъни координатлари бутун сонлардан иборат нуқтага эга деб фараз қилинади) исбот қилинсин.

8. Параллелепипед диагоналлари орқали тасвиранган векторларни унинг қирралари орқали тасвиранган векторлар орқали ифодаланг.

2- §. Векторни сонга кўпайтириш

Векторлар учун сонга кўпайтириш амали қуйидагича таърифланади: \mathbf{a} вектор билан λ соннинг *купайтмаси* деб шундэй $a\lambda = \lambda a$ векторга айтиладики, унинг абсолют қий-

мати $|\lambda \mathbf{a}| = |\lambda| |\mathbf{a}|$ га тенг булиб, йуналиши эса λ нинг мусбат ($\lambda > 0$) ёки манфий ($\lambda < 0$) бўлишига қараб, \mathbf{a} нинг йуналиши билан бир хил ёки унга қарама-қарши бўлади. $\lambda = 0$ ёки $\mathbf{a} = \mathbf{0}$ ҳолда $\lambda \mathbf{a}$ ни ноль-векторга тенг деб ҳисоблаймиз.

Векторни сонга қўпайтириши ассоциативлик ва иккита дистрибутивлик хоссасига эга, яъни исталган λ , μ сонлар ва \mathbf{a}, \mathbf{b} векторлар учун:

$$\begin{aligned}\lambda(\mu\mathbf{a}) &= (\lambda\mu)\mathbf{a} && \text{(ассоциативлик),} \\ (\lambda + \mu)\mathbf{a} &= \lambda\mathbf{a} + \mu\mathbf{a}, \\ \lambda(\mathbf{a} + \mathbf{b}) &= \lambda\mathbf{a} + \lambda\mathbf{b} \quad \} && \text{(дистрибутивлик).}\end{aligned}$$

Бу хоссаларни исбот қиласайлик.

$\lambda(\mu\mathbf{a})$ ва $(\lambda\mu)\mathbf{a}$ векторлар $|\lambda||\mu||\mathbf{a}|$ га тенг бўлган бир хил абсолют қийматларга эга. Бу векторларнинг йуналишлари эса бир хил ишорали λ , μ учун устма-уст тушади ва λ билан μ турли ишорали ҳолда — қарама-қарши. Шундай қилиб, $\lambda(\mu\mathbf{a})$ ва $(\lambda\mu)\mathbf{a}$ векторларнинг абсолют қийматлари тенг ва бир хил йуналган, демак улар ўзаро тенгdir. Агар сонларнинг камида биттаси ёки \mathbf{a} вектор нолга тенг бўлса, иккала вектор ҳам нолга тенг. Шунинг учун улар бир-бирига тенгdir. Ассоциативлик исбот қилинди.

Энди дистрибутивликнинг биринчи хоссаси:

$$(\lambda + \mu)\mathbf{a} = \lambda\mathbf{a} + \mu\mathbf{a}$$

ни исбот қиласайлик: λ, μ сонлардан бири ёки \mathbf{a} вектор нолга тенг ҳолда бу тенглик ўз-узидан равшан. Шунинг учун λ, μ, \mathbf{a} ни нолдан фарқли деб ҳисоблаш мумкин.

Агар λ билан μ нинг ишоралари бир хил бўлса, $\lambda\mathbf{a}$ ва $\mu\mathbf{a}$ векторлар бир хил йуналгандир. Шунинг учун $\lambda\mathbf{a} + \mu\mathbf{a}$ нинг абсолют қиймати $|\lambda\mathbf{a}| + |\mu\mathbf{a}| = |\lambda|\mathbf{a} + |\mu|\mathbf{a} = (|\lambda| + |\mu|)|\mathbf{a}|$ га тенг. $(\lambda + \mu)\mathbf{a}$ векторнинг абсолют қиймати эса $|\lambda + \mu||\mathbf{a}| = (|\lambda| + |\mu|)|\mathbf{a}|$ га тенг. Демак, $(\lambda + \mu)\mathbf{a}$ ва $\lambda\mathbf{a} + \mu\mathbf{a}$ векторларнинг абсолют қийматлари тенг. Уларнинг йуналишлари ҳам бир хил; $\lambda > 0, \mu > 0$ ҳолда уларнинг йуналишлари \mathbf{a} нинг йуналиши билан бир хил ва $\lambda < 0, \mu < 0$ ҳолда эса унга қарама-қарши. λ билан μ нинг ишоралари турли бўлган ҳол шунинг сингари текширилади.

Дистрибутивликнинг иккинчи хоссаси

$$\lambda(\mathbf{a} + \mathbf{b}) = \lambda\mathbf{a} + \lambda\mathbf{b}$$

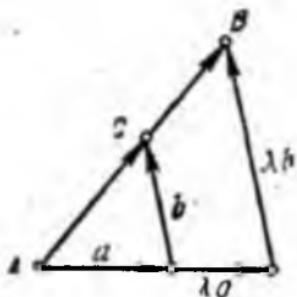
ни исбот қиласамиз.

λ сөн ёки векторлардан бири нолга тенг ҳол учун хосса ұзақтыдан равшан. Агар a ва b векторлар параллел болса $b = \mu a$ деб фараз қилиш мүмкін. Дистрибутивлик нинг иккінчи хоссаси биринчисининг натижаси булиб қолади. Ҳақиқатан ҳам,

$$\lambda(1 + \mu)a = \lambda(a + \mu a) = \lambda a + \lambda \mu a.$$

Бундан:

$$\lambda(a + b) = \lambda a + \lambda b.$$

55- расм.

Машқлар

1. Агар r_1, r_2, \dots векторлар бериліб, камида биттаси нолдан фарқылы $\lambda_1, \lambda_2, \dots$ сонлар мавжуд бўлмаган ҳолда ушбу

$$\lambda_1 r_1 + \lambda_2 r_2 + \dots = 0$$

тenglik юз берса, бу векторлар чизиқли (боғланмаган) эркли дейилади.

Икки вектор нолдан фарқли ва нопараллел бўлган ҳолда ва шу ҳолдагина чизиқли эркли бўлиши исбот қилинсин.

Уч вектор нолдан фарқли ва уларга параллел текислик мавжуд бўлмаган ҳолда ва фақат шу ҳолда чизиқли эркли бўлиши исбот қилинсин.

2. Битта текисликда ётувчи ҳар қандай учта вектор хамиша чизиқли боғлиқ бўлиши исбот қилинсин.

3. Текисликдаги иккита r_1, r_2 вектор чизиқли эркли бўлса, бу текисликдаги исталган r вектор r_1, r_2 векторлар орқали чизиқли ифода қилинади:

$$r = \lambda_1 r_1 + \lambda_2 r_2,$$

бунда λ_1, λ_2 сонлар ягона равишда (бир қийматли) аниқланиши исбот қилинсин.

4. Учта r_1, r_2, r_3 вектор чизиқли эркли бўлса, исталган r вектор улар орқали ягона равишда $r = \lambda_1 r_1 + \lambda_2 r_2 + \lambda_3 r_3$ кўринишда ифода қилиниши исбот қилинсин.

3- §. Векторларнинг скаляр купайтмаси

a ва b векторлар орасидаги бурчак деб, мос равишда шу векторларга тенг ва бошлари умумий бўлган векторлар орасидаги бурчакка айтилади (56- расм).

a ва **b** векторларнинг скаляр кўпайтмаси деб, шу векторлар абсолют қийматлари кўпайтмаси билан улар орасидаги бурчак косинуси кўпайтмасига тенг бўлган \mathbf{ab} сонга айтилади.

Скаляр кўпайтма уз-ўзидан равшан ва унинг таърифидан бевосита келиб чиқадиган ушбу хоссаларга эга:

- 1) $\mathbf{ab} = \mathbf{ba};$
- 2) $\mathbf{a}^2 = \mathbf{aa} = |\mathbf{a}|^2;$
- 3) $(\lambda \mathbf{a}) \mathbf{b} = \lambda (\mathbf{ab});$
- 4) $|\mathbf{e}| = 1$ бўлган ҳолда

$$(\lambda \mathbf{e})(\mu \mathbf{e}) = \lambda \mu;$$

5) **a** ва **b** векторларнинг скаляр кўпайтмаси векторлар перпендикуляр бўлган ҳолда ёки векторларнинг бирни нолга тенг ҳолдагина нолга тенг бўлади.

a векторнинг туғри чизиқса проекцияси деб шундай **a** векторга айтиладики, унинг боши **a** вектор бошининг проекциясидан, охири эса **a** вектор охирининг проекциясидан иборат. Равшанки, тенг векторлар тенг проекцияларга эга, векторлар йиғиндинсининг проекцияси проекциялар йиғиндисига тенг (57- расм).

a векторнинг **b** векторга скаляр кўпайтмаси **a** векторнинг **b** векторни узичига олган туғри чизиқса туширилган проекцияси билан **b** векторнинг скаляр кўпайтмасига тенг. Исботи равшан, бунинг учун \mathbf{ab} билан \mathbf{ab} нинг тенг абсолют қийматларга эгалигини ва бир хил ишорали булишини эътиборга олсак етарли.

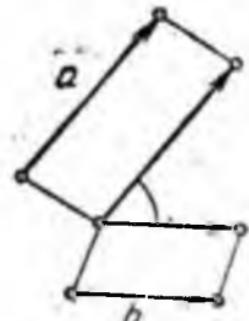
Скаляр кўпайтма дистрибутивлик хоссасига эга: исталган учта **a**, **b**, **c** вектор учун ушбу ифода ўринли:

$$(\mathbf{a} + \mathbf{b}) \mathbf{c} = \mathbf{ac} + \mathbf{bc}.$$

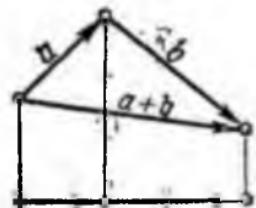
Векторлардан бирни нолга тенг ҳолда бу тасдиқ равшан. Энди учала вектор ҳам нолдан фарқли бўлсин. **a**, **b**, **a + b** векторларнинг **c** векторни узичига олган туғри чизиқдаги проекциялари **a**, **b**, **a + b** бўлсин дейлик. Натижада ушбуларга эгамиз:

$$(\mathbf{a} + \mathbf{b}) \mathbf{c} = \overline{(\mathbf{a} + \mathbf{b}) \mathbf{c}} = \overline{(\mathbf{a} + \mathbf{b})} \mathbf{c},$$

$$\mathbf{ac} + \mathbf{bc} = \overline{\mathbf{ac}} + \overline{\mathbf{bc}}.$$

56- расм.

57- расм.

Энди бирлик \mathbf{e} вектор \mathbf{c} га параллел деб фараз қилайлик. Бу чөндө \mathbf{a} , \mathbf{b} ва \mathbf{c} векторларни қуйидаги тасвирлаш мүмкін. $\mathbf{a} = \lambda\mathbf{e}$, $\mathbf{b} = \mu\mathbf{e}$, $\mathbf{c} = \nu\mathbf{e}$; ушбуларга әгамиз:

$$(\mathbf{a} + \mathbf{b})\mathbf{c} = (\lambda\mathbf{e} + \mu\mathbf{e})\nu\mathbf{e} = (\lambda + \mu)\nu\mathbf{e},$$

$$\mathbf{a}\mathbf{c} + \mathbf{b}\mathbf{c} = \lambda\mathbf{e}\nu\mathbf{e} + \mu\mathbf{e}\nu\mathbf{e} = \lambda\nu + \mu\nu.$$

Булардан $(\mathbf{a} + \mathbf{b})\mathbf{c} = \mathbf{a}\mathbf{c} + \mathbf{b}\mathbf{c}$, демак,

$$(\mathbf{a} + \mathbf{b})\mathbf{c} = \mathbf{a}\mathbf{c} + \mathbf{b}\mathbf{c}.$$

Пировардида ушбуны исбот қилайлик: агар \mathbf{a} , \mathbf{b} , \mathbf{c} — нолдан фарқли учта вектор булиб, улар битта текисликка параллел бўлмаса, у ҳолда учта

$$\mathbf{r}\mathbf{a} = 0, \mathbf{r}\mathbf{b} = 0, \mathbf{r}\mathbf{c} = 0$$

тенгликтан $\mathbf{r} = \mathbf{0}$ деган хулоса чиқади.

Ҳақиқатан ҳам, $\mathbf{r} \neq \mathbf{0}$ ҳолда курсатилган учта тенгликтан \mathbf{a} , \mathbf{b} , \mathbf{c} векторларнинг \mathbf{r} га перпендикулярлиги ҳақида хулоса чиқарамиз, шу сабабдан улар \mathbf{r} га перпендикуляр бўлган текисликка параллел деган натижа чиқади, бу эса фаразимизга зиддир.

Машқлар

1. Айтайлик, A_1, A_2, \dots, A_n нуқталар n бурчакнинг учлари бўлсин:

$$\overrightarrow{A_1A_2} + \overrightarrow{A_2A_3} + \dots + \overrightarrow{A_nA_1} = 0.$$

Буларга асосланиб ушбу тенгликлар исбот қилинсин:

$$1 + \cos \frac{2\pi}{n} + \cos \frac{4\pi}{n} + \dots + \cos \frac{(2n-2)\pi}{n} = 0,$$

$$\sin \frac{2\pi}{n} + \sin \frac{4\pi}{n} + \dots + \sin \frac{(2n-2)\pi}{n} = 0.$$

2. Агар \mathbf{a} ва \mathbf{b} нолдан фарқли ва нопараллел исталган иккита вектор бўлса, ушбу $\lambda^2\mathbf{a}^2 + 2\mu\lambda(\mathbf{a} + \mathbf{b}) + \mu\mathbf{b}^2 > 0$ муносабат ўринли бўлади ва ундаги тенглик ишораси фақат $\lambda = 0$, $\mu = 0$ учун ўринли бўлиши исбот қилинсин.

3. Битта текисликка параллел исталган учта r_1, r_2, r_3 вектор учун ушбу тенгликтинг ўринли экани исбот қилинсин:

$$\begin{vmatrix} r_1r_1 & r_1r_2 & r_1r_3 \\ r_2r_1 & r_2r_2 & r_2r_3 \\ r_3r_1 & r_3r_2 & r_3r_3 \end{vmatrix} = 0. \quad (1)$$

4. Учта r_1, r_2, r_3 вектор учун (1) шарт бажарилган ҳолдагина улар чизиқли боғлиқ бўлиши исбот қилинсин.

5. Исталған тұртқа r_1, r_2, r_3, r_4 вектор үшбұй мұносабат-нинг үринли әканлығы и себот килинсін:

$$\begin{vmatrix} r_1r_1 & r_1r_2 & r_1r_3 & r_1r_4 \\ r_2r_1 & r_2r_2 & r_2r_3 & r_2r_4 \\ r_3r_1 & r_3r_2 & r_3r_3 & r_3r_4 \\ r_4r_1 & r_4r_2 & r_4r_3 & r_4r_4 \end{vmatrix} = 0.$$

6. Фараз килайлык, l_1, l_2, l_3, l_4 лар битта нүкталан чиқкан тұртқа нур булып, l_i, l_j нурлар орасидаги бурчак α_{ij} бұлсан. Үшбұй айниятнинг үринли әканлығы и себот қилинсін:

$$\begin{vmatrix} 1 & \cos \alpha_{12} & \cos \alpha_{13} & \cos \alpha_{14} \\ \cos \alpha_{21} & 1 & \cos \alpha_{23} & \cos \alpha_{24} \\ \cos \alpha_{31} & \cos \alpha_{32} & 1 & \cos \alpha_{34} \\ \cos \alpha_{41} & \cos \alpha_{42} & \cos \alpha_{43} & 1 \end{vmatrix} = 0.$$

4- §. Векторларнинг вектор күпайтмаси

a ва b векторларнинг вектор күпайтмаси деб құйидағы таърифланадиган $a \times b$ векторга айтилади: a, b векторларнинг камыда биттаси нолга тең ёки улар параллел бўлса: $a \times b = \mathbf{0}$ бўлади. Қолган ҳолларда бу вектор абсолют қиймат жиҳатдан a, b векторлардан ясалған параллелограмм юзига теңг ва бу параллелограмм юзига перпендикуляр бўла туриб шундай йўналганки, a дан b томонга қараб айланыш билан $a \times b$ нинг йұналиши «ўнг винт» ни ҳосил қиласи (58-расм).

Вектор күпайтманинг таърифидан бевосита үшбұй хоссалар келиб қиқади:

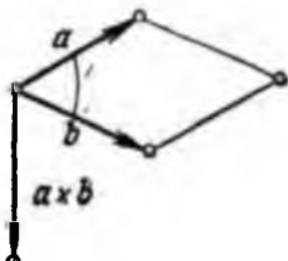
$$1) a \times b = -b \times a;$$

2) $|a \times b| = |a||b| \sin \theta$, бунда θ ҳарфи a ва b секторлар орасидаги бурчакни билдиради;

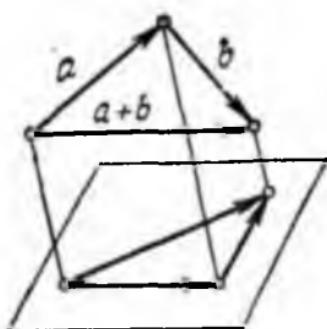
$$3) (\lambda a) \times b = \lambda(a \times b).$$

a векторнинг текисликдаги проекцияси деб, боши a вектор проекцияси ва охирі шу вектор охирі проекциясидан иборат a' векторга айтилади. Равшанки, теңг векторларнинг проекциялари ҳам теңг ва векторлар йиғиндисининг проекцияси проекциялар йиғиндисига теңгdir (59- расм).

Айтайлык, иккита a, b вектор

58- расм.

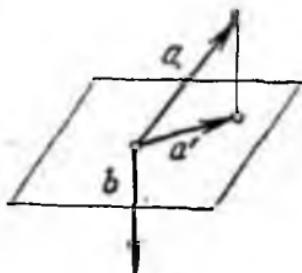

59- расм.

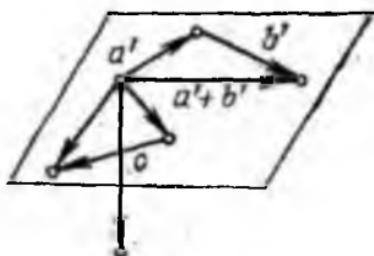
берилган бўлсин. \mathbf{a} векторнинг \mathbf{b} векторга перпендикуляр бўлган текисликдаги проекциясини \mathbf{a}' билан белгилайлик (60-расм). Бу ҳолда:

$$\mathbf{a} \times \mathbf{b} = \mathbf{a}' \times \mathbf{b}.$$

Бу тенгликнинг исботи равшан. Ҳақиқатан ҳам, $\mathbf{a} \times \mathbf{b}$ ва $\mathbf{a}' \times \mathbf{b}$ векторларнинг абсолют кийматлари тенг булиб, улар бир хил йўналгандир.

60- расм.

61- расм.

Вектор кўпайтма дистрибутивлик хоссасига эга, яъни исталган учта $\mathbf{a}, \mathbf{b}, \mathbf{c}$ вектор учун:

$$(\mathbf{a} + \mathbf{b}) \times \mathbf{c} = \mathbf{a} \times \mathbf{c} + \mathbf{b} \times \mathbf{c}. \quad (1)$$

$\mathbf{c} = 0$ ҳол учун тенгликнинг ўринли бўлиши равшан. Сунгра (1) тенгликни $|\mathbf{c}| = 1$ ҳол учун исботлаб беришниңг етарли экани ҳам аён, чунки умумий ҳолда унинг кучга эгалиги юқоридаги 3-хоссадан келиб чиқади.

Шундай қилиб, $|\mathbf{c}| = 1$ бўлсин, \mathbf{a} ва \mathbf{b} векторларнинг \mathbf{c} векторга перпендикуляр текисликдаги проекцияларини \mathbf{a}' ва \mathbf{b}' билан белгилайлик (61-расм). Бундай ҳолда $\mathbf{a}' \times \mathbf{c}$, $\mathbf{b}' \times \mathbf{c}$ ва $(\mathbf{a}' + \mathbf{b}') \times \mathbf{c}$ векторлар мос равища \mathbf{a}', \mathbf{b}' ва $\mathbf{a}' + \mathbf{b}'$ векторларни 90° ли бурчакка буриш натижасида ҳосил қилинади. Демак:

$$\mathbf{a}' + \mathbf{b}' \times \mathbf{c} = \mathbf{a}' \times \mathbf{c} + \mathbf{b}' \times \mathbf{c}.$$

Лекин!

$$\begin{aligned} \mathbf{a}' \times \mathbf{c} &= \mathbf{a} \times \mathbf{c}, \quad \mathbf{b}' \times \mathbf{c} = \mathbf{b} \times \mathbf{c}, \\ (\mathbf{a}' + \mathbf{b}') \times \mathbf{c} &= (\mathbf{a} + \mathbf{b}) \times \mathbf{c} \end{aligned}$$

булгани учун

$$(\mathbf{a} + \mathbf{b}) \times \mathbf{c} = \mathbf{a} \times \mathbf{c} + \mathbf{b} \times \mathbf{c},$$

шуни исбот қилиш талаб қилинган эди.

Исталган иккита \mathbf{a} ва \mathbf{b} вектор учун ўринли бўлган ушбу

$$(\mathbf{a} \times \mathbf{b})^2 = \mathbf{a}^2 \mathbf{b}^2 - (ab)^2$$

содда айниятни таъкидлаб утайлик.

Хақиқатан ҳам, agar a , b векторлар орасидаги бурчак θ бўлса, у ҳолда:

$$(|a| |b| \sin \theta)^2 = |a|^2 |b|^2 - (|a| |b| \cos \theta)^2,$$

бундан эса талаб қилинган тенгликтинг тўғрилиги бевосита кўриниб турибди.

Машқлар

1. Agar a , b векторлар c векторга перпендикуляр бўлса,

$$(a \times b) \times c = 0$$

булиши исбот қилинсин.

2. Agar b вектор c га перпендикуляр, a вектор эса c га параллел бўлса,

$$(a \times b) \times c = b(ac)$$

булиши исбот қилинсин.

3. Исталган a ва c векторга перпендикуляр b вектор учун ушбу

$$(a \times b) \times c = b(ac)$$

тенгликтинг ўринли эканлиги исбот қилинсин.

4. Исталган учта a , b , c вектор учун ушбу

$$(a \times b) \times c = b(ac) - a(bc)$$

тенгликтинг ўринли эканлиги исбот қилинсин.

5. Ён қирралари l га ва учларидаги бурчаклари α , β , γ га тенг уч ёқли пирамида асосининг юзи топилсан.

5-§. Векторларнинг аралаш кўпайтмаси

a , b , c векторларнинг аралаш кўпайтмаси деб ушбу

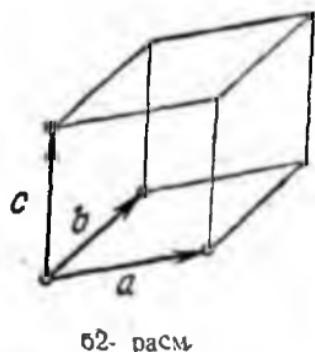
$$(abc) = (a \times b)c \quad (1)$$

сонга айтилади.

Агар векторлардан бири нолга тенг ёки уларнинг учаси ҳам битта текисликка параллел бўлса, улар аралаш кўпайтмасининг нолга тенг булиши равшан.

Нолдан фарқли ва битта текисликка нопараллел a , b , c векторларнинг аралаш кўпайтмаси улардан (a , b , c лардан) ясалган параллелепипеднинг ҳажмига тенг (62-расм).

Хақиқатан ҳам, параллелепипеднинг a , b векторлардан ясалган асосининг юзи S билан ва асосга перпендикуляр булган бирлик век-

62- расм

тор e билан белгиланса, $a \times b = Se$ муносабат үринли-бұлади. Сұнгра, ec дан иборат скаляр күпайтманинг ишораси әътиборга олинмаса, бу күпайтма параллелепипеднинг күрсатылған асосига туширилған баландлығига тенг. Демак, (abc) күпайтманинг ишорасини әътиборга олинмаса, бу күпайтма a, b, c , векторлардан ясалған параллелепипед қажмига тенг.

Аralаш күпайтма ушбу хоссага әга:

$$(abc) = a(b \times c). \quad (2)$$

Бу тенгликнинг түғрилигини билиш учун унинг үнг ва чап томонидаги ифодаларнинг абсолют қийматлари тенг ва ишоралари бир хил әканлығига ишонч ҳосил қилиш етарли.

Аralаш күпайтманинг таърифи (1) дан ва (2) хоссадан ушбу хулоса келиб чиқади: *күпайтмада исталған икки күпайтувчининг үрни алмашинса, унинг ишораси тескарасига алмашинади. Иккита күпайтувчиси нолга тенг бүлган хусусий ҳолда аralаш күпайтма нолга тенг.*

Машқлар

1). $((a \times b) \times c) d = (a \times b) (c \times d)$ тенгликнинг түғрилигини әътиборга олиб ушбу

$$(a \times b) (c \times d) = \begin{vmatrix} ac & ad \\ bc & bd \end{vmatrix}$$

айният исбот қилинсін.

2. Ушбу

$$(a \times b) (c \times b) = (ac) b^2 - (ab) (bc)$$

айниятдан фойдаланиб, сферик тригонометриянынг

$$\sin \alpha \sin \gamma \cos B = \cos \beta - \cos \gamma \cos \alpha$$

формуласи исбот қилинсін, бунда α, β, γ — бирлік сферадаги учбұр-чак томонлари, B — эса бу учбұрчакнинг β томони қаршисидеги бурчаги.

3. Ушбу

$$(a \times b) \times (c \times d) = b(acd) - a(bcd)$$

айният исбот қилинсін.

4. Исталған түртта a, b, c, d вектор учун ушбу

$$b(acd) - a(bcd) + d(cab) - c(dab) = 0$$

тенглик (айният)нинг түғрилиги күрсатылсін.

5. Фараз қилайлық, e_1, e_2, e_3 — исталған уcta вектор бўлиб, аммо уларнинг аralаш күпайтмаси нолдан фарқли булсін:

$$(e \ e_1 \ e_2 \ e_3) \neq 0.$$

Бұндай ҳолда ҳар қандай r векторни қуидагиша

$$r = \frac{(re_2e_3)e_1}{e_1e_2e_3} + \frac{(re_3e_1)e_2}{(e_1e_2e_3)} + \frac{(re_1e_2)e_3}{(e_1e_2e_3)}$$

ифодалаш мүмкінлиги исбот қилинсін.

6. Ушбу

$$(rab) = \gamma, (rbc) = \alpha, (rca) = \beta$$

вектор теңгламалардан түзилған сістемада a, b, c векторлар берилған бўлиб, $(abc) \neq 0$ шартни қаноатлантиради, r эса изланған вектор. Шу система ечимини ушбу

$$r = \frac{1}{(abc)} (a\alpha + b\beta + c\gamma).$$

шаклда ифодаланиши исбот қилинсін.

7. Агар e_1, e_2, e_3 ва r исталған түрттә вектор бўлиб, улар биттагина $(e_1e_2e_3) \neq 0$ шартни қаноатлантирига, ушбу

$$r = \frac{(e_1 \times e_2)(re_3)}{(e_1e_2e_3)} + \frac{(e_2 \times e_3)(re_1)}{(e_1e_2e_3)} + \frac{(e_3 \times e_1)(re_2)}{(e_1e_2e_3)}$$

айниятнинг ўринли әканлиги исбот қилинсін.

8. Учта

$$ax = \alpha, bx = \beta, cx = \gamma$$

векторли теңгламадан түзилған системада a, b, c векторлар берилған бўлиб, x изланған вектор бўлса, $(abc) \neq 0$ шартда система ечимини ушбу

$$x = \frac{(a \times b)\gamma + (b \times c)\alpha + (c \times a)\beta}{(abc)}$$

шаклда ифодалаш мүмкінлиги исбот қилинсін.

6-§. Векторнинг берилған базисга нисбатан координаталари

Фараз этайлик, e_1, e_2, e_3 — нолдан фарқли ва битта текисликка нोнараллел учта вектор бўлсин. Бундай ҳолда исталған векторни ягона ра шида қуидагиша

$$r = \lambda_1 e_1 + \lambda_2 e_2 + \lambda_3 e_3 \quad (1)$$

ифодалаши мүмкин.

$\lambda_1, \lambda_2, \lambda_3$ сонлар r векторнинг e_1, e_2, e_3 базисга нисбатан координаталари дейилади.

Аввало, (1) куринишили ифодаланишининг ягоналигини исбот киласылар. Бошқача тасвирлаш мүмкин деб фараз қиласылар:

$$r = \lambda'_1 e_1 + \lambda'_2 e_2 + \lambda'_3 e_3.$$

Ү ҳолда:

$$(\lambda_1 - \lambda'_1) e_1 + (\lambda_2 - \lambda'_2) e_2 + (\lambda_3 - \lambda'_3) e_3 = 0.$$

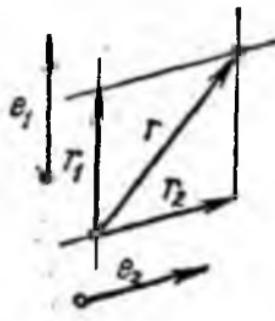
Бу тенгликни $e_1 \times e_3$ векторга скаляр күпайтирайлик. Натижада

$$(\lambda_1 - \lambda'_1) (e_1 e_2 e_3) = 0$$

ни хосил қилинади. Аммо $(e_1 e_2 e_3) \neq 0$, демек, $\lambda_1 - \lambda'_1 = 0$. Шунга үхшаш: $\lambda_2 - \lambda'_2 = 0$, $\lambda_3 - \lambda'_3 = 0$. (1) күринишидаги тасвирлашнинг ягоналиги исбот қилинди.

Энди (1) ифодалаш имкониятининг мавжудлигини исбот қиласыл. Аввало r вектор e_1, e_2, e_3 векторларнинг бирига, масалан, e_1 га параллел деб фараз қиласыл. У ҳолда

$$r = \pm \frac{|r|}{|e_1|} e_1 = \lambda e_1,$$

63- расм.

Бунда r билан e_1 бир жил йұналғанда «+» ишора ва қарама-қарши йұналғанда «—» ишора олинади.

Энди r вектор e_1, e_2 векторлар билан бирга битта текисликка параллел, лекин e_1 ва e_2 га нонпараллел, r вектор охирларидан e_1, e_2 векторларга параллел түғри чизиқлар үтказайлик (63-расм). Натижада:

$$r = r_1 + r_2.$$

Аммо исботланғанға күра: $r_1 = \lambda_1 e_1, r_2 = \lambda_2 e_2$. Демек

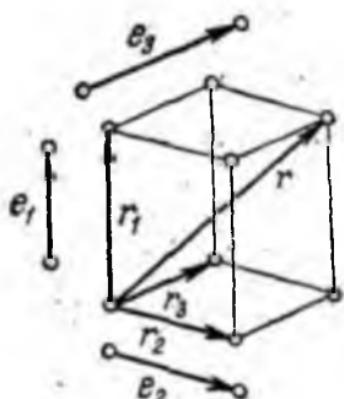
$$r = \lambda_1 e_1 + \lambda_2 e_2.$$

Ниҳоят, r вектор уч жуфт $e_1, e_2; e_2, e_3; e_3, e_1$ векторларнинг биронта ҳам жуфті билан биргаликда битта текисликка параллел булмасын дейлик. r -векторнинг охирлари орқали векторларнинг ҳалиги жуфтларига параллел текисликлар үтказайлик (64-расм). Натижада $r = r_1 + r_2 + r_3$, аммо исботга асосан:

$$r_1 = \lambda_1 e_1, r_2 = \lambda_2 e_2, r_3 = \lambda_3 e_3.$$

r векторни (1) күринишида ифодалашнинг имкони мавжудлиги ҳамма ҳоллар учун исбот қилинди.

Базис векторлар учта бирлик вектордан иборат ва улар жуфт жуфті билан ортогонал булган ҳолда векторнинг координаталари сода маңнога әга.

64- расм.

Хақиқатан ҳам, $r = \lambda_1 e_1 + \lambda_2 e_2 + \lambda_3 e_3$ тенгликни кетма-кет e_1, e_2, e_3 га скаляр күпайтириб, $e_1^2 = e_2^2 = e_3^2 = 1$ билан $e_1 e_2 = e_2 e_3 = e_3 e_1 = 0$ ни эътиборга олсак, ушбуларни ҳосил қиласиз:

$$\lambda_1 = r e_1, \lambda_2 = r e_2, \lambda_3 = r e_3.$$

Айтайлик, r нинг координаталари $\lambda_1, \lambda_2, \lambda_3$ ва r' вектор координаталари $\lambda'_1, \lambda'_2, \lambda'_3$ булсин. $r \pm r'$ вектор координаталарини топайлик. Ушбуларга эгамиз:

$$r = \lambda_1 e_1 + \lambda_2 e_2 + \lambda_3 e_3, \quad r' = \lambda'_1 e_1 + \lambda'_2 e_2 + \lambda'_3 e_3.$$

Булардан: $r \pm r' = (\lambda_1 \pm \lambda'_1) e_1 + (\lambda_2 \pm \lambda'_2) e_2 + (\lambda_3 \pm \lambda'_3) e_3$. Демак, $\lambda_1 \pm \lambda'_1, \lambda_2 \pm \lambda'_2, \lambda_3 \pm \lambda'_3$ сонлар $r \pm r'$ векторнинг координаталари дидир.

Ли r векторнинг $\lambda\lambda_1, \lambda\lambda_2, \lambda\lambda_3$ дан иборат координаталарга эгалиги ҳам шунга ўхшаш исбот қилинади. Бундан эса параллел векторлар пропорционал координаталарга эга, деган холоса чиқарамиз.

Фараз қиласиз, e_1, e_2, e_3 базис учта бирлик ва жуфт-жуфти билан ортогонал векторлардан иборат булиб, уларнинг аралаш күпайтмаси $+1$ га тенг булсин. Координаталари мос равишда $\lambda_1, \lambda_2, \lambda_3$ ва $\lambda'_1, \lambda'_2, \lambda'_3$ дан иборат r ва r' векторларнинг скаляр күпайтмасини топайлик. Куйидагиларга эгамиз:

$$r = \lambda_1 e_1 + \lambda_2 e_2 + \lambda_3 e_3, \quad r' = \lambda'_1 e_1 + \lambda'_2 e_2 + \lambda'_3 e_3.$$

Бундан: $e_1^2 = e_2^2 = e_3^2 = 1, \quad e_1 e_2 = e_2 e_3 = e_3 e_1 = 0$ ни эътиборга олиб,

$$rr' = \lambda_1 \lambda'_1 + \lambda_2 \lambda'_2 + \lambda_3 \lambda'_3.$$

ни ҳосил қиласиз.

$r \times r'$ вектор координаталарини топайлик. r, r' векторлар учун (2) кўринишили ифодаларни ва $e_1 \times e_2 = e_3, e_2 \times e_3 = e_1, e_3 \times e_1 = e_2$ муносабатларни эътиборга олиб, ушбуни ҳосил қиласиз:

$$r \times r' = (\lambda_2 \lambda'_3 - \lambda_3 \lambda'_2) e_1 + (\lambda_3 \lambda'_1 - \lambda_1 \lambda'_3) e_2 + (\lambda_1 \lambda'_2 - \lambda_2 \lambda'_1) e_3.$$

Демак, $r \times r'$ вектор координаталари:

$$\begin{vmatrix} \lambda'_2 & \lambda'_3 \\ \lambda_2 & \lambda_3 \end{vmatrix}, \quad \begin{vmatrix} \lambda'_3 & \lambda'_1 \\ \lambda_3 & \lambda_1 \end{vmatrix}, \quad \begin{vmatrix} \lambda'_1 & \lambda'_2 \\ \lambda_1 & \lambda_2 \end{vmatrix}.$$

Нихоят, ушбу учта

$$r(\lambda_1, \lambda_2, \lambda_3), r'(\lambda'_1, \lambda'_2, \lambda'_3), r''(\lambda''_1, \lambda''_2, \lambda''_3)$$

векторнинг аралаш кўпайтмасини ҳисоблаб чиқайлик.
Қўйидагиларга эгамиз:

$$\begin{aligned} (rr'r'') &= (r \times r') r'' = \\ &= \begin{vmatrix} \lambda_2 & \lambda_3 \\ \lambda_1 & \lambda_2 \end{vmatrix} \lambda_1 + \begin{vmatrix} \lambda_1 & \lambda_1 \\ \lambda_3 & \lambda_1 \end{vmatrix} \lambda_2 + \begin{vmatrix} \lambda_1 & \lambda_2 \\ \lambda_1 & \lambda_2 \end{vmatrix} \lambda_3 = \\ &= \begin{vmatrix} \lambda_1 & \lambda_2 & \lambda_3 \\ \lambda_1 & \lambda_2 & \lambda_3 \\ \lambda_1 & \lambda_2 & \lambda_3 \end{vmatrix}. \end{aligned}$$

Машқлар

1. r векторнинг e_1, e_2, e_3 базисга нисбатан координаталарининг
ушбу $\lambda_1 = \frac{(re_2e_3)}{(e_1e_2e_3)}, \lambda_2 = \frac{(re_3e_1)}{(e_1e_2e_3)}, \lambda_3 = \frac{(re_1e_2)}{(e_1e_2e_3)}$ тенгликлар
орқали ифодаланиши исбот қилинсин:

2. r векторнинг $(e_2 \times e_3), (e_3 \times e_1), (e_1 \times e_2)$ дан иборат базис-
га нисбатан координаталари $\lambda_1 = \frac{re_1}{(e_1e_2e_3)}, \lambda_2 = \frac{re_2}{(e_1e_2e_3)}, \lambda_3 =$
 $= \frac{re_3}{(e_1e_2e_3)}$ га тенг булиши исбот қилинсин.

3. a, b, c векторларни ортогонал базис бўйича ёйиб, детерми-
нантларни кўпайтириш теоремаси ёрдамида ушбу

$$(abc)^2 = \begin{vmatrix} aa & ab & ac \\ ba & bb & bc \\ cb & cc & cc \end{vmatrix}$$

айният исбот қилинсин.

4. Ушбу

$$(a \times b, b \times c, c \times a) = (abc)^2$$

айният исбот қилинсин.

5. Ён қирралари a, b, c ва учидаги ясси бурчаклари α, β, γ дан
иборат уч ёқли пирамида ҳажмининг қўйидагича

$$V = \frac{1}{6} abc \begin{vmatrix} 1 & \cos \gamma & \cos \beta \\ \cos \gamma & 1 & \cos \alpha \\ \cos \beta & \cos \alpha & 1 \end{vmatrix}^{1/2}$$

ҳисобланиши исбот қилинсин.

6. Ён қирралари a, b, c , ва шу қирралар ёнидаги икки ёқли
бурчаклари A, B, C дан иборат уч ёқли пирамида ҳажми учун фор-
мула чиқарилсин.

V боб

ФАЗОДА ДЕКАРТ КООРДИНАТАЛАРИ

1-§. Үмумий декарт координаталари

Фазонинг ихтиёрий О нүктасидан битта текисликда ётмайдиган учта түғри чизик: Ox , Oy , Oz ни утказиб, уларга нолдан фарқли учта e_x , e_y , e_z векторни мос равища қўйиб чиқамиз (65-расм). Оддинги бобдаги 6-§ га асосан исталган OA векторни ягона равища қўйидагича ифодалаш мумкин:

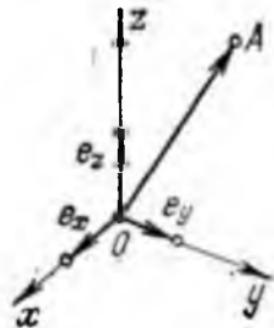
$$\vec{OA} = xe_x + ye_y + ze_z.$$

x , y , z сонлар A нүктанинг үмумий декарт координаталари деб аталади.

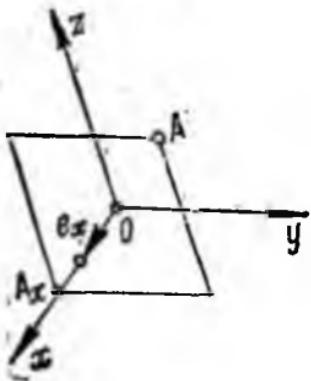
Ox , Oy , Oz түғри чизиқлар координаталар ўқлари дейилади: Ox ни x ўқи, Oy ни y ўқи, Oz ни z ўқи деб аталади. O_{xy} , O_{yz} , O_{xz} текисликлар координат текисликлар дейилади: O_{xy} ни xy текислик, O_{yz} ни yz , O_{xz} ни xz текислик деб аталади.

Координаталар ўқларининг ҳар бирини О нүкта (координаталар боши) иккита ярим ўқка ажратади. e_x , e_y , e_z векторлар томон йўналган ярим ўқлар мусбат ярим ўқлар ва қолганлари эса манғий ярим ўқлар деб аталади. Координаталарнинг шу йусинда киритилган системаси (e_x , e_y , e_z) > 0 ҳолда ўнг ва (e_x , e_y , e_z) < 0 ҳолда эса чап система дейилади.

Геометрик нүктаи назардан A нүктанинг координаталари қўйидагича ҳосил қилинади. A нүкта орқали yz текисликка параллел қилиб текислик утказамиз. Бу текислик x ўқини бирор A_x нүктада кесиб утади (66-расм). Бундай тақдирда A нүктанинг x координатаси абсолют қиймат жиҳатдан узунлик бирлиги $|e_x|$ билан OA кесмани улчаш натижадан

65 - расм.

56- расм.

жасига тенг бўлиб, A нуқта/мусбат ярим ўқ x га тегишли бўлған ҳолда у мусбат ва манфий ярим ўқ x га тегишли ҳолда эса манфийдир. Бунга

ишенч ҳосил қилиш учун OA вектор координаталарининг e_x , e_y , e_z базисга нисбатан қандай тариқада аниқланшини эсга олиш етарли.

Нуқтанинг қолган иккита y, z координаталари шу тариқа аниқланади.

Координат ўқлар ўзаро перпендикуляр бўлиб, векторлар эса бирлик векторлардан иборат бўлса, координаталар бу ҳолда *түғри бурчакли декарт координаталари* деб аталади.

Текисликда умумий *декарт координаталари* шу сингари қиритилади; О нуқта (координаталар боши) дан иккита ихтиёрий Ox , Oy түғри чизиқлар (координат ўқлар) ўтказиб, бу ўқларга мос равишда нолдан фарқли e_x , e_y векторларни қўямиз. Бундай ҳолда текисликка тегишли ихтиёрий A нуқтанинг умумий декарт координаталари OA векторнинг e_x , e_y базисга нисбатан координаталари сифатида аниқланади.

Агар координат ўқлар перпендикуляр ва e_x , e_y лар бирлик векторлардан иборат бўлса, ҳозиргина аниқланган координаталар I боб, 1-§ да қиритилган координаталардан фарқ қилмайди ва *түғри бурчакли декарт координаталари* деб аталади.

Бундан бўён биз одатда түғри бурчакли декарт координаталаридан фойдаланамиз. Умумий декарт координаталаридан фойдаланиладиган барча ҳолларда алоҳида тұхтатиб ўтамиз.

Машқлар

1. Агар фазо координаталари учун а) $x = 0$;
- б) $y = 0$; в) $z = 0$; г) $x = 0$, $y = 0$; д) $y = 0$, $z = 0$; е) $z = 0$, $x = 0$ шартлар бажарилса, бу нуқталар қандай жойлашади?

2. Фазонинг нечта нуқтаси ушбу шартларни қаноатлантиради?

$|x| = a$, $|y| = b$, $|z| = c$, бунда $abc \neq 0$?

3. Фазо нуқталарининг координаталари ушбу шартларни қаноатлантиради:

$$|x| < a, |y| < b, |z| < c.$$

Бу нуқталар қаерда жойлашади? -

4. A — параллелепипеднинг бирор учи ва A_1, A_2, A_3 эса унинг A га қўшни учлари, яъни A дан чиққан кирраларини билдиради деб фараз қиласлилек. A учни координаталар боши сифатида, базис векторларнинг охирлари сифатида эса A_1, A_2, A_3 учларни қабул қилиб, параллелепипед барча учларининг координаталари топилсин.

5. x, y, z нуқта $A_0 (a, b, c)$ нуқтани координаталар боши билан туташтирувчи тўғри чизиқ атрофида $\alpha = \frac{\pi}{2}$ бурчакка айлантиради. Хосил қилинган (x', y', z') нуқтанинг координаталари топилсин. Координаталар системаси тўғри бурчакли.

6. α бурчак иҳтиёрий бўлган ҳол учун 5- масала ечилсин.

2-§. Фазода аналитик геометриянинг әнг содда масалалари

Фараз этайлик, фазода умумий декарт координаталари киритилган булиб, $A_1 (x_1, y_1, z_1)$ ва $A_2 (x_2, y_2, z_2)$ — фазодаги иҳтиёрий иккита нуқта бўлсин. $A_1 A_2$ кесмани $\lambda_1 : \lambda_2$ нисбатда бўлувчи A нуқта координаталарини топайлик (67-расм).

$\overrightarrow{A_1 A}$ ва $\overrightarrow{AA_2}$ векторлар бир хил йўналган бўлиб, уларнинг нисбати $\lambda_1 : \lambda_2$ га teng. Демак,

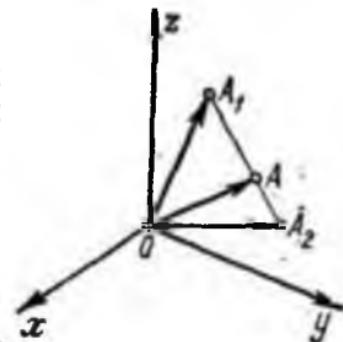
$$\lambda_2 \overrightarrow{A_1 A} - \lambda_1 \overrightarrow{AA_2} = \mathbf{0}$$

еки

$$\lambda_2 (\overrightarrow{OA} - \overrightarrow{OA_1}) - \lambda_1 (\overrightarrow{OA_2} - \overrightarrow{OA}) = \mathbf{0}.$$

Бундан:

67- расм.

$$\overrightarrow{OA} = \frac{\lambda_2 \overrightarrow{OA_1} + \lambda_1 \overrightarrow{OA_2}}{\lambda_1 + \lambda_2}.$$

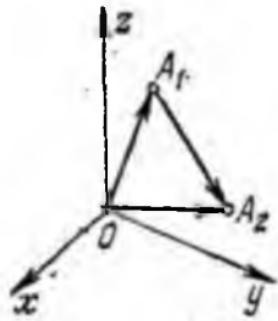
Лекин $A (x, y, z)$ нуқтанинг координаталари \overrightarrow{OA} вектор координаталари демакдир, шунинг учун:

$$x = \frac{\lambda_2 x_1 + \lambda_1 x_2}{\lambda_1 + \lambda_2}, \quad y = \frac{\lambda_2 y_1 + \lambda_1 y_2}{\lambda_1 + \lambda_2}, \quad z = \frac{\lambda_2 z_1 + \lambda_1 z_2}{\lambda_1 + \lambda_2}.$$

Координаталар системаси тўғри бурчакли бўлсин, A_1 ва A_2 нуқталар орасидаги масофани бу нуқталар координаталари орқали ифода қиласлилек.

A_1 ва A_2 нуқталар орасидаги масофа $\overrightarrow{A_1 A_2}$ вектор абсолют қийматига teng (68-расм). Қуйидагига эгамиз:

$$\overrightarrow{A_1 A_2} = \overrightarrow{OA_2} - \overrightarrow{OA_1} = e_x (x_2 - x_1) + e_y (y_2 - y_1) + e_z (z_2 - z_1).$$

Бундан:

$$(A_1 A_2)^2 = (x_2 - x_1)^2 + (y_2 - y_1)^2 + (z_2 - z_1)^2.$$

Ху текислигидаги үчбұрчак юзини үчларининг координаталари орқали ифода қиласынан:

$$A_1(x_1, y_1, 0), A_2(x_2, y_2, 0) A_3(x_3, y_3, 0).$$

68- расм.

$\overrightarrow{A_1 A_2} \times \overrightarrow{A_1 A_3}$ векторларнинг абсолют қиймати $A_1 A_2 A_3$ үчбұрчак юзининг икки бараварига тенг:

$$\overrightarrow{A_1 A_2} \times \overrightarrow{A_1 A_3} = e_z \begin{vmatrix} x_2 - x_1 & y_2 - y_1 \\ x_3 - x_1 & y_3 - y_1 \end{vmatrix}.$$

Демек үчбұрчак юзи:

$$S = \frac{1}{2} \begin{vmatrix} x_2 - x_1 & y_2 - y_1 \\ x_3 - x_1 & y_3 - y_1 \end{vmatrix}.$$

Энді $A_1 A_2 A_3 A_4$ тетраэдр ҳажмини үчларининг координаталари орқали ифода қиласынан:

$\overrightarrow{A_1 A_2}, \overrightarrow{A_1 A_3}, \overrightarrow{A_1 A_4}$ векторлар аралаш күпайтмасининг ишораси аниқлигидә шу векторлардан ясалған параллелепипед ҳажмуга тенг: демек бу күпайтма $A_1 A_2 A_3 A_4$ тетраэдр ҳажмининг олти бараварига тенг. Бундан:

$$V = \frac{1}{6} \begin{vmatrix} x_2 - x_1 & y_2 - y_1 & z_2 - z_1 \\ x_3 - x_1 & y_3 - y_1 & z_3 - z_1 \\ x_4 - x_1 & y_4 - y_1 & z_4 - z_1 \end{vmatrix}.$$

Машқлар

1. Икки нүкта орасынан масофа умумий декарт координаталарда ифода қилинсін; бу ерда мусбат ярим үқлар жуфт-жуфт бўлиб α, β, γ бурчаклар ҳосил қиласынан, базис векторлар e_x, e_y, e_z эса бирлик векторлар деб фараз қилинади.

2. Учлари $(a, 0, 0)$, $(0, b, 0)$, $(0, 0, c)$, $(0, 0, 0)$ координаталардан иборат тетраэдрга ташқи чизилган сфера маркази топилсін.

3. Тетраэдр қарама-қарши қирраларининг урталарини туташтирувчи түғри чизикларнинг битта нүктада кесишиши исбот қилинсін. Бу нүкта координаталари тетраэдр учлари координаталари орқали ифода қилинсін.

4. Тетраэдр учларини уларга қарама-қарши турған ёқлар оғирлик марказлари билан туташтирувчи түғри чизикларнинг битта нүктада кетишиши исбот қилинсін. Бу нүкта координаталари тетраэдр учларининг координаталари орқали ифода қилинсін.

5. Фараз қиласылар. $A_i(x_i, y_i, z_i)$ — тетраэдр үчлари бұлсиян координаталари

$$\begin{aligned}x &= \lambda_1 x_1 + \lambda_2 x_2 + \lambda_3 x_3 + \lambda_4 x_4, \\y &= \lambda_1 y_1 + \lambda_2 y_2 + \lambda_3 y_3 + \lambda_4 y_4, \\z &= \lambda_1 z_1 + \lambda_2 z_2 + \lambda_3 z_3 + \lambda_4 z_4\end{aligned}$$

дан иборат нүкталарнинг $\lambda_1 > 0, \lambda_2 > 0, \lambda_3 > 0, \lambda_4 > 0, \lambda_1 + \lambda_2 + \lambda_3 + \lambda_4 = 1$ шартлар бажарилған ҳолда тетраэдр ичида жойлашиши ишбот қилинсин.

6. Умумий ҳолатдаги учбұрчак юзини унинг үчларининг координаталари орқали ифода қилинг. Координаталар системаси түғри бурчаклы.

7. Тетраэдр ҳажмининг тетраэдр үчлари координаталари орқали құйыдагыча ифодаланыши ишбот қилинсин:

$$V = \frac{1}{6} \begin{vmatrix} x_1 & y_1 & z_1 & 1 \\ x_2 & y_2 & z_2 & 1 \\ x_3 & y_3 & z_3 & 1 \\ x_4 & y_4 & z_4 & 1 \end{vmatrix} = 0.$$

8. Түртта $A_i(x_i, y_i, z_i)$ нүктанинг битта текисликда ётишшлиги үчүн ушбу

$$\begin{vmatrix} x_1 & y_1 & z_1 & 1 \\ x_2 & y_2 & z_2 & 1 \\ x_3 & y_3 & z_3 & 1 \\ x_4 & y_4 & z_4 & 1 \end{vmatrix} = 0$$

шартнинг бажарилиши зарур ва етарли бўлиши ишбот қилинсин.

3-§. Фазода сирт ва эгри чизик тенгламалари

Бизга сирт берилған бўлсиян (69-расм).

Агар

$$f(x, y, z) = 0 \quad (1)$$

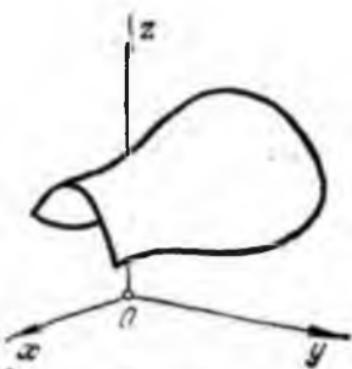
тенгламани сиртдаги ҳар бир нүктанинг координаталари қаноатлантирса, бу тенглама *сиртнинг ноошкор шаклда берилған тенгламаси* деб аталади. Аксинча, (1) тенгламани қаноатлантирувчи x, y, z сонларнинг исталған үчлик, сирт нүкталаридан бирининг координаталари булади.

Сирт нүкталари координаталарини иккита u, v параметр сифатида ифодаловчи тенгламалар системаси:

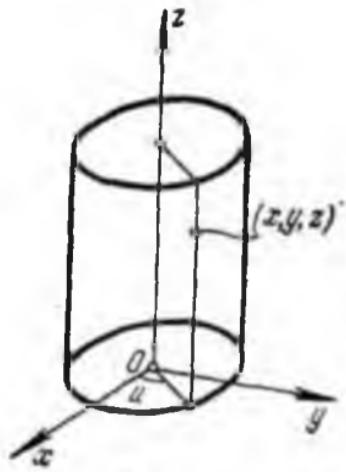
$$x = f_1(u, v), \quad y = f_2(u, v), \quad z = f_3(u, v) \quad (2)$$

сиртнинг параметрик күринишдаги тенгламалари деб аталади.

(2) тенгламалардан u, v параметрларни йўқотиб сиртнинг ноошкор күринишдаги тенгламасини хосил қилиш мумкин.

69- расм.

70- расм.

Ихтиёрий сферанинг түғри бурчакли декарт координаталари x , y , z орқали ифодаланган тенгламасини түзайлик.

(x_0, y_0, z_0) — сфера маркази ва R — унинг радиуси бўлсин. Сферанинг ҳар бир x , y , z нуқтаси марказдан R ма-софада туради, демак, ушбу тенгламани қаноатлантиради:

$$(x - x_0)^2 + (y - y_0)^2 + (z - z_0)^2 = R^2 = 0. \quad (3)$$

Аксинча, (3) тенгламани қаноатлантирувчи ҳар қандай (x, y, z) нуқта (x_0, y_0, z_0) нуқтадан R масофада туради, шу сабабли у сферага тегишилдири. Таърифга асосан (3) тенглама сфера тенгламасидир.

Ўқи Oz ва радиуси R га менг доиравий цилиндр тенгламасини тузайлик (70-расм).

Цилиндр устидаги (x, y, z) нуқта вазиятини аниқловчи u , v параметрлар сифатида z (v) координатани ва z ўқи ҳамда (x, y, z) нуқта орқали ўтувчи текисликнинг x ж текислиги билғи ташкил қилган (u) бурчагини олайлик. Бу ҳолда ушбу тенгламаларни ҳосил қиласиз:

$$x = R \cos u, \quad y = R \sin u, \quad z = v$$

—булар цилиндрнинг параметрик кўринишидаги тенгламаларидир.

Олдинги иккита тенгламани квадратга кўтариб ва ҳадма-ҳад қўшиб, цилиндрнинг ноошкор тенгламасини ҳосил қиласиз:

$$x^2 + y^2 = R^2.$$

Фазода бирор эгри чизиқ берилган булсин. Бу эгри чизиқдаги хар бир нүктанинг координаталари тенгламалар системаси

$$f_1(x, y, z) = 0, \quad f_2(x, y, z) = 0$$

ни қаноатлантируса, бу тенгламалар эгри чизиқнинг *носиқор кўринишдаги тенгламалари* дейилади ва аксинча, сонларнинг шу иккита тенгламани қаноатлантирувчи исталган училиги, эгри чизиқдаги бирор нүкта координаталари булади.

Эгри чизиқдаги нүкталар координаталарини бирор параметрнинг функциялари сифатида ифодаловчи тенгламалар системаси:

$$x = \varphi_1(t), \quad y = \varphi_2(t), \quad z = \varphi_3(t)$$

Эгри чизиқнинг параметрик кўринишдаги тенгламалари дейилади.

Икки сирт одатда эгри чизиқ буйлаб кесишиди. Равшанки, агар иккита сирт $f_1(x, y, z) = 0, f_2(x, y, z) = 0$ тенгламалар билан берилса, улар кесишиган эгри чизиқ тенгламалар системаси билан ифода қилинади:

$$f_1(x, y, z) = 0, \quad f_2(x, y, z) = 0.$$

Фазодаги ихтиёрий айлананинг тенгламасини тузайлик. Исталган айланани иккита сферанинг кесишимаси деб қараш мумкин. Демак, исталган айлана ушбу тенгламалар системаси билан ифодаланиши мумкин:

$$(x - a_1)^2 + (y - b_1)^2 + (z - c_1)^2 - R_1^2 = 0, \\ (x - a_2)^2 + (y - b_2)^2 + (z - c_2)^2 - R_2^2 = 0.$$

Эгри чизиқ ва сирт одатда айрим нүкталарда кесишиди. Агар сирт $f(x, y, z) = 0$ тенглами ва эгри чизиқ $f_1(x, y, z) = 0, f_2(x, y, z) = 0$ тенгламалар билан берилса, эгри чизиқ ва сиртнинг кесишиган нүкталари учта тенглама системасини қаноатлантиради.

$$f(x, y, z) = 0, \quad f_1(x, y, z), \quad f_2(x, y, z) = 0.$$

Бу системани ечиб, кесишиш нүкталарининг координаталарини топамиз.

Машқлар

1. Ушбу куринишдаги

$$x^2 + y^2 + z^2 + 2ax + 2by + 2cz + d = 0$$

тенглама билан берилган сиртнинг $a^2 + b^2 + c^2 - d > 0$ шартда сфера өкани исбот килинсиз. Унинг маркази, координаталари ва радиуси топилсиз.

2. Айланы иккита сфера кесишмаси сифатида берилган:

$$\begin{aligned} f_1(x, y, z) &= x^2 + y^2 + z^2 + 2a_1x + 2b_1y + 2c_1z + d_1 = 0, \\ f_2(x, y, z) &= x^2 + y^2 + z^2 + 2a_2x + 2b_2y + 2c_2z + d_2 = 0. \end{aligned}$$

Бу айланы орқали ўтувчи исталган сфера ушбу

$$\lambda_1 f_1(x, y, z) + \lambda_2 f_2(x, y, z) = 0$$

тenglама билан берилиши мумкинлиги исбот қилинсин.

3. $\phi(x, y) = 0$ кўринишдаги tenglама билан бериладиган сиртнинг цилиндрик сирт эканлиги исбот қилинсин. Бу цилиндрик сирт z ўқига параллел тўғри чизиқлардан ҳосил қилинган.

4. Ўқи Oz , учи 0 ва учидағи бурчаги 2α дан иборат доиравий конуснинг tenglамаси тузилсан.

5. Учлари γ_1 ва γ_2 ёғри чизиқларга қарашли кесма ўртаси чизган сиртнинг tenglамаси тузилсан, бунда γ_1 , γ_2 чизиқлар ушбу tenglамалар билан берилган:

$$\begin{aligned} \gamma_1: \begin{cases} z = ax^2, \\ y = 0 \end{cases} & \quad \gamma_2: \begin{cases} z = by^2, \\ x = 0. \end{cases} \end{aligned}$$

6. Тўғри чизиқ доимо yz текислигига параллел ҳолда қола турб ҳаракат қилади ва иккита γ_1 , γ_2 ёғри чизиқ билан кесиша боради:

$$\gamma_1: \begin{cases} z = f(x), \\ y = a \end{cases} \quad \gamma_2: \begin{cases} z = \varphi(x), \\ y = b \end{cases} \quad (a \neq b).$$

Бу тўғри чизиқ чизган сирт tenglамаси тузилсан.

7. Ушбу

$$z = \varphi(x), \quad y = 0, \quad (x > 0)$$

ёғри чизиқни Oz ўқи атрофида айлант иришлан

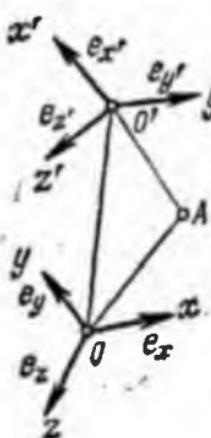
$$z = \varphi(\sqrt{x_2 + y_2})$$

кўринишили tenglама билан ифодаланадиган сиртни чизиши исбот қилинсин.

8. Ясовчилари z ўқига параллел булиб, ушбу $z = f(x)$, $z = \varphi(y)$ ёғри чизиқлардан ўтувчи цилиндрик сиртнинг

$$f(x) = \varphi(y) = 0$$

tenglама билан берилиши исбот қилинсин.

4- §. Координаталарни алмаштириш

Фазода иккита умумий декарт координаталари системаси x y z ва x' y' z' киритилган бўлсан (71- расм). Ихтиёрий A нуқтанинг x' y' z' системасидаги координаталарини унинг xyz системадаги координаталари орқали ифода қиласайлик.

Куйидагиларга эгамиз:

$$\overrightarrow{O'A} = x'e_{x'} + y'e_{y'} + z'e_{z'},$$

$$\overrightarrow{O'O} = x'_0 e_{x'} + y'_0 e_{y'} + z'_0 e_{z'},$$

71- расм.

$$\overrightarrow{OA} = x \mathbf{e}_x + y \mathbf{e}_y + z \mathbf{e}_z,$$

$$\overrightarrow{O'A} = \overrightarrow{O'0} + \overrightarrow{0A} = (x'_0 \mathbf{e}_{x'} + y'_0 \mathbf{e}_{y'} + z'_0 \mathbf{e}_{z'}) + (x \mathbf{e}_x + y \mathbf{e}_y + z \mathbf{e}_z).$$

\mathbf{e}_x , \mathbf{e}_y , \mathbf{e}_z векторлар $\mathbf{e}_{x'}$, $\mathbf{e}_{y'}$, $\mathbf{e}_{z'}$ векторлари орқали бир қийматли ифодаланади.

$$\left. \begin{aligned} \mathbf{e}_x &= \alpha_{11} \mathbf{e}_{x'} + \alpha_{12} \mathbf{e}_{y'} + \alpha_{13} \mathbf{e}_{z'}, \\ \mathbf{e}_y &= \alpha_{21} \mathbf{e}_{x'} + \alpha_{22} \mathbf{e}_{y'} + \alpha_{23} \mathbf{e}_{z'}, \\ \mathbf{e}_z &= \alpha_{31} \mathbf{e}_{x'} + \alpha_{32} \mathbf{e}_{y'} + \alpha_{33} \mathbf{e}_{z'}, \end{aligned} \right\} \quad (1)$$

бунда α_{ij} кооэффициентлар \mathbf{e}_x , \mathbf{e}_y , \mathbf{e}_z векторларнинг базисга нисбатан координаталариидир.

Бу ифодаларни $\overrightarrow{O'A}$ учун ёзилган формулага қўйиб, ушбуни ҳосил қиласмиз:

$$\begin{aligned} \overrightarrow{O'A} &= (x_0 + \alpha_{11}x + \alpha_{21}y + \alpha_{31}z) \mathbf{e}_{x'} + \\ &+ (y_0 + \alpha_{12}x + \alpha_{22}y + \alpha_{32}z) \mathbf{e}_{y'} + \\ &+ (z_0 + \alpha_{13}x + \alpha_{23}y + \alpha_{33}z) \mathbf{e}_{z'}. \end{aligned}$$

Бу формулада қавслар ичидаги коэффициентлар маъноси: улар $\overrightarrow{O'A}$ векторнинг $\mathbf{e}_{x'}$, $\mathbf{e}_{y'}$, $\mathbf{e}_{z'}$ базисга нисбатан координаталариидир, яъни A нуқтанинг x' y' z' системага нисбатан координаталарини билдиради. Излаган формулаларимиз ҳосил қилинади:

$$\left. \begin{aligned} x' &= \alpha_{11}x + \alpha_{21}y + \alpha_{31}z + x_0, \\ y' &= \alpha_{12}x + \alpha_{22}y + \alpha_{32}z + y_0, \\ z' &= \alpha_{13}x + \alpha_{23}y + \alpha_{33}z + z_0. \end{aligned} \right\} \quad (2)$$

Бу формуладаги коэффициентларнинг маъноси: α_{11} , α_{12} , α_{13} сонлар \mathbf{e}_x нинг $\mathbf{e}_{y'}$, $\mathbf{e}_{z'}$ базисга нисбатан координаталари; α_{21} , α_{22} , α_{23} эса \mathbf{e}_y векторнинг координаталари; α_{31} , α_{32} , α_{33} лар \mathbf{e}_z вектор координаталари x_0 , y_0 , z_0 лар O нуқтанинг x' y' z' системадаги координаталари.

Ушбу

$$\Delta = \begin{vmatrix} \alpha_{11} & \alpha_{21} & \alpha_{31} \\ \alpha_{12} & \alpha_{22} & \alpha_{32} \\ \alpha_{13} & \alpha_{23} & \alpha_{33} \end{vmatrix} \neq 0$$

детерминантнинг нолдан фарқли эканини эътиборга олайлик.

Хақиқатан ҳам,

$$(e_x e_y e_z) = \begin{vmatrix} \alpha_{11} & \alpha_{12} & \alpha_{13} \\ \alpha_{21} & \alpha_{22} & \alpha_{23} \\ \alpha_{31} & \alpha_{32} & \alpha_{33} \end{vmatrix} (e_x e_y e_z)$$

түғрилигини текшириб күриш мумкин. Аммо $e_x e_y e_z \neq 0$, шунинг учун $\Delta \neq 0$.

Бир-бирига узлуксиз равишда алмаштирилиши мумкин булган $x'y'z'$ координаталарнинг ҳамма системаси учун Δ детерминант бир хил ишорага әга. (Координаталар системасини узлуксиз равишда үзгаради деганда 0 бош ва e_x , e_y , e_z базиснинг узлуксиз үзгариши тушунилади.) Ҳақиқатан ҳам, $(e_x e_y e_z)$ купайтма нолдан фарқли, шунинг учун ҳам Δ нолдан фарқли. Бундан ташқари Δ нинг узлуксиз үзгариши сабабли у турли ишорали қийматларни қабул қила олмайди.

(2) даги формулалар системаси $\Delta \neq 0$ шартда қуйидагича талқин қилинади: улар координаталарнинг $x'y'z'$ системасидан боши (x_0, y_0, z_0) нуқтада ва базис векторлари $x'y'z'$ системанинг базис векторлари орқали (1) формулалар воситасида ифодаланадиган xyz системага ўтишни билдиради.

Координаталарнинг иккала системаси xyz ва $x'y'z'$ ҳам туғри бурчакли бўлса, (2) формулалардаги коэффициенлар ортогоналлик шартларини қаноатлантиради:

$$\begin{aligned} \alpha_{11}^2 + \alpha_{12}^2 + \alpha_{13}^2 &= 1, \quad \alpha_{11}\alpha_{21} + \alpha_{12}\alpha_{22} + \alpha_{13}\alpha_{23} = 0, \\ \alpha_{21}^2 + \alpha_{22}^2 + \alpha_{23}^2 &= 1, \quad \alpha_{21}\alpha_{31} + \alpha_{22}\alpha_{32} + \alpha_{23}\alpha_{33} = 0, \\ \alpha_{31}^2 + \alpha_{32}^2 + \alpha_{33}^2 &= 1, \quad \alpha_{31}\alpha_{11} + \alpha_{32}\alpha_{12} + \alpha_{33}\alpha_{13} = 0, \end{aligned} \quad (3)$$

бу муносабатларни ҳосил қилиш учун (1) формулалардан ва базисларнинг ортогоналлигини ифодаловчи шартлардан фойдаланилади:

$$\begin{aligned} e_x^2 = e_y^2 = e_z^2 &= 1, \quad e_x e_y = e_y e_z = e_z e_x = 0, \\ e_{x'}^2 = e_{y'}^2 = e_{z'}^2 &= 1, \quad e_{x'} e_{y'} = e_{y'} e_{z'} = e_{z'} e_{x'} = 0. \end{aligned}$$

Аксинча, (2) формулалар (3) шартлар бажарилган ҳолда ҳамиша шундай талқин қилиниши мумкин: бу формулалар координаталарнинг бирор $x'y'z'$ системадан боши (x_0, y_0, z_0) нуқтада жойлашган ва базис векторлари (1) формулалар билан ифодаланадиган түғри бурчакли координаталарнинг xyz системасига ўтишни билдиради. (3) шартларга асосан e_x , e_y , e_z базис векторлари бирлик ва жуфт-жуфт ортогоналдир.

Таъкидлаб ўтайлик: координаталарнинг иккала системаси ҳам (яъни $x_1y_1z_1$ ва $x'y'z'$ тўғри бурчакли декарт системаси бўлса) $\Delta = \pm 1$ дир ва шунинг билан бирга ҳаракат натижасида иккала системани устма-уст келтириш мумкин бўлган ҳолда $\Delta = 1$. Агар уларни устма-уст келтириш учун кўзгудан қайтиш алмашинишини ишлатмаслик иложи топилмаганда: $\Delta = -1$.

Машқлар

1. $x_1y_1z_1$ текислик $x'y'z'$ текислик билан устма-уст тушган ҳолда координаталарни алмаштириш формулалари қайси қўринишни олади?

2. Координаталар бирор системасида сферанинг $a_{11}x^2 + a_{22}y^2 + a_{33}z^2 + 2a_{12}xy + 2a_{23}yz + 2a_{31}zx = c$ tenglama билан берилганлиги маълум. Координаталар ўқлари орасидаги бурчаклар топилсия.

3. Координаталарнинг боши 0 умумий бўлган иккита $x_1y_1z_1$ ва $x'y'z'$ система берилган бўлсин. Бу ерда e_1, e_2, e_3 биринчи система базиси, $e_1 \times e_3, e_3 \times e_2, e_2 \times e_1$ векторлар эса иккинчи система базиси деб фараз қиласлик. Системаларниң биридан иккинчисига ўтиш формуалари тузилсин.

4. Координаталарнинг тўғри бурчакли бир декарт система да, боши ўша система боши билан бир хил бўлган бошқа $x'y'z'$ декарт системасига ўтишини уч босқичда бажариш мумкин:

$$\begin{aligned} I & \left. \begin{aligned} x_1 &= x \cos \varphi - y \sin \varphi, \\ y_1 &= x \sin \varphi + y \cos \varphi, \\ z_1 &= z; \\ x_2 &= x_1 \end{aligned} \right\} \\ II & \left. \begin{aligned} y_2 &= y_1 \cos \theta - z_1 \sin \theta, \\ z_2 &= y_1 \sin \theta + z_1 \cos \theta; \\ x_2 &= x_2 \cos \varphi - y_2 \sin \varphi, \\ z' &= z_2. \end{aligned} \right\} \\ III & \left. \begin{aligned} y' &= x \sin \varphi + y_3 \cos \psi, \\ z' &= z_2. \end{aligned} \right\} \end{aligned}$$

φ, θ, ψ бурчаклар Эйлер бурчаклари дейи лади. Уларниң геометрик маъноси аниқлансин.

VI бөб

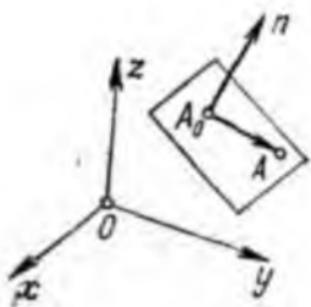
ТЕКИСЛИК ВА ТҮФРИ ЧИЗИҚ

1- §. Текислик тенгламаси

Ихтиёрий текислик тенгламасини түфри бурчаклы декарт координаталари хүз системасыда түзайлик.

Айтайлик, $A_0(x_0, y_0, z_0)$ текисликнинг бирор нүқтаси, n — нолдан фарқли ва текисликка перпендикуляр вектор бўлсин. Бу ҳолда текисликнинг ҳар қандай $A(x, y, z)$ нүқтаси учун $\vec{A}_0\vec{A}$ ва n векторлар перпендикуляр бўлади (72- расм). Демак:

$$\vec{A}_0\vec{A} \cdot n = 0. \quad (1)$$

72- расм.

Айтайлик, a, b, c сонлар n векторнинг e_x, e_y, e_z базисга нисбатан координаталари бўлсин. $\vec{A}_0\vec{A} = \vec{OA} - \vec{OA}_0$, шунинг учун (1) дан

$$a(x - x_0) + b(y - y_0) + c(z - z_0) = 0. \quad (2)$$

Бу талаб қилинган тенгламадир.

Шундай қилиб, исталган текисликнинг x, y, z координаталарга нисбатан тенгламаси чизиқлидир.

Декарт координаталарининг битта системасидан иккинчисига ўтиш чизиқли формулалар орқали ифодаланганлиги сабабли, текислик декарт координаталарининг ҳар қандай системасига нисбатан ҳам чизиқли тенглама билан ифодаланиди (фақат түфри бурчакли системада эмас).

Энди *исталган*

$$ax + by + cz + d = 0$$

тенгламанинг бирор текислик тенгламаси бўлишини исбот қиласайлик.

Фараз қилайлик, x_0, y_0, z_0 — берилган тенгламанинг бирор ечими бўлсин. У ҳолда:

$$ax_0 + by_0 + cz_0 + d = 0,$$

демак, тенгламани ушбу кўринишда ёзиш мумкин:

$$a(x - x_0) + b(y - y_0) + c(z - z_0) = 0. \quad (3)$$

Фараз қилайлик, e_x, e_y, e_z базисга нисбатан a, b, c координатали вектор \mathbf{n} бўлсин, x_0, y_0, z_0 координатали нуқта A_0 ва x, y, z координатали нуқта эса' A бўлсин. Бу ҳолда (3) тенгламани эквивалент шаклда қўйидагича ёзиш мумкин:

$$\overrightarrow{A_0 A} \cdot \mathbf{n} = 0.$$

Демак A_0 нуқтадан утиб \mathbf{n} векторга перпендикуляр бўлган текисликнинг ҳамма нуқталари (фақатгина шулар) берилган тенгламани қаноатлантиради. Демак, тенглама шу текислик тенгламасидир.

Текислик тенгламасидаги x, y, z олдидағи коэффициентларнинг текисликка перпендикуляр бўлган векторнинг e_x, e_y, e_z базисга нисбатан координаталари эканлигини эътиборга олиб қўямиз.

Машқлар

1. Текисликка нисбатан симметрик жойлашган иккита (x_1, y_1, z_1) ва (x_2, y_2, z_2) нуқта берилган. Текислик тенгламаси тузилсин.
2. Ушбу

$$ax + by + cz + d_1 = 0,$$

$$ax + by + cz + d_2 = 0, \quad d_1 \neq d_2.$$

текисликларнинг параллеллиги (кесишмаслиги) исбот қилинсин.

3. Координаталари ушбу

$$(ax + by + cz + d)^2 - \alpha x + \beta y + \gamma z + \delta)^2 = 0$$

тенгламани қаноатлантирувчи нуқталарнинг геометрик ўрни нимадан иборат?

4. Ушбу

$$f(x, y, z) + a_1x + b_1y + c_1z + d_1 = 0,$$

$$f(x, y, z) + a_2x + b_2y + c_2z + d_2 = 0$$

тенгламалар билан берилган эгри чизикнинг яссилиги, яъни унинг ҳамма нуқталарининг бирор текисликка тегишли эканини исбот қилинсин.

5. Учта текислик ўзларининг тенгламалари билан берилган:

$$ax + by + cz + d = 0,$$

$$\alpha x + \beta y + \gamma z + \delta = 0,$$

$$\lambda(ax + by + cz) + \mu(ax + \beta y + \gamma z) + k = 0.$$

Буларнинг $k \neq \lambda d + \mu \delta$ шарт бажарилган ҳолда умумий нуқталарга эга эмаслиги исбот қилинсин.

6. Ушбу

$$x^2 + y^2 + z^2 + ax + by + cz + d = 0,$$

$$x^2 + y^2 + z^2 + \alpha x = \beta y + \delta = 0$$

иккита сферанинг кесищаси бўлган айланада орқали ўтувчи текислик тенгламаси ёзилсан.

7. Инверсия алмаштириши натижасида сфера ё сферага, ёки текисликка ўтказилиши исбот қилинсин.

8. Иккита

$$ax + by + cz + d = 0,$$

$$\alpha x + \beta y + \gamma z + \delta = 0$$

текисликнинг кесишган тўғри чизиги орқали ўтувчи ҳар қандай текислик тенгламасини ушбу

$$\lambda(ax + by + cz + d) + \mu(\alpha x + \beta y + \gamma z + \delta) = 0$$

куринишида ёзиш мумкинлиги кўрсатилсан.

9. Берилган учта (x_i, y_i, z_i) ($i = 1, 2, 3$) нуқта орқали ўтувчи текисликнинг ушбу

$$\begin{vmatrix} x & y & z & 1 \\ x_1 & y_1 & z_1 & 1 \\ x_2 & y_2 & z_2 & 1 \\ x_3 & y_3 & z_3 & 1 \end{vmatrix} = 0$$

тенглама билан ифодаданиши исбот қилинсан.

2- §. Текисликнинг координаталар системасига нисбатан жойлашиши

Текислик тенгламасининг у ёки бу хусусий куринишига эга бўлишига қараб, текисликнинг координаталар системасига нисбатан жойланшидаги хусусиятларни аниқлаб олайлик.

1. $a = 0, b = 0$. n (текисликка перпендикуляр) вектор z уқига параллел. Текисликнинг узи xy текислигига параллел ва $\alpha = 0$ булган хусусий ҳолда xy текислик билан устма-уст тушади.

2. $b = 0, c = 0$. Текисликнинг узи yz текислигига параллел, $d = 0$ ҳолда эса yz текислик билан устма-уст тушади.

3. $c = 0, a = 0$. Текислик xz текислигига параллел ва $d = 0$ ҳолда у билан устма-уст тушади.

4. $a = 0, b \neq 0, c \neq 0$. n вектор x ўқига перпендикуляр: $e_x n = 0$. Текислик x ўқига параллел ва $d = 0$ булган хусусий ҳолда x ўқи орқали ўтади.

5. $a \neq 0, b = 0, c \neq 0$. Текислик y ўқига параллел ва $d = 0$ ҳолда y ўқи орқали ўтади.

6. $a \neq 0, b \neq 0, c = 0$. Текислик z ўқига параллел ва $d = 0$ ҳолда z ўқи орқали ўтади.

7. $d = 0$. Текислик координаталар бошидан ўтади (унинг $0, 0, 0$ координаталари текислик тенгламасини қаноатлантиради).

Агар барча коэффициентлар нолдан фарқли булса, тенгламани $-d$ га булиш мумкин. Бунда

$$-\frac{d}{a} = \alpha, -\frac{d}{b} = \beta, -\frac{d}{c} = \gamma$$

деб фараз қилиб текислик тенгламасини ушбу шаклда ҳосил қиласиз:

$$\frac{x}{\alpha} + \frac{y}{\beta} + \frac{z}{\gamma} = 1. \quad (1)$$

Агар ишораларига эътибор бермасак, α, β, γ сонлар текисликкниң координаталар ўқларидан ажратган кесмалариға тенгdir. Ҳақиқатан ҳам, x ўқини ($y = 0, z = 0$) текислик $(\alpha, 0, 0)$ нүктада, y ўқини $(0, \beta, 0)$ нүктада z ўқини эса $(0, 0, \gamma)$ нүктада кесади. (1) тенглама текисликкниң ўқларидан ажратган кесмалариға нисбатан (ёзилган) тенгламаси дейилади.

Пировардида, xy ($c \neq 0$) текислика перпендикуляр булмаган исталган текислик

$$z = px + qy + l$$

куринишдаги тенглама билан ифодаланишини таъкидлаб ўтамиз.

Машқлар

1. $ax + by + cz + d = 0$ текислик қайси шарт бажарилганда мусбат ярим ўқ x ни (y ни, z ни) кесиб ўтади?

2. Координат текисликлар ва $ax + by + cz + d = 0$ текислик билан чегараланган тетраэдр ҳажми топилсин, бу ерда $abcd \neq 0$ деб фараз қилинади.

3. Фазо нүкталари учун

$$|x| + |y| + |z| < a$$

шарт бажарилади. Бу нүкталарнинг маркази координаталар бошидан иборат ва учлари координат ўқларидан жойлашган октаэдр жойлашгандыги исбот қилинсин.

4. σ текислик түғри бурчаклы декарт координаталарига нисбатан

$$ax + by + cz + d = 0$$

тenglама билан берилган, xy текисликка нисбатан σ га симметрик бўлган σ' текислик tenglamasi тузилсин (координаталар боши 0).

5. Текисликларнинг λ параметрга боғлиқ оиласи берилган:

$$ax + by + cz + d + \lambda(ax + by + cz + d) = 0.$$

Оилада z ўкига параллел текислик топилсан.

6. Текисликлар оиласи;

$$(a_1x + b_1y + c_1z + d_1) + \lambda(a_2x + b_2y + c_2z + d_2) + \mu(a_3x + b_3y + c_3z + d_3) = 0$$

да xy текислигига параллел бўлган текислик топилсан.

Оила параметрлари λ ва μ дир.

3- §. Текисликнинг нормал шаклдаги tenglamаси

Агар $A(x, y, z)$ нуқта

$$ax + by + cz + d = 0 \quad (1)$$

текисликка тегишли бўлса, унинг координаталари (1) tenglamани қаноатлантиради.

Агар A нуқта текисликка тегишли бўлмаса

$$ax + by + cz + d$$

ифоданинг қандай геометрик маъноси борлигини аниқлайлик.

A нуқтадан текисликка перпендикуляр, туширайлик. $A_0(x_0, y_0, z_0)$ перпендикуляр асоси бўлсан. A_0 нуқта текисликда ётганлиги учун

$$ax_0 + by_0 + cz_0 + d = 0.$$

Бундан:

$$\begin{aligned} ax + by + cz + d &= a(x - x_0) + b(y - y_0) + c(z - z_0) = \\ &= \mathbf{n} \cdot \overrightarrow{A_0 A} = \pm |\mathbf{n}| \delta; \end{aligned}$$

бу ерда \mathbf{n} — текисликка туширилган перпендикуляр унинг координаталари a, b, c , δ эса A нуқтанинг текисликка масофасидир.

Шундай қилиб,

$$ax + by + cz + d$$

ифода текисликдан бир тарафда мусбат ва иккинчи тарафда манғий бўлиб, абсолют қиймат жиҳатдан эса A

нуқтанинг текисликкача масофасига пропорционал. Пропорционаллик коэффициенти:

$$\pm |n| = \pm \sqrt{a^2 + b^2 + c^2}.$$

Агар текислик тенгламасида

$$a^2 + b^2 + c^2 = 1$$

бўлса,

$$ax + by + cz + d$$

ифода, башарти унинг ишорасига эътибор берилмаса, нуқтанинг текисликкача масофасига тенгдир. Бундай ҳолда текислик нормал шаклдаги тенгламаси билан берилган дейилади.

Текисликнинг нормал шаклдаги тенгламасини ҳосил қилиш учун уни

$$\pm \sqrt{a^2 + b^2 + c^2}$$

га булиш етарли.

Машқлар

1. Түғри бурчакли декарт системасида берилган

$$ax + by + cz + d = 0,$$

$$ax + by + cz + d' = 0$$

текисликлар (бунда $d \neq d'$ умумий нуқталарга эга эмас, демак улар параллел). Бу текисликлар орасидаги масофа топилсан.

2. $ax + by + d = 0$ текислик z ўқига параллел, z ўқининг бу текисликдан бўлган масофаси топилсан.

3. Берилган икки текисликкача олинган масофалари берилган нисбатда бўлган нуқталарнинг геометрик ўрни нимадан иборат?

4. $ax + by + cz + d = 0$ текисликка параллел ва ундан δ масофада турган текисликларнинг тенгламалари тузилсан.

5. Агар фазо нуқталари

$$|ax + by + cz + d| < \delta^2$$

шартни қоноатлантиrsa, улар фазода параллел

$$ax + by + cz \pm \delta^2 = 0$$

текисликлар орасида жойлашиши исбот қилинсин.

6. Тетраэдр ёқларини ўз ичига олган текисликлар тенгламалари ва ўз координаталари билан M нуқта берилган. M нуқтанинг тетраэдр ичидаги ётиш-ётмаслигини қандай билиш мумкин?

7. Агар янги координат текисликлар эски системада ушбу

$$a_1x + b_1y + c_1z + d_1 = 0,$$

$$a_2x + b_2y + c_2z + d_2 = 0,$$

$$a_3x + b_3y + c_3z + d_3 = 0$$

тенгламалар билан берилган бўлса, декарт координаталарининг янги системасига ўтиш формулалари тузилсан.

4-§. Текисликларнинг ўзаро вазияти

Ушбу иккита текислик берилган бўлсин:

$$\begin{aligned} a_1x + b_1y + c_1z + d_1 &= 0 \\ a_2x + b_2y + c_2z + d_2 &= 0 \end{aligned} \quad (1)$$

Қайси шартлар бажарилган ҳолда бу текисликлар ўзаро: а) параллел; б) перпендикуляр бўлишилигини аниқлаб олайлик.

a_1, b_1, c_1 сонлар биринчи текислика перпендикуляр n_1 векторнинг координаталари ва a_2, b_2, c_2 сонлар эса иккичи текислика перпендикуляр n_2 векторнинг координаталаридан иборатлиги сабабли, n_1, n_2 векторлар параллел, яъни бу векторларнинг координаталари пропорционал $\frac{a_1}{a_2} = \frac{b_1}{b_2} = \frac{c_1}{c_2}$ бўлган ҳолда текисликлар параллел бўлади.

Шу билан бирга бу шартлар текисликларнинг параллелиги учун ҳам етарли бўлади (башарти улар устма-уст тушмаса).

(1) текисликларнинг перпендикуляр булиши учун кўрсатилган n_1, n_2 векторларнинг перпендикуляригиги зарур ва етарлидир, бу эса нолга teng бўлмаган векторлар учун ушбу

$$n_1 \cdot n_2 = 0 \text{ ёки } a_1a_2 + b_1b_2 + c_1c_2 = 0$$

шартга эквивалент.

Энди (1) тенгламалар билан ихтиёрий иккита текислик берилган бўлсин. *Бу текисликлар ташкил қилган бурчакни топайлик:*

n_1 ва n_2 векторлар орасидаги θ бурчак текисликлар ташкил қилган бурчаклардан бирига teng. n_1 ва n_2 векторлар орасидаги бурчакни топиш осон:

$$n_1 \cdot n_2 = |n_1| |n_2| \cos \theta.$$

Бундан:

$$\cos \theta = \frac{a_1a_2 + b_1b_2 + c_1c_2}{\sqrt{a_1^2 + b_1^2 + c_1^2} \sqrt{a_2^2 + b_2^2 + c_2^2}}.$$

Турлича бўлган учта текислик берилган бўлсин:

$$\begin{aligned} a_1x + b_1y + c_1z + d_1 &= 0, \\ a_2x + b_2y + c_2z + d_2 &= 0, \\ a_3x + b_3y + c_3z + d_3 &= 0. \end{aligned} \quad (2)$$

(2) текисликлар ё битта нуқтада кесишади, ёки бирор туғри чизиқка параллел, жумладан туғри чизиқ орқали ўтади.

Агар (2) текисликлар битта нүктада кесишиң, (2) тенгламалар системаси ягона ечимга эгадир. Алгебрадан маълумки, бу система детерминантни нолдан фәрқли булган қолдагина юз беради:

$$\Delta = \begin{vmatrix} a_1 & b_1 & c_1 \\ a_2 & b_2 & c_2 \\ a_3 & b_3 & c_3 \end{vmatrix} \neq 0.$$

Буни бошкача усулда ҳам тушунтириш мумкин. Текисликлар ягона битта нүктада кесишиң, $\mathbf{n}_1 (a_1, b_1, c_1)$, $\mathbf{n}_2 (a_2, b_2, c_2)$, $\mathbf{n}_3 (a_3, b_3, c_3)$ векторлар битта текислика параллел була олмайди (акс ҳолда битта нүктада кесишигандекисликлар түғри чизик бўйлаб кесишиганд бўлар эди), демак уларнинг Δ детерминантга тенг булган аралаш купайтмаси нолдан фарқлидир.

(2) текисликлар $\Delta = 0$ ҳолда бирор түғри чизиқка параллел булади, бу эса $\mathbf{n}_1, \mathbf{n}_2, \mathbf{n}_3$ векторларнинг бирор текислика параллеллигидан дарак беради. Агар бундай вазиятда (2) система биргаликда ечимга эга бўлса, текисликлар түғри чизиқлар буйлаб кесишиади.

Машқлар

1. $ax + by + cz + d = 0$ текисликнинг координат ўқлари билан ташкил қилган бурчаклари топилсин.

2. $z = px + qy + l$ текисликнинг xy текислиги билан ташкил қилган бурчаги топилсин.

3. $z = px + qy + l$ текисликдаги фигура юзи билан унинг xy текислигига туширилган F проекцияси орасида ушбу

$$S(F) = \sqrt{1 + p^2 + q^2} S(\bar{F})$$

боғланиш мавжудлиги исбот қилинсин.

4. Қандай шарт бажарилганда $ax + by + cz + d = 0$ текислик x ва y уқларини бир хил бурчак остида кесади? Қандай шарт бажарилганда xy ва z уқларнинг учаласини ҳам бир хил бурчак остида кесиб ўтади?

5. (x_0, y_0, z_0) нүктадан ўтиб, $ax + by + cz + d = 0$ текислика параллел булган текислик

$$a(x - x_0) + b(y - y_0) + c(z - z_0) = 0$$

тенглама билан ифодаланиши исбот қилинсин.

6. (x_0, y_0, z_0) нүктадан ўтиб, ушбу

$$\begin{aligned} a_1x + b_1y + c_1z + d_1 &= 0, \\ a_2x + b_2y + c_2z + d_2 &= 0 \end{aligned}$$

текисликларга перпендикуляр булган текисликнинг

$$\begin{vmatrix} x - x_0 & y - y_0 & z - z_0 \\ a_1 & b_1 & c_1 \\ a_2 & b_2 & c_2 \end{vmatrix} = 0$$

тenglама билан берилиши исбот қилинсин.

7. Ушбу $\lambda(a_1x + b_1y + c_1z + d_1) + \mu(a_2x + b_2y + c_2z + d_2) = 0$ дастага қарашли текисликлар орасидан $a_1x + b_1y + c_1z + d_1 = 0$ текисликка перпендикуляр булган текислик топилсин.

8. Битта түғри чизиққа параллел бүлмаган учта текислик tenglамалари

$$\begin{aligned} a_1x + b_1y + c_1z + d_1 &= 0, \\ a_2x + b_2y + c_2z + d_2 &= 0, \\ a_3x + b_3y + c_3z + d_3 &= 0 \end{aligned}$$

дан ибараға дейлик. Бу текисликларнинг кесишгандан нұктасидан үтувчи ҳар қандай текислик ушбу

$$\begin{aligned} \lambda_1(a_1x + b_1y + c_1z + d_1) + \lambda_2(a_2x + b_2y + c_2z + d_2) + \\ + \lambda_3(a_3x + b_3y + c_3z + d_3) = 0 \end{aligned}$$

куринишдеги tenglама билан ифодаланиши исбот қилинсин.

5- §. Түғри чизиқ tenglамалари

Ҳар қандай түғри чизиқ икки текисликнинг кесишмасы сифатида берилиши мүмкін. Демак, ҳар қандай түғри чизиқ

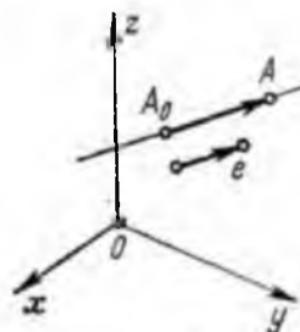
$$\begin{aligned} a_1x + b_1y + c_1z + d_1 &= 0, \\ a_2x + b_2y + c_2z + d_2 &= 0, \end{aligned} \quad (1)$$

tenglамалар билан берилиши мүмкін, буларнинг биринчи-си битта текисликни, иккінчisi эса иккінчи текисликни ифода қиласы. Аксинча, бундай иккита әркли tenglамаларнинг биргаликда бүлгандырылған системасы қандайдыр, түғри чизиқ tenglамалари бұлады.

$A_0(x_0, y_0, z_0)$ — түғри чизиқдеги белгиланған бирор нұқта, $A(x, y, z)$ — түғри чизиқдеги ихтиёрий нұқта ва $e(k, l, m)$ — түғри чизиққа параллел ва нольдан фарқлы вектор булсан (73- расм). Бундай ҳолда A_0A ва e векторлар параллел, демек, уларнинг координаталари пропорционал:

$$\frac{x - x_0}{k} = \frac{y - y_0}{l} = \frac{z - z_0}{m}. \quad (2)$$

73- руслана

Тұғри чизиқнинг бу шаклдаги тенгламалари **каноник тенгламалар** деб аталаған, у (1) нинг хусусий ҳолидан иборат, чунки (2) ни (1) га мос булған ушбу эквивалент шаклда ёзиш мүмкін:

$$\frac{x - x_0}{k} = \frac{y - y_0}{l}, \quad \frac{y - y_0}{l} = \frac{z - z_0}{m}.$$

Тұғри чизиқ (1) тенгламалар билан берилған бўлсин. Унинг каноник тенгламаларини ёзайлик. Бунинг учун тұғри чизиқда бирор A_0 нуқтани ва тұғри чизиққа параллел e векторни топиш етарли.

Тұғри чизиққа параллел ҳар қандай $e(k, l, m)$ вектор (1) текисликларнинг ҳар бирига параллел булади, ва аксина. Демак, k, l, m сонлар ушбу

$$\begin{aligned} a_1 k + b_1 l + c_1 m &= 0, \\ a_2 k + b_2 l + c_2 m &= 0 \end{aligned} \tag{3}$$

тенгламаларни қаноатлантиради.

Шундай қилиб, тұғри чизиқнинг каноник тенгламалары да иштирок этувчи x_0, y_0, z_0 сифатида (1) системанинг исталған ечимини ва k, l, m сифатида эса (3) нинг исталған ечимини қабул қилиш мүмкін. Масалан:

$$k = \begin{vmatrix} b_1 & c_1 \\ b_2 & c_2 \end{vmatrix}, \quad l = \begin{vmatrix} c_1 & a_1 \\ c_2 & a_2 \end{vmatrix}, \quad m = \begin{vmatrix} a_1 & b_1 \\ a_2 & b_2 \end{vmatrix}.$$

Тұғри чизиқнинг каноник тенгламаларидан унинг параметрик тенгламаларини ҳосил қилиш мүмкін. Бунинг учун каноник тенгламалардаги учта нисбатнинг умумий қийматини t га тенг деб фараз қылсак *тұғри чизиқнинг ушбу параметрик тенгламаларини ҳосил қиласыз*:

$$x = kt + x_0, \quad y = lt + y_0, \quad z = mt + z_0.$$

Каноник тенгламаларидаги коэффициентлардан баъзиларининг нолга тенг бўлишига қараб, тұғри чизиқнинг координаталар системасига нисбатан жойлашишидаги хусусиятларни аниқлаб олайлик.

$e(k, l, m)$ векторнинг тұғри чизиққа нисбатан параллеллиги сабабли, $m = 0$ да тұғри чизиқ xy текислигига параллел ($e \cdot e_z = 0$), $l = 0$ да тұғри чизиқ текислигига параллел, $k = 0$ да эса yz текислигига параллел булади.

$k = 0$ ва $l = 0$ ҳолда тұғри чизиқ z уқига параллел, $l = 0$ ва $m = 0$ да тұғри чизиқ x уқига параллел, $k = 0$ ва $m = 0$ да y уқига параллел бўлади.

Пировардида қуйидагини таъкидлаб үтайлик: (1) ва (2) куринишли тенгламалар билан тұғри чизиқ умумий декарт координаталарида (фақат тұғри бурчакли координаталардағина әмас) берилиши мүмкін.

Машқлар

1. Қандай шарт бажарылганда каноник шаклдағи (2) тенгламалари билан берилген тұғри чизиқ x (y , z) үкінің кесібінде үтады? Қайси шартта тұғри чизиқ xy (yz , zx) текислигінде параллел бўлади?

2. Бир-бирига жуфт-жуфт параллел бўлмаган учтә текисликдан баравар узоқлашган нүқталар геометрик ўрнининг тұғри чизиқдан иборатлиги исбот қилинсин.

3. Учбуручакнинг учларидан баравар узоқлашган нүқталар геометрик ўрнининг тұғри чизиқдан иборатлиги исбот қилинсин.

4. $z = ax + by + cz + d$ қарастырылғанда a , b , c һәм d параметрлерінде z өзіншілдегі чизиқтардың қарашасынан тұғри чизиқтарын анықтаңыз.

5. Агар ушбу

$$\left. \begin{array}{l} a_1x + b_1y + c_1z + d_1 = 0, \\ a_2x + b_2y + c_2z + d_2 = 0 \end{array} \right\} \text{ва} \quad \left. \begin{array}{l} a_3x + b_3y + c_3z + d_3 = 0, \\ a_4x + b_4y + c_4z + d_4 = 0, \end{array} \right\}$$

тенгламалар билан берилген тұғри чизиқтар кесишсіз, у ҳолда

$$\begin{vmatrix} a_1 & b_1 & c_1 & d_1 \\ a_2 & b_2 & c_2 & d_2 \\ a_3 & b_3 & c_3 & d_3 \\ a_4 & b_4 & c_4 & d_4 \end{vmatrix} = 0$$

әканлиги исбот қилинсин.

6- §. Тұғри чизиқ билан текисликнинг, иккі тұғри чизиқнинг үзаро вазияти

Ушбу тенгламалар билан берилген текислик ва тұғри чизиқни олайлик:

$$ax + by + cz + d = 0,$$

$$\frac{x - x_0}{k} = \frac{y - y_0}{l} = \frac{z - z_0}{m}.$$

(a, b, c) вектор текисликка перпендикуляр, (k, l, m) вектор эса тұғри чизиққа параллел, шу сабабли, бұз векторлар перпендикуляр, яғни

$$ak + bl + cm = 0$$

бўлган ҳолда тұғри чизиқ билан текислик бир-бирига параллел бўлади.

Шу билан бирга түғри чизиқда ётувчи (x_0, y_0, z_0) нүқтә текисликтенгламасини қаноатлантируса,

$$ax_0 + by_0 + cz_0 + d = 0$$

түғри чизиқ текисликта ётади.

Агар (a, b, c) ва (k, l, m) векторлар параллел, яғни

$$\frac{a}{k} = \frac{b}{l} = \frac{c}{m} \quad (2)$$

бұлса, түғри чизиқ билан текислик параллел болади.

Агар түғри чизиқ иккита

$$a_1x + b_1y + c_1z + d_1 = 0,$$

$$a_2x + b_2y + c_2z + d_2 = 0$$

текисликнинг кесишмаси сифатида берилса, бу ҳолда ҳам түғри чизиқ билан текисликнинг параллеллік ва перпендикулярлық шартларини ҳосил қилиш мүмкін. Бунинг учун координаталари

$$k = \begin{vmatrix} b_1 & c_1 \\ b_2 & c_2 \end{vmatrix}, \quad l = \begin{vmatrix} c_1 & a_1 \\ c_2 & a_2 \end{vmatrix}, \quad m = \begin{vmatrix} a_1 & b_1 \\ a_2 & b_2 \end{vmatrix}$$

дан иборат векторнинг түғри чизиққа параллеллігини эъти-борга олиб (1) ва (2) шартлардан фойдаланиш етарли.

Каноник күринишдеги тенгламалари билан берилған иккита

$$\left. \begin{array}{l} \frac{x - x'}{k'} = \frac{y - y'}{l'} = \frac{z - z'}{m'} \\ \frac{x - x''}{k''} = \frac{y - y''}{l''} = \frac{z - z''}{m''} \end{array} \right\} \quad (3)$$

түғри чизиқни олайлик.

(k', l', m') вектор биринчи түғри чизиққа, (k'', l'', m'') вектор эса иккінчи түғри чизиққа параллел болғанлиги сабабли ушбу

$$\frac{k'}{k''} = \frac{l'}{l''} = \frac{m'}{m''},$$

шартлар бажарылған ҳолда (3) түғри чизиқтар параллел болади.

Жүмладан, биринчи түғри чизиқдаги нүқта, масалан, нүқта иккінчи түғри чизиқ тенгламасини қаноатлантируса, яғни

$$\frac{x' - x''}{k''} = \frac{y' - y''}{l''} = \frac{z' - z''}{m''}$$

бұлса, түғри чизиқтар устма-уст тушади.

(k' , l' , m') ва (k'' , l'' , m'') векторлар перпендикуляр, яъни

$$k'l'' + l'l'' + m'm'' = 0$$

була, тўғри чизиқлар перпендикуляр бўлади.

Агар икки тўғри чизиқ ўзларининг юқорида қараб чиқилган кўринишдаги тенгламаларининг бирортаси билан берилган бўлса, улар орасидаги бурчакни топиш қийин эмас. Бунинг учун тўғри чизиқларга параллел бўлган векторлар орасидаги бурчакни топиш етарли. Чунончи, тўғри чизиқлар каноник шаклдаги (3) тенгламалари билан берилган бўлса, улар ташкил қилган бурчаклардан бири учун ушбу формулани хосил қиласмиш:

$$\cos \theta = \frac{k'k'' + l'l'' + m'm''}{\sqrt{k'^2 + l'^2 + m'^2} \sqrt{k''^2 + l''^2 + m''^2}}$$

Машқлар

1: (3) кўринишдаги тенгламалар билан берилган тўғри чизиқлар учун ушбу

$$\begin{vmatrix} x' - x'' & y' - y'' & z' - z'' \\ k' & l' & m' \\ k'' & l'' & m'' \end{vmatrix} = 0$$

шарт бажарилса, тўғри чизиқлар параллел бўлиши ёки кесишиши исбот қилинсин.

2. Каноник шаклдаги тенгламалари билан берилган иккита айқаш тўғри чизиқ орасидаги масофа топилсан.

3.

$$\left. \begin{array}{l} a_1x + b_1y + c_1z + d_1 = 0, \\ a_2x + b_2y + c_2z + d_2 = 0 \end{array} \right\}$$

тўғри чизиқ ва $ax + by + cz + d = 0$ текисликнинг параллеллик (перпендикулярлик) шарти топилсан.

4. Ушбу

$$\left. \begin{array}{l} a_2x + b_1y + c_1z + d_1 = 0, \\ a_2x + b_2y + c_2z + d_2 = 0 \end{array} \right\} \text{ ва } \left. \begin{array}{l} a_3x + b_3y + c_3z + d_3 = 0, \\ a_4x + b_4y + c_4z + d_4 = 0. \end{array} \right\}$$

тўғри чизиқларнинг параллеллик (перпендикулярлик) шарти топилсан.

5. Учи (x_0 , y_0 , z_0) нуқтада бўлган ва ясовчилари $ax + by + cz + d = 0$ текисликни α бурчак остида кесиб ўтувчи конус сиртининг тенгламаси ёзилсан.

6. (x_0 , y_0 , z_0) нуқтадан ўтадиган ва ушбу

$$\left. \begin{array}{l} a_1x + b_1y + c_1z + d_1 = 0, \\ a_2x + b_2y + c_2z + d_2 = 0. \end{array} \right.$$

текисликларга параллел бўлган тўғри чизиқ тенгламалари ёзилсан.

7. Учи $(0, 0, 2R)$ нүктала ва ұзи ушбу

$$x^2 + y^2 + z^2 = 2Rz$$

сферанинг $ax + by + cz + d = 0$ текислик билан кесишиш чизиги орқали ұтувчи конус сиртнинг тенгламаси тузилсин.

Бу конус сиртнинг xu текислик билан кесишиш чизиги нимадан иборатлиги аниқлансан.

8. Сферанинг стереографик проекцияси деб, унинг ихтиёрий нүктаидан шу нүктеге диаметрал қарама-қарши бўлган нүктаидаги уринма текисликка туширилган проекциясига айтилади. Стереографик проекциялаш натижасида сферадаги айланаларга проекция текислигига айланалар ва тұғри чизиқларнинг мос келиши исбот қилинсин.

7- §. Тұғри чизиқ ва текисликка оид асосий масалалар

(x_0, y_0, z_0) нүктаидан ұтувчи ихтиёрий текислик тенгламаси тузилсан.

Хар қандай текислик ушбу

$$ax + by + cz + d = 0$$

күринишдаги тенглама билан берилади. (x_0, y_0, z_0) нүкта текисликка тегишли бўлгани учун:

$$ax_0 + by_0 + cz_0 + d = 0,$$

бундан изланган текислик тенгламаси:

$$ax + by + cz - (ax_0 + by_0 + cz_0) = 0$$

ёки

$$a(x - x_0) + b(y - y_0) + c(z - z_0) = 0.$$

Исталган a, b, c лар учун ҳам (x_0, y_0, z_0) нүкта бу тенгламани қаноатлантиради.

(x_0, y_0, z_0) нүктаидан ұтувчи ихтиёрий тұғри чизиқ тенгламалари тузилсан.

Изланган тенглама:

$$\frac{x - x_0}{k} = \frac{y - y_0}{l} = \frac{z - z_0}{m}.$$

Ҳақиқатан ҳам, бу тенгламани (x_0, y_0, z_0) координаталар қаноатлантиради, демак, бу тенглама (x_0, y_0, z_0) нүктаидан ұтувчи тұғри чизиқни ифодалайди. k, l, m сонларга (учови ҳам бирдан нолга тенг булмаган) ихтиёрий қийматлар бера бориб ихтиёрий йуналишдаги тұғри чизиқни ҳосил қиласымыз.

Берилган иккى (x', y', z') , (x'', y'', z'') нүктаидан ұтадыган тұғри чизиқ тенгламалари тузилсан.

Түғри чизиқ тенгламаларини ушбу шаклда ёзиш мумкин:

$$\frac{x - x'}{k} = \frac{y - y'}{l} = \frac{z - z'}{m}$$

Иккинчи нүқта түғри чизиқда ётади, демек,

$$\frac{x'' - x'}{k} = \frac{y'' - y'}{l} = \frac{z'' - z'}{m}$$

Натижада k, l, m ни йүкотиш имкони туғилади, биз ушбу

$$\frac{x - x'}{x'' - x'} = \frac{y - y'}{y'' - y'} = \frac{z - z'}{z'' - z'}$$

тенгламаларни ҳосил қиласыз.

Битта түғри чизиқда ётмаган учта $A'(x', y', z')$, $A''(x'', y'', z'')$, $A'''(x''', y''', z''')$ нүқтадан үтадиган текислик тенгламаси түзилсін.

Изланган текисликкінг ихтиёрий нүқтаси $A(x, y, z)$ бўлсін. Учта

$$\overrightarrow{A'A}, \overrightarrow{A'A''}, \overrightarrow{A'A'''}$$

вектор битта текисликда ётади. Демек,

$$(\overrightarrow{A'A}, \overrightarrow{A'A''}, \overrightarrow{A'A'''}) = 0.$$

Бундан изланган тенглама ҳосил қилинади:

$$\begin{vmatrix} x - x' & y - y' & z - z' \\ x'' - x' & y'' - y' & z'' - z' \\ x''' - x' & y''' - y' & z''' - z' \end{vmatrix} = 0.$$

Берилган (x_0, y_0, z_0) , нүқтадан үтадиган ва

$$ax + by + cz + d = 0$$

текисликка параллел бўлган текислик тенгламаси түзилсін.

Изланган тенглама:

$$a(x - x_0) + b(y - y_0) + c(z - z_0) = 0.$$

Ҳақиқатан ҳам, бу текислик берилган нүқтадан үтади ва берилган текисликка параллелдир.

Берилган (x_0, y_0, z_0) нүқтадан ўтиб, берилган

$$\frac{x - x'}{k} = \frac{y - y'}{l} = \frac{z - z'}{m}$$

түғри чизиқка параллел түғри чизиқ тенгламаси түзилсін.

Изланган тенглама:

$$\frac{x - x_0}{k} = \frac{y - y_0}{l} = \frac{z - z_0}{m}$$

(x_0, y_0, z_0) нүктадан үтиб,

$$ax + by + cz + d = 0$$

текисликка перпендикуляр бўлган тўғри чизиқ ушибу

$$\frac{x - x_0}{a} = \frac{y - y_0}{b} = \frac{z - z_0}{c}$$

тенгламалар билан берилади.

$$\frac{x - x'}{k} = \frac{y - y'}{l} = \frac{z - z'}{m}$$

тўғри чизиқка перпендикуляр ва (x_0, y_0, z_0) нүктадан үтувчи текислик ушибу

$$k(x - x_0) + l(y - y_0) + m(z - z_0) = 0$$

тенглама билан берилади.

(x_0, y_0, z_0) нүктадан үтиб иккита

$$\frac{x - x'}{k'} = \frac{y - y'}{l'} = \frac{z - z'}{m'} \text{ ва } \frac{x - x''}{k''} = \frac{y - y''}{l''} = \frac{z - z''}{m''}$$

тўғри чизиқка параллел бўлган текислик тенгламаси тузилсин.

(k', l', m') ва (k'', l'', m'') векторлар текисликка параллел бўлгани учун уларнинг вектор кўпайтмаси текисликка перпендикулярдир. Бундан изланган тенглама:

$$(x - x_0) \begin{vmatrix} l' & m' \\ l'' & m'' \end{vmatrix} + (y - y_0) \begin{vmatrix} m' & k' \\ m'' & k'' \end{vmatrix} + (z - z_0) \begin{vmatrix} k' & l' \\ k'' & l'' \end{vmatrix} = 0$$

ёки

$$\begin{vmatrix} x - x_0 & y - y_0 & z - z_0 \\ k' & l' & m' \\ k'' & l'' & m'' \end{vmatrix} = 0.$$

Машқлар

1. Тенгламалари каноник шаклда берилган, иккита айқаш тўғри чизиқдан баравар узоқлашган текислик тенгламаси тузилсин.

2. Ушибу

$$\begin{aligned} a_1x + b_1y + c_1z + d_1 &= 0, \\ a_2x + b_2y + c_2z + d_2 &= 0 \end{aligned}$$

түғри чизиқ орқали ўтувчи түғри чизиқнинг қуийдаги

$\lambda(a_1x + b_1y + c_1z + d_1) + \mu(a_2x + b_2y + c_2z + d_2) = 0$
кўринишдаги тенглама билан ифодаланиши исбот қилинсин.

3.

$$\frac{x - x'}{k} = \frac{y - y'}{l} = \frac{z - z'}{m}$$

түғри чизиқ ва унда ётмайдиган (x_0, y_0, z_0) нуқта орқали ўтувчи текисликнинг ушбу

$$\begin{vmatrix} x - x_0 & y - y_0 & z - z_0 \\ x' - x_0 & y' - y_0 & z' - z_0 \\ k & l & m \end{vmatrix} = 0$$

тенглама билан ифодаланиши исбот қилинсин.

4. Берилган

$$\left. \begin{array}{l} a_1x + b_1y + c_1z + d_1 = 0, \\ a_2x + b_2y + c_2z + d_2 = 0, \\ a_3x + b_3y + c_3z + d_3 = 0, \\ a_4x + b_4y + c_4z + d_4 = 0 \end{array} \right\}$$

түғри чизикларни кесиб ўтадиган исталган түғри чизиқнинг ушбу

$$\begin{aligned} \lambda(a_1x + b_1y + c_1z + d_1) + \mu(a_2x + b_2y + c_2z + d_2) &= 0, \\ \lambda'(a_3x + b_3y + c_3z + d_3) + \mu'(a_4x + b_4y + c_4z + d_4) &= 0 \end{aligned}$$

тенгламалар билан ифодаланиши исбот қилинсин.

5. Координаталар бошидан ўтиб, $\varphi(x, y) = 0, z = 1$ дан иборат эгри чизиқ билаи кесишувчи түғри чизиклардан ҳосил бўлган конус сиртини ушбу

$$\varphi\left(\frac{x}{z}, \frac{y}{z}\right) = 0$$

тенгламалар билан ифодаланишини исбот қилинг.

VII боб

ИККИНЧИ ТАРТИБЛИ СИРТЛАР

1- §. Координаталарнинг махсус системаси

Иккинчи тартибли сирт деб фазо нуқталарининг шундай тупламига айтиладики, уларнинг координаталари ушбу

$$a_{11}x^2 + a_{22}y^2 + a_{33}z^2 + 2a_{12}xy + 2a_{23}yz + 2a_{13}xz + 2a_{14}x + 2a_{24}y + 2a_{34}z + a_{44} = 0 \quad (1)$$

куринишли тенгламани қаноатлантиради.

Бу таърифнинг координаталар системасини танлаб олишга нисбатан инвариантлиги равшан. Ҳакиқатан ҳам, координаталарнинг исталган бошқа бирор x y z системасига нисбатан сирт тенгламаси x , y , z урнига x' , y' , z' нинг чизиқли ифодаларини қўйиш натижасида ҳосил қилинади, бинобарин, у тенглама x y z' га нисбатан ҳам (1) куринишига эга булади.

Исталган текислик иккинчи тартибли сиртни иккинчи тартибли эгри чизиқ бўйича кесади. Ҳакиқатан ҳам, сирт таърифи координаталар системасининг танлаб олишга нисбатан инвариантлиги сабабли, кесувчи текислик xy ($z = 0$) текисликдан иборат деб ҳисоблаш мумкин. Бу текисликнинг эса сирт иккинчи тартибли

$$a_{11}x^2 + 2a_{12}xy + a_{22}y^2 + 2a_{14}x + 2a_{24}y + a_{44} = 0$$

эгри чизиқ бўйича кесиши аён.

Жумладан, ўки z дан иборат

$$\lambda z^2 = x^2 + y^2$$

доиравий туғри конус иккинчи тартибли сиртдир, бинобарин у исталган текислик билан иккинчи тартибли эгри чизиқ бўйича кесишади. Агар кесувчи текислик конус учидан ўтмаса, кесимда бир жуфт тўғри чизиқнинг ҳосил бўлиши мумкин эмас. Эллипс, гипербола ёки парабола ҳосил булиши ҳоли қолади, холос.

Иккинчи тартибли сиртнинг геометрик ҳоссаларини текшириш учун унинг тенгламасини шундай координаталар

системасида ёзиш табиийки, натижада тенглама иложи борича содда бўлсин.

Биз ҳозир координаталарнинг шундай системасини кўрсатамизки, унда сиртнинг тенгламаси анча соддалашади, яъни сирт тенгламасида yz , xz ва xy олдидағи коэффициентлар нолга айланади.

Фазонинг координаталар бошидан фарқли ҳамма нуқтадарида

$$F(A) = \frac{a_{11}x^2 + a_{22}y^2 + a_{33}z^2 + 2a_{12}xy + 2a_{23}yz + 2a_{13}xz}{x^2 + y^2 + z^2}$$

тенглик ёрдамида аникланган $F(A)$ функцияни кўздан ке-чирайлик.

Бирлик сферада ($x^2 + y^2 + z^2 = 1$) бу функция чегаралангандир, бинобарин, у бирор A_0 нуқтада абсолют минимумга эришади. Лекин у координаталар бошидан чиқадиган исталган нур бўйлаб ўзгармас қийматга эга ($F(\lambda x, \lambda y, \lambda z) = F(x, y, z)$), шу сабабдан F функция A_0 нуқтада қийматларининг абсолют минимумига бирлик сферадагина эмас, балки бутун фазога нисбатан эришади.

О нуқтани координаталар боши сифатида сақлаб ва OA_0 нурни z ярим туғри чизиқ сифатида қабул қилиб, янги декарт координаталари x , y , z ни киритамиз. Маълумки, x , y , z ва x' , y' , z' координаталар орасидаги боғланиш ушбу

$$\left. \begin{array}{l} x = a_{11}x' + a_{12}y' + a_{13}z', \\ y = a_{21}x' + a_{22}y' + a_{23}z', \\ z = a_{31}x' + a_{32}y' + a_{33}z' \end{array} \right\}$$

куринишдаги формулалар билан ифодаланади.

Сиртнинг янги x' , y' , z' координаталардаги тенгламаси x , y , z ни (2) формулалар буйича x' , y' , z' га алмаштириш натижасида ҳосил бўлади ва бу тенглама ушбу куринишга эгадир:

$$\begin{aligned} & a_{11}x'^2 + a_{22}y'^2 + a_{33}z'^2 + 2a'_{12}x'y' + 2a'_{23}y'z' + \\ & + 2a'_{13}x'z' + 2a'_{14}x' + 2a'_{24}y' + 2a'_{34}z' + a'_{44} = 0. \end{aligned}$$

Янги координаталарга нисбатан F функция қўйидаги

$$F(A) = \frac{a_{11}x'^2 + a_{22}y'^2 + a_{33}z'^2 + 2a'_{12}x'y' + 2a'_{23}y'z' + 2a'_{13}x'z'}{x'^2 + y'^2 + z'^2}$$

куринишга эга булиб, F нинг эски ифодасидаги x , y , z ни x' , y' , z' га (2) формулалар бўйича алмаштириш натижасида ҳосил қилинади. Махраж шакл жихатдан ўзгар-

майди, чунки у A нуқтанинг координаталар бошигача ма-софасининг квадратини билдиради, бу масофа эса иккала системада ҳам бир хил ифода қилинади.

$x' y' z'$ координаталар системасининг танлаб олинишига биноан F функцияниянг минимумига $x' = 0, y' = 0, z' = 1$ булганда эришилади. Шунинг учун F нинг ифодасида $x' = 0, z' = 1$ деб фараз қилсак, битта ўзгарувчи-нинг функцияси ҳосил булади:

$$f(y') = \frac{a_{2y'^2} + 2a_{23}y' + a_{33}}{1 + y'^2},$$

бу эса $y' = 0$ қийматда минимумга эришади. Демак, $y' = 0$ бўлганда

$$\frac{df(y')}{dy'} = 0.$$

Аммо:

$$\left. \frac{df(y')}{dy'} \right|_{y'=0} = 2a'_{23}.$$

Шундай қилиб, сирт тенгламасида $y' z'$ олдидаги коэффициент нолга тенг, $x' z'$ олдидаги коэффициентнинг нолга тенглиги шунга ухшаш курсатилади.

Демак, координаталарнинг $x' y' z'$ системасида сиртнинг тенгламаси ушбу кўринишни олади:

$$a_{11}x'^2 + 2a'_{12}x'y' + a_{22}y'^2 + 2a'_{14}x' + 2a'_{24}y' + 2a'_{34}z' + a'_{33}z'^2 + a'_{44} = 0.$$

Энди янги x'', y'', z'' координаталарни

$$\begin{aligned} x' &= x'' \cos \theta + y'' \sin \theta, \\ y' &= -x'' \sin \theta + y'' \cos \theta, \\ z' &= z'' \end{aligned}$$

формулалар буйича киритсак, иккинчи тартибли эгри чизиқларни текширган ҳолдаги сингари (III боб, 8- §), θ бурчакни хоҳлаганча равишда танлаб олиш йули билан x'', y'', z'' олдидаги коэффициентни ҳам нолга айлантириб юборишга эришиш мумкин.

Шундай қилиб, шундай түғри бурчакли декарт координаталари системаси мавжудки, сиртнинг унга нисбатан тенгламаси ушбу кўринишига эгадир:

$$a_{11}x^2 + a_{22}y^2 + a_{33}z^2 + 2a_1x + 2a_2y + 2a_3z + a = 0.$$

2- §. Иккинчи тартибли сиртларни синфларга ажратиш

Олдинги параграфда кўрсатганимиздек, туғри бурчакли декарт координаталарининг тегишли системасига утиш йўли билан иккинчи тартибли сирт тенгламасини ушбу куринишга келтириш мумкин:

$$a_{11}x^2 + a_{22}y^2 + a_{33}z^2 + 2a_1x + 2a_2y + 2a_3z + a = 0. \quad (1)$$

Учта асосий ҳолни ажратамиэ:

A: (1) тенгламада координаталар квадратлари олдидағи учала коэффициент ҳам нолдан фарқли;

B: иккита коэффициент нолдан фарқли, учинчиси, масалан a_{33} нолга тенг: $a_{33} = 0$.

C: битта коэффициент, масалан, a_{33} нолдан фарқли, қолган иккитаси нолга тенг.

A ҳолда координаталарнинг янги

$$x' = x + \frac{a_1}{a_{11}}, \quad y' = y + \frac{a_2}{a_{22}}, \quad z' = z + \frac{a_3}{a_{33}},$$

системасига ўтамиз, бу координаталар бошини кучиришга мос келади. Сўнгра формулалар буйича сирт тенгламасини

$$\alpha x'^2 + \beta y'^2 + \gamma z'^2 + \delta = 0$$

куринишга келтирамиз.

A ҳол ўз навбатида тўртта хусусий ҳолга булинади:

*A*₁: $\delta = 0$. Сирт конусдан иборат булиб, α, β, γ — бир хил ишорали булганда бу конус мавҳум ва α, β, γ сонлар ичидаги турли ишоралилари мавжуд бўлган ҳолда бу конус ҳақиқий.

*A*₂: $\delta \neq 0$, α, β, γ — бир хил ишорали. Сирт эллипсоиддан ибрат булиб, $\alpha, \beta, \gamma, \delta$ — бир хил ишорали бўлган ҳолда у мавҳум ва δ нинг ишораси α, β, γ нинг ишорасига тескари бўлган ҳолда у ҳақиқий эллипсоидdir.

*A*₃: $\delta \neq 0$ туртта $\alpha, \beta, \gamma, \delta$ коэффициентдан иккитаси бир хил ишорали, қолган иккитаси эса тескари ишорали бўлса, сирт бир паллали гиперболоид.

*A*₄: $\delta \neq 0$, олдинги учта коэффициентдан бирининг ишораси қолганлари ишораларига тескари. Сирт — икки паллали гиперболоид.

B ҳолда сирт тенгламасини

$$x' = x + \frac{a_1}{a_{11}}, \quad y' = y + \frac{a_2}{a_{22}}, \quad z' = z$$

формулалар бүйича янги координаталарга ўтиб тенгламани

$$\alpha x'^2 + \beta y'^2 + 2rz' + q = 0$$

куринишга келтирамиз.

Бу ҳол ўз навбатида учта хусусий ҳолга булинади.

$B_1: p = 0, q = 0$. Сирт бир жуфт текисликка ажратади:

$$x \pm \sqrt{-\frac{\beta}{\alpha}} y' = 0;$$

α ва β сонлар бир хил бўлганда текисликлар мавҳум ва α, β турли ишорали бўлган ҳолда — ҳақиқий.

$B_2: p = 0, q \neq 0$. Сирт цилиндрдан иборат бўлиб, α, β ва q бир хил ишорали бўлганда бу цилиндр мавҳум ва турли ишорали коэффициентлар мавжуд ҳолда ҳақиқийдир. Жумладан, α ва β бир хил ишорали булса, эллиптик цилиндр ва α, β — турли ишорали бўлса, гиперболик цилиндр ҳосил бўлади.

$B_3: p \neq 0$. Параболоидлар. Янги координаталарга ўтамиз:

$$x'' = x', \quad y'' = y', \quad z'' = z' + \frac{q}{2p}.$$

Сирт тенгламаси

$$\alpha x''^2 + \beta y''^2 + 2rz'' = 0$$

куринишини олади, α ва β бир хил ишорали булганда эллиптик параболоид ва α, β — турли ишорали ҳолда — гиперболик параболоид ҳосил қилинади.

С ҳолда янги x', y', z' координаталарга ўтамиш:

Бунда сирт тенгламаси

$$\gamma z'^2 + px + qy + r = 0$$

куринишини олади ва қуйидаги хусусий ҳолларни ажратиш мумкин.

$C_1: p = 0, q = 0$. Сирт ўзаро параллел бир жуфт параллел текисликка ажралиб, γ ва r бир хил ишорали булганда бу текисликлар мавҳум, γ, r — турли ишорали булган ҳолда эса ҳақиқий ва ниҳоят, $r = 0$ да текисликлар устма-уст тушади.

$C_2: p \neq 0, q = 0$. Сирт ўзаро параллел бир жуфт параллел текисликнинг камида биттаси нолдан фарқли. z ўқининг йуналишини сақлаган ҳолда $px + qy + r = 0$ текисликни $y z'$ текислиги сифатида қабул қиласиз. Бунда тенглама

$$\gamma z'^2 + \delta x' = 0$$

куринишни қабул қиласиз. Сирт параболик цилиндрдан иборат.

Машқлар

1. xy текислигидаги

$$a_{11}x^2 + 2a_{12}xy + a_{22}y^2 + 2a_1x + 2a_2y + a = 0$$

әгри чизик әллипс (гипербола, парабола)дан иборат. Иккинчи тартибли:

$$z = a_{11}x^2 + 2a_{12}xy + a_{22}y^2 + 2a_1x + 2a_2y + a$$

сирт нимадан иборат?

2. Иккинчи тартибли

$$\lambda(a_1x + b_1y + c_1z + d_1)^2 + \mu(a_2x + b_2y + c_2z + d_2)^2 = 0$$

сиртнинг бир жуфт текисликка ажралиб кетиши исбот қилинсин.

3. Ушбу

$$a_{11}x^2 + a_{22}y^2 + a_{33}z^2 + 2a_{12}xy + \dots + a_{44} = 0 \quad (1)$$

сиртнинг

$$z = ax + by + c$$

текислик билан кесишган чизиқнинг xy текислигидаги проекциясини ҳосил қилиш учун $z = ax + by + c$ ни (1) тенгламага қўйиш кераклиги исбот қилинсин.

4. Иккинчи тартибли сиртни параллел текисликлар билан кесгандага ҳосил қилинган кесимларнинг ўхшашлиги ва ўхашаш жойлашганилиги исбот қилинсин.

5. Берилган нуқтадан ўтиб, иккинчи тартибли эгри чизик билан кесишадиган тўғри чизиқлардан ҳосил қилинган конус сиртнинг иккинчи тартибли сирт эканлиги исбот қилинсин.

6. Фараз қилайлик:

$$f(x, y, z) = 0, \quad \varphi(x, y, z) = 0$$

тенгламалар иккинчи тартибли иккита сирт тенгламаси бўлсин. x_0, y_0, z_0 нуқтадан ва берилган сиртлар кесишган чизиғи орқали ўтувчи иккинчи тартибли сиртнинг

$$f(x, y, z) \varphi(x_0, y_0, z_0) - \varphi(x, y, z) f(x_0, y_0, z_0) = 0$$

тенглама билан ифодаланиши исбот қилинсин.

7. Ушбу

$$\left. \begin{aligned} (a_1x + b_1y + c_1z + d_1) + \lambda(a_2x + b_2y + c_2z + d_2) &= 0, \\ (a_2x + b_2y + c_2z + d_2) + \lambda(a_1x + b_1y + c_1z + d_1) &= 0 \end{aligned} \right\}$$

тенгламалар билан берилган тўғри чизиқнинг ушбу

$$\left. \begin{aligned} (a_1x + b_1y + c_1z + d_1) (a_2x + b_2y + c_2z + d_2) - \\ -(a_1x + b_1y + c_1z + d_1) (a_2x + b_2y + c_2z + d_2) = 0 \end{aligned} \right\}$$

сирт устида тўла-тўқис ётиши исбот қилинсин.

8. Берилган учта нопараллел ва кесишмайдиган тўғри чизиқни кесадиган тўғри чизиқлардан ҳосил бўлган сиртнинг нимадан иборатлиги аниқлансан.

9. z ўқи атрофида ушбу

$$\left. \begin{aligned} z = ax + b, \\ z = cy + d \end{aligned} \right\} \quad (a, b, c, d \neq 0)$$

тұғыри чизиқни айлантириш натижасыда ҳосил қилинган сирт тенгламасы тузылсın.

3- §. Эллипсоид

Эллипсоид (74- расм) тенгламасы

$$\alpha x^2 + \beta y^2 + \gamma z^2 + \delta = 0$$

ни δ га булиб ва $\delta/\alpha = -a^2$, $\delta/\beta = -b^2$, $\delta/\gamma = -c^2$ деб фараз қилиб ушбу кури-нишга келтирәмиз:

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} + \frac{z^2}{c^2} = 1 = 0. \quad (1)$$

a , b , c — эллипсоиднинг ярим үқлари дейилади.

Координат текисликларнинг эллипсоид учун симметрия текисликлари ва координаталар боши эса симметрия маркази бўлиши (\leftrightarrow) тенгламадан куриниб турибди.

Эллипснинг айланадан бир текисда қисилиши натижасыда ҳосил қилингани сингари, исталган эллипсоид сферани үзаро перпендикуляр иккита текисликка нисбатан бир текисда қисила бориши натижасыда ҳосил қилинади. Ҳақиқатан ҳам, агар a — эллипсоид ярим үқларининг каттаси булса, бу эллипсоид ушбу

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{a^2} + \frac{z^2}{a^2} = 1 = 0$$

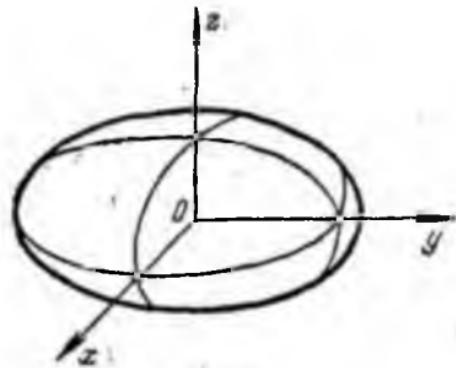
сферани $\frac{c}{a}$ га тенг бўлган қисилиш коэффициенти билан xy текисликка нисбатан ва xz текисликка $\frac{b}{a}$ га тенг қисилиш коэффициенти билан бир текисда қисила бориш натижасыда ҳосил қилиниши мумкин.

Эллипсоиднинг иккита ярим үқи тенг, масалан, $a = b$ булса, у айланма эллипсоид дейилади:

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{a^2} + \frac{z^2}{c^2} - 1 = 0.$$

Бу эллипсоидни xy текисликка параллел бўлган ҳар қандай $z = h$ текислик билан кесиб, маркази z ўқида бўлган айланани ҳосил қиласиз:

$$x^2 + y^2 = \left(1 - \frac{h^2}{c^2}\right) a^2, \quad z = h.$$

74- расм.

Демак, қаралаётган ҳолда эллипсоид xz текисликда ёт-
ган эллипс

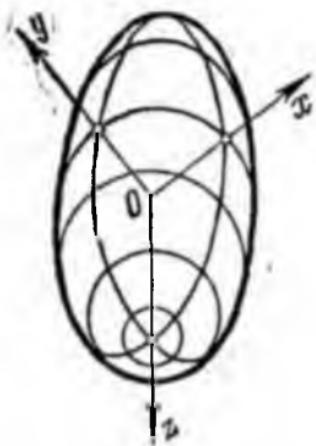
$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{z^2}{c^2} - 1 = 0$$

ни з үки атрофида айлантириши натижасида ҳосил қи-
линади (75-расм).

Учала ярим үқлари ҳам тенг
бўлган эллипсоид сферадан ибо-
ратдир.

Эллипсоиднинг ихтиёрий тек-
ислик билан кесишган чизиги эл-
липс бўлади.

Ҳақиқатан ҳам, бу чизиқ иккин-
чи тартибли эгри чизиқдир. Аммо
бу чизиқ чеклидир (эллипсоиднинг
чеклилигидан), шунинг учун у на
гипербола, на парабола, на бир
жуфт тўғри чизиқдир. Демак, ке-
сишиш чизиғи — эллипсдир.

75-расм.

Машқлар

1. $a < c$ шартда айланма

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{a^2} + \frac{z^2}{c^2} = 1,$$

эллипсоид шундай нуқталарнинг геометрик ўринидан иборатки, фокус-
лардан берилган икки нуқтагача бўлган масофаларнинг йиғиндиси
узгармас бўлади. Эллипсоид фокуслари топилсин.

2. Эллипсоид берилган бўлсин:

$$\alpha x^2 + \beta y^2 + \gamma z^2 + \sigma = 0.$$

Агар ушбу

$$\alpha x^2 + \beta y^2 + \gamma z^2 + \delta - \lambda (x^2 + y^2 + z^2 + \mu) = 0$$

сирт бир жуфт текисликка ажралса, бу текисликлар эллипсоидни ай-
ланалар бўйича кесади. Шу мулоҳазага суюниб, эллипсларнинг до-
райий кесимларини топиш усули асослансан.

3. Фазонинг ушбу:

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} + \frac{z^2}{c^2} - 1 < 0$$

тенгсизликни қаноатлантирувчи нуқталари қаерда жойлашади?

4. Эллипсоид

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} + \frac{z^2}{c^2} = 1$$

ни параметрик тенгламалар билан қўйидагида ифодаланиши исбот қилинсин:

$$x = a \cos u \cos v, \quad y = b \cos u \sin v, \quad z = c \sin u.$$

Б. Агар $\begin{vmatrix} a_1 & b_1 & c_1 \\ a_2 & b_2 & c_2 \\ a_3 & b_3 & c_3 \end{vmatrix} \neq 0$

бўлса, сирт нимадан иборат

$$(a_1x + b_1y + c_1z)^2 + (a_2x + b_2y + c_2z)^2 + (a_3x + b_3y + c_3z)^2 = 1?$$

4- §. Гиперболоидлар

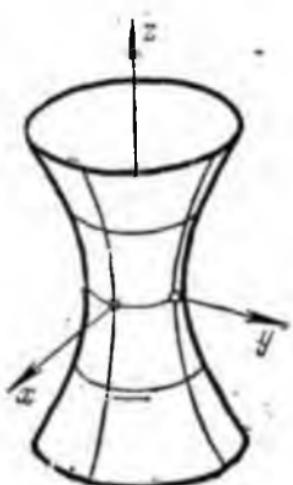
Эллипсоид берилган ҳолда иш курганимиз сингари, гиперболоидлар тенгламасини ушбу куринишга келтириш мумкин: бир паллали гиперболоид учун (76-расм)

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} - \frac{z^2}{c^2} - 1 = 0$$

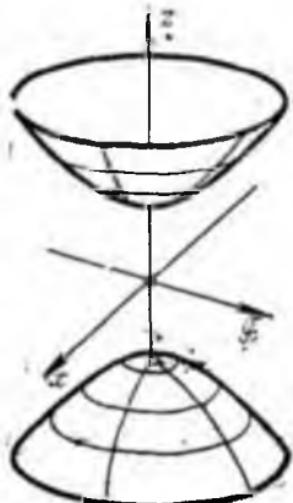
ва икки паллали гиперболоид учун (77-расм):

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} - \frac{z^2}{c^2} + 1 = 0.$$

Иккала гиперболоид учун ҳам координат текисликлар симметрия текисликлари ва координаталар боши эса симметрия маркази булади.

76- расм.

77- расм.

Ярим уқлари a ва b тенг бўлса, гиперболоид *айланма гипербoloид* дейилиб: бир паллали гипербoloидни кўзда тутганда

$$\frac{x^2}{a^2} - \frac{z^2}{c^2} - 1 = 0, \quad y = 0$$

дан иборат гиперболани ва икки паллали гипербoloидни кўзда тутганда

$$\frac{x^2}{a^2} - \frac{z^2}{c^2} + 1 = 0, \quad y = 0$$

дан иборат гиперболани z ўқи атрофида *айлантириш* натижасида ҳосил қилинади.

Умумий гипербoloид ($a \neq b$) айланма гипербoloидни ($a = b$) xz текислигига нисбатан $\frac{b}{a}$ нисбатда қисиш (ёки чузиш) йули билан ҳосил қилиниши мумкин.

Гипербoloидларни ҳар қандай текислик билан кесганда хам турли конус кесимлари ҳосил булиши мумкин. Масалан, xy текислигига параллел $z = h$ текисликлар бир паллали

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} - \frac{z^2}{c^2} - 1 = 0$$

гипербoloидни

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} - \frac{h^2}{c^2} - 1 = 0, \quad z = h$$

эллипслар буйича, xz текислигига параллел $y = h$ ($|h| \neq b$) текисликлар эса

$$\frac{x^2}{a^2} - \frac{z^2}{c^2} - 1 + \frac{h^2}{b^2} = 0, \quad y = h$$

гиперболалар буйича кесади. $y = b$ текислик гипербoloидни иккита

$$\frac{x^2}{a^2} - \frac{z^2}{c^2} = 0, \quad y = b$$

тўғри чизик буйича кесади.

Машқлар

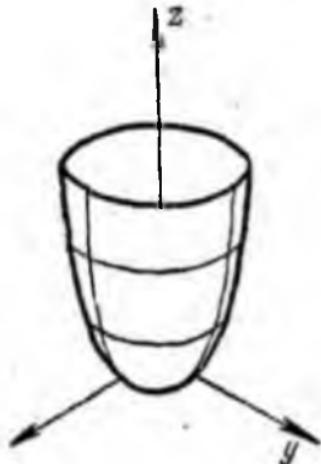
- Гипербoloиднинг доиравий кесимлари топилсин:

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} - \frac{z^2}{c^2} - 1 = 0.$$

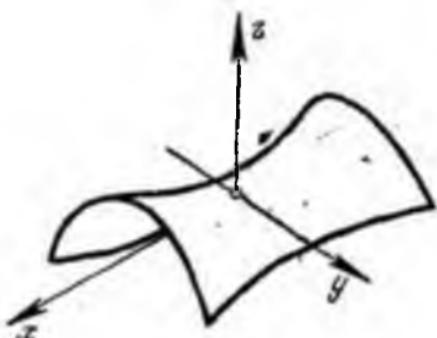
2. Фазонинг координат текисликларга тегишли бўлмаган ҳар
(н) нуқтаси орқали сиртларнинг ушбу

$$\frac{x^2}{a^2 + \lambda} + \frac{y^2}{b^2 + \lambda} + \frac{z^2}{c^2 + \lambda} = 1$$

оиласидан учта сирт: эллипсоид, бир паллали гиперболоид ва икки
паллали гиперболоид (ўтиши исбот қилинсин), бу ерда λ — оила па-
метри.

78- расм.

79- расм.

5- §. Параболоидлар

Параболоидлар тенгламалари эллиптик параболоид учун
(78- расм) ушбу

$$z = \frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2}$$

куринишга ва гиперболик параболоид учун (79- расм)

$$z = \frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2}$$

куринишга келтирилади.

xz ва yz текисликлар параболоидларнинг симметрия
текисликларидир. Уларнинг кесишган чизиги (z ўқи) па-
раболоид ўқи ва ўқнинг параболоид сирт билан кесишиш
нуқтаси эса параболоид учи дейилади.

$a = b$ ҳолда эллиптик параболоид айланма параболоид
дайлилиб у

$$z = \frac{x^2}{a^2}, \quad y = 0$$

параболани z үкі атрофида айлантириш натижасида ҳосил қилинади.

Умумий эллиптик параболоидни айланма параболоид:

$$z = \frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2}$$

ни xz текисликка нисбатан қисиши (чүзиш) йұли билан ҳосил қилиш мүмкін.

Иккала (эллиптик ва гиперболик) параболоидни ҳам xz ва yz дан иборат координат текисликлар билан кесганда кесимда бир-бираға тенг ва параллел жойлашған параболалар ҳосил булади. Ҳақиқатан ҳам, $x = h$ текисликлар эллиптик параболоидни ушбу

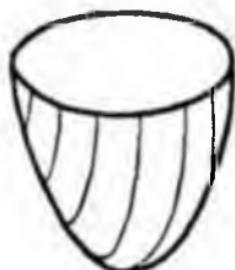
$$z - \frac{h^2}{a^2} = \frac{y^2}{b^2}, \quad x = h$$

параболалар бүйича кесади.

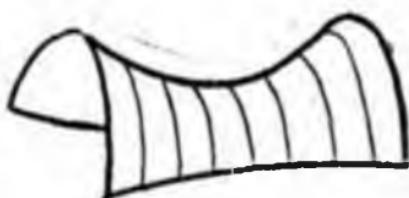
Агар бу параболалардан ҳар бирини z үкі йұналишида $\frac{h^2}{a^2}$ кесмага сілжитсак, натижада битта $z = \frac{y^2}{b^2}$, $x = h$ параболаларының үзини ҳосил қиласымыз.

Бұз мұлохазаларга асосланиб, эллиптик параболоиддинең $z = \frac{y^2}{b^2}$, $x = 0$ дан иборат парабола үчининг $z = \frac{x^2}{a^2}$, $y = 0$ парабола бүйича ҳаракат қила борши шартты билан параллел сілжитши натижасида вұжудда келади, деган хулоса чиқади (80-расм).

Гиперболик параболоид ҳам шунга үхшаши ҳосил қилинади (81-расм). xy текислигига параллел (xy текислигинин үзидан бошқа) текисликлар эллиптик параболоидни эллипслар ва гиперболик параболоидни эса гиперболалар бүйича кесиб үтади. xy текислик гиперболик параболоидни иккита түрді чизық бүйича кесиб үтади.

80- расм.

81- расм.

1. Айланма эллиптик параболоиднинг бирор текислик ва айни вақтда нуқта (фокус)дан баравар узоқлашган нуқталарнинг геометрик ўрнидан иборат бўлиши исбот қилинсин. Эллиптик параболоид

$$z = \frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2}$$

нинг фокуси топилсин.

2. Ҳеч қандай текислик эллиптик параболоидни гиперболалар, гиперболик параболоидни эса, эллиплар буйича кесмаслиги исбот қилинсин.

6- §. Конус ва цилиндрлар

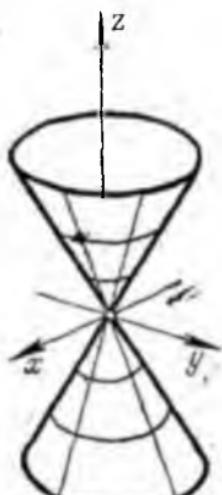
Иккинчи тартибли конус ва цилиндрларнинг тенгламаларини ушбу шаклда ёзиш мумкин.

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} - \frac{z^2}{c^2} = 0 \quad (\text{конус}, \text{ 82-расм}),$$

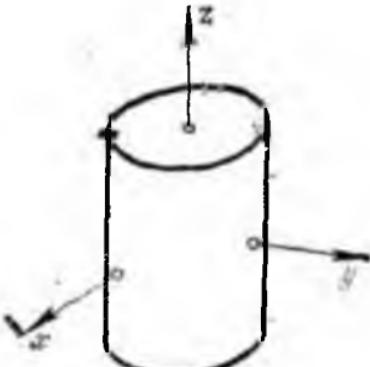
$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} - 1 = 0 \quad (\text{эллиптический цилиндр}, \text{ 83-расм}),$$

$$\frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2} - 1 = 0 \quad (\text{гиперболический цилиндр}, \text{ 84-расм}),$$

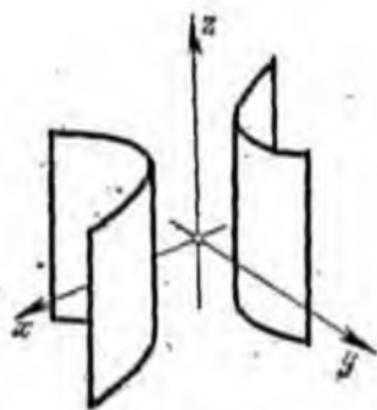
$$\frac{x^2}{a^2} - py = 0 \quad (\text{параболический цилиндр}, \text{ 85-расм}).$$

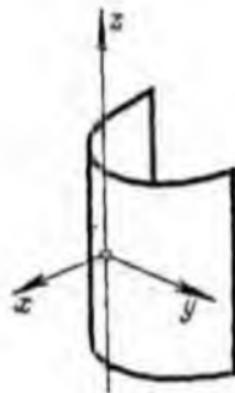
82- расм.

83- расм.

84- расм.

85- расм.

Хар қандай конусни доиравий

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{a^2} - \frac{z^2}{c^2} = 0$$

конусни xz текислика нисбатан қисиши (чүзиши) натижасы да ҳосил қилиш мүмкін.

Эллиптик, гиперболик, параболик цилиндрлар xy текисликинің эллипс, гипербола бүйіча кесади ва бу цилиндрлар z үқига параллел булып әгри чизиқтар билан кесишады. Туғри чизиқтардан ҳосил бұлади.

Хар қандай цилиндр доиравий цилиндрни бир текисде xz текислика қисиши (чүзиши) натижасыда ҳосил қилинади.

Пировардіда бир палаллы ва иккі паллалы:

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} - \frac{z^2}{c^2} \pm 1 = 0$$

гиперболоидларнинг асимптотик конус деб аталады.

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} - \frac{z^2}{c^2} = 0$$

конус билан табиий равишида боғланғанligini таъкидлаб үтәйді.

z үқи орқали ұтувчи ҳар бир текислик гиперболоидларни гиперболалар, конусни эса шу гиперболаларнинг асимптоталари бұлған иккита ясовчи бүйіча кесиб үтады. Жумладан, xz ($y = 0$) текислик гиперболоидларни

$$\frac{x^2}{a^2} - \frac{z^2}{c^2} \pm 1 = 0$$

гиперболалар, конусни эса гиперболаларнинг асимптоталари бўлган иккита

$$\frac{x^2}{a^2} - \frac{z^2}{c^2} = 0$$

тўғри чизиқ бўйича кесади.

Машқлар.

1. Учи координаталар боши, ўқи $\frac{x}{\lambda} = \frac{y}{\mu} = \frac{z}{v}$ ва учидағи бурчаги 2α бўлган доиравий конус тенгламасини ушбу кўринишда ёзиш мумкинлиги исбот қилинсин:

$$\frac{(\lambda x + \mu y + v z)^2}{(x^2 + y^2 + z^2)(\lambda^2 + \mu^2 + v^2)} = (\cos \alpha)^2.$$

2. Радиуси R ва ўқи $\frac{x}{\lambda} = \frac{y}{\mu} = \frac{z}{v}$ бўлган доиравий цилиндр тенгламасини ушбу кўринишда ёзиш мумкинлиги кўрсатилсин:

$$x^2 + y^2 + z^2 - R^2 = \frac{(\lambda x + \mu y + v z)^2}{\lambda^2 + \mu^2 + v^2}.$$

7-§. Иккинчи тартибли сиртларнинг тўғри чизиқли ясовчилари

Конус ва цилиндрлар туғри чизиқли ясовчиларни узичига олган бирдан-бир сиртлардан эмас. Маълум булишича, бир паллали гиперболоид билан гиперболик параболоид ҳам шу хоссага эга экан.

Ҳақиқатан ҳам, ушбу

$$z = \lambda \left(\frac{x}{a} + \frac{y}{b} \right), \quad 1 = \frac{1}{\lambda} \left(\frac{x}{a} - \frac{y}{b} \right), \quad (1)$$

тенгламалар билан берилган ҳар бир g_λ тўғри чизиқ гиперболик параболоид:

$$z = \frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2} \quad (2)$$

ни устида ётади, чунки (1) тенгламаларни қаноатлантирувчи (x, y, z) нуқта (2) тенгламани қаноатлантиради, (2) эса (1) дан ҳадма-ҳад купайтириш натижасида ҳосил қилинади.

Гиперболик параболоид устида g_λ оиласдан ташқари тўғри чизиқларнинг яна битта g_λ оиласи жойлашади:

$$z = \lambda \left(\frac{x}{a} - \frac{y}{b} \right), \quad 1 = \frac{1}{\lambda} \left(\frac{x}{a} + \frac{y}{b} \right).$$

Шунинг сингари бир паллали гиперболоид:

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} - \frac{z^2}{c^2} - 1 = 0$$

устида түғри чизиқли ясовчиларнинг иккита оиласи жойлашади:

$$g_{\lambda}: \frac{x}{a} - \frac{z}{c} = \lambda \left(1 - \frac{y}{b}\right), \quad \frac{x}{a} + \frac{z}{c} = \frac{1}{\lambda} \left(1 + \frac{y}{b}\right);$$

$$g_{\lambda'}: \frac{x}{a} - \frac{z}{c} = \lambda' \left(1 + \frac{y}{b}\right), \quad \frac{x}{a} + \frac{z}{c} = \frac{1}{\lambda'} \left(1 - \frac{y}{b}\right).$$

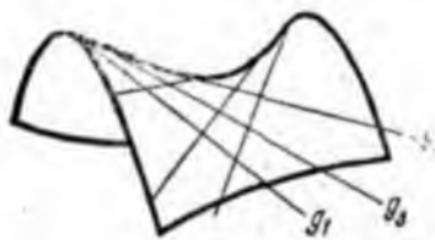
Иккала ҳолда (гиперболик параболоид ва бир паллали гиперболоид) ҳам битта оиласа қарашили түғри чизиқли ясовчилар кесишмайди, турли оиласа қарашили түғри чизиқлар эса кесишади

Гиперболик параболоид билан бир паллали гиперболоидда түғри чизиқли ясовчиларнинг мавжудлиги бу сиртларни ҳосил қилишининг янги усулини бериш имкониятини туғдиради; бир оиласа қарашили учта түғри чизиқли ясовчини оламиз: g_1, g_2, g_3 . Бундай ҳолда иккинчи оиласа тегишли ҳар бир түғри чизиқли ясовчи g юқоридаги g_1, g_2, g_3 ни кесади. Демак, сирт берилган учта түғри чизиқни кесадиган түғри чизиқлардан ташкил топади (86-расм).

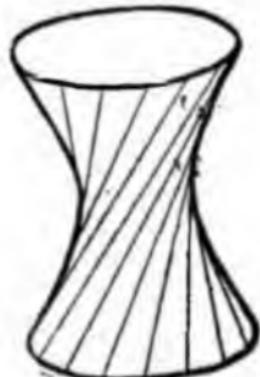
Бир паллали айланма гиперболоид масаласига келганда, унинг исталган түғри чизиқли ясовчисининг сирт **ўқи** атрофига айлантириш натижасида ҳам ҳосил булишини таъкидлаб утамиз (87-расм).

Иккинчи тартибли бошқа сиртларда ҳам түғри чизиқли ясовчиларнинг мавжуд булишини пировардида айтиб ўтайлик, бироқ бу сиртларда улар — мавҳум. Масалан,

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} + \frac{z^2}{c^2} - 1 = 0$$

86- расм.

87- расм.

Эллипсоид устида мавҳум тӯғри чизиқларнинг

$$g_1: \frac{x}{a} + i \frac{z}{c} = \lambda \left(1 - \frac{y}{b}\right), \quad \frac{x}{a} - i \frac{z}{c} = \frac{1}{\lambda} \left(1 + \frac{y}{b}\right);$$

$$g'_1: \frac{x}{a} + i \frac{z}{c} = \lambda \left(1 + \frac{y}{b}\right), \quad \frac{x}{a} - i \frac{z}{c} = \frac{1}{\lambda} \left(1 - \frac{y}{b}\right)$$

иккита оиласи жойлашади.

Машқлар

1. Гиперболик параболоид $\frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2} + z = 0$ нинг x_0, y_0, z_0 нуқтаси орқали ўтадиган $\frac{xx_0}{a^2} - \frac{yy_0}{b^2} + \frac{z+z_0}{2} = 0$ текисликнинг параболоид билан турли оиласа қарашли иккита тӯғри чизиқли ясовчи бўйича кесишганлиги исбот қилинсин.

2. Гиперболик параболоид $z = axy$ нинг тӯғри чизиқли ясовчилари топилсан.

3. xy текисликка параллел ва берилган иккита айқаш тӯғри чизиқ билан кесишадиган тӯғри чизиқлардан ҳосил қилинган сирғ тенгламаси тузилсан.

8-§. Иккинчи тартибли сиртнинг диаметрлари ва диаметрал текисликлари

Одатда тӯғри чизиқ иккинчи тартибли сирт билан иккита нуқтада кесишади. Кесишиш нуқталари иккита булса, охирлари кесишиш нуқталаридан иборат кесма ватар дейилади.

Иккинчи тартибли сирт ватарларнинг ўрталари текислик (диаметрал текислик) да ётади.

Шуни исбот қиласайлик. 1-§ да исбот қилинганидек, координаталарнинг шундай системаси борки, унда сиртнинг тенгламаси ушбу куринишни олади:

$$a_{11}x^2 + a_{22}y^2 + a_{33}z^2 + 2a_1x + 2a_2y + 2a_3z + a = 1. \quad (1)$$

Ватарлар $\frac{x}{\lambda} = \frac{y}{\mu} = \frac{z}{v}$ тӯғри чизиқقا параллел бўлсин дейлик, $\bar{x}, \bar{y}, \bar{z}$ билан ихтиёрий ватар ўрталарининг координаталарини белгилайлик. У ҳолда, ватар охирларининг координаталаридан бирига $\bar{x} = x + \lambda t, \bar{y} = y + \mu t, \bar{z} = z + vt$ ва иккинчисига $\bar{x} = x - \lambda t, \bar{y} = y - \mu t, \bar{z} = z - vt$ мос келади.

Ватар охирлари сиртга тегишлилиги сабабли, уларнинг координаталари (1) тенгламани қаноатлантиради. Бундан:

$$\begin{aligned} a_{11}\bar{x}^2 + a_{22}\bar{y}^2 + a_{33}\bar{z}^2 + 2a_1\bar{y} + 2a_2\bar{y} + 2a_3\bar{z} + a + \\ + 2t(\lambda a_{11}\bar{x} + \mu a_{22}\bar{y} + \nu a_{33}\bar{z} + \lambda a_1 + \mu a_2 + \nu a_3) + \\ + t^2(a_{11}\lambda^2 + a_{22}\mu^2 + a_{33}\nu^2) = 0. \end{aligned}$$

Бу тенглик t нинг қайси (+ ёки —) ишора билан олинишига боғлиқ эмаслиги учун t олдидаги коэффициент нолга тенг бўлади:

$$\lambda(a_{11}\bar{x} + a_1) + \mu(a_{22}\bar{y} + a_2) + \nu(a_{33}\bar{z} + a_3) = 0. \quad (2)$$

Шундай қилиб, ватарлар урталарининг координаталари текислик тенгламасини қаноатлантиради. Шуни исбот қилишимиз керак эди.

Агар сирт марказга эга бўлса, диаметрал текислик нинг марказдан ўтиши равишандир.

Параболоидни олган ҳолда ($a_{33} = 0$) ҳамма диаметрал текисликлар параболоид ўқига (з ўқига) параллел бўлади.

Эллиптик (гиперболик) цилиндр чексиз куп марказга эга булиб, улар цилиндр уқида ётади. Шунинг учун цилиндрнинг ҳар бир диаметрал текислиги унинг ўқи орқали ўтади. Бу мулоҳаза диаметрал текисликлар тенгламасида ҳам уз ифодасини топган. Параболик цилиндрнинг ҳамма диаметрал текисликлари узаро параллелдир.

Конуснинг диаметрал текисликлари унинг учидан ўтади.

Диаметрал текисликларнинг ушбу умумий хоссаси уринли: α текисликка параллел ватарларга мос келган диаметрал текисликлар ё бирор түғри чизиқ бўйича кесишади ёки улар ўзаро параллел бўлади. g түғри чизиқка параллел ватарларга мос келган диаметрал текислик α текисликка параллел.

Буни исбот қилайлик. Фараз қилайлик, e (λ, μ, ν) ва e' (λ', μ', ν') нолдан фарқли ва α текисликдаги нонпараллел иккита вектор бўлсин. Бундай ҳолда шу текисликдаги исталган векторни e_ξ ($\xi\lambda + \xi'\lambda', \xi\mu + \xi'\mu', \xi\nu + \xi'\nu'$) курнишида тасвирлаш мумкин. e векторга параллел бўлган векторларга мос диаметрал текислик ушбу тенглама билан ифодаланади:

$$\begin{aligned} \xi \{\lambda(a_{11}\bar{x} + a_1) + \mu(a_{22}\bar{y} + a_2) + \nu(a_{33}\bar{z} + a_3)\} + \\ + \xi' \{\lambda'(a_{11}\bar{x} + a_1) + \mu'(a_{22}\bar{y} + a_2) + \nu'(a_{33}\bar{z} + a_3)\} = 0; \end{aligned}$$

демак, ξ, ξ' дан иборат исталган сонларни олганда ҳам бу

диаметрал текислик ушбу текисликлар кесишган ҳолда уларнинг кесишган түғри чизиги орқали утади:

$$\lambda(a_{11}x + a_1) + \mu(a_{22}y + a_2) + \nu(a_{33}z + a_3) = 0, \quad (3)$$

$$\lambda'(a_{11}x + a_1) + \mu'(a_{22}y + a_2) + \nu'(a_{33}z + a_3) = 0$$

ва (3) текисликлар параллел бўлган ҳолда эса диаметрал текислик шу (3) текисликларга параллел бўлади. Айтайлик, (3) текисликлар кесишадиган бўлсин ва (λ'', μ'', ν'') — кесишиш түғри чизигига параллел вектор бўлсин. Бундай ҳолда (λ'', μ'', ν'') векторнинг (3) текисликларга параллеллик шарти қуийдагича ифодаланади:

$$\begin{aligned}\lambda''\lambda a_{11} + \mu''\mu a_{22} + \nu''\nu a_{33} &= 0, \\ \lambda''\lambda' a_{11} + \mu''\mu' a_{22} + \nu''\nu' a_{33} &= 0.\end{aligned}\quad (4)$$

(λ'', μ'', ν'') векторга параллел ватарларга мос келган диаметрал текисликка ушбу тенглама мос келади:

$$\lambda''(a_{11}x + a_1) + \mu''(a_{22}y + a_2) + \nu''(a_{33}z + a_3) = 0.$$

(4) шартлардан бу текисликнинг e (λ, μ, ν), e' (λ', μ', ν'') векторларга параллеллиги келиб чиқади, демак, уларни уз ичига олган α текисликка ҳам параллел деган холоса чиқади.

УМУМИЙ ТЕНГЛАМАЛАРИ БИЛАН БЕРИЛГАН ИККИНЧИ ТАРТИБЛИ ЭГРИ ЧИЗИҚЛАР ВА СИРТЛАРНИ ТЕКШИРИШ

1-§. Квадратик формани янги ўзгарувчиларга алмаштириш

x_1, x_2, \dots, x_n ўзгарувчиларнинг квадратик формаси деб шу ўзгарувчиларга нисбатан бир жинсли бўлган иккинчи даражали

$$\sum a_{ij} \cdot x_i \cdot x_j \quad (a_{ii} = a_{jj})$$

купхадга айтилади.

Форманинг дискриминанти деб унинг коэффициентларидан тузилган

$$D = \begin{vmatrix} a_{11}a_{12} \dots a_{1n} \\ a_{21}a_{22} \dots a_{2n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{1n}a_{n2} \dots a_{nn} \end{vmatrix}$$

детерминантга айтилади.

Квадратик формада ўзгарувчиларни қуийдаги формуласлар буйича алмаштирайлик:

$$\begin{aligned} x_1 &= \alpha_{11}x'_1 + \alpha_{12}x'_2 + \dots + \alpha_{1n}x'_n, \\ x_2 &= \alpha_{21}x'_1 + \alpha_{22}x'_2 + \dots + \alpha_{2n}x'_1, \\ &\vdots & \vdots & \vdots & \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ x_n &= \alpha_{n1}x'_1 + \alpha_{n2}x'_2 + \dots + \alpha_{nn}x'_n. \end{aligned}$$

Натижада, x'_l ўзгарувчиларига нисбатан янги квадратик формани ҳосил қиласиз:

$$\begin{aligned} \sum_{i,j} a_{ij} x_i x_j &= \sum_{i,l} a_{ij} \left(\sum_k \alpha_{ik} x'_k \right) \left(\sum_l \alpha_{jl} x'_l \right) = \\ &= \sum_{k,l} \left(\sum_{i,j} a_{ij} \alpha_{ik} \alpha_{jl} \right) x'_k x'_l = \sum_{k,l} a_{kl} x'_k x'_l, \end{aligned}$$

бунда

$$a_{kl} = \sum_{i,j} a_{ij} \alpha_{ik} \alpha_{jl}.$$

Ҳосил қилинган форма дискриминанти D' нинг нимага тенглигини аниқлайлик. Фараз қиласиз:

$$\sum_l a_{ij} \alpha_{ik} = b_{jk}, \tag{1}$$

Бунда

$$a_{kl} = \sum_l b_{jk} \alpha_{ll},$$

демак,

$$D' = \begin{vmatrix} a'_{11} & \dots & a'_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ a'_{n1} & \dots & a'_{nn} \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} b_{11} & \dots & a_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ b_{n1} & \dots & a_{nn} \end{vmatrix} \begin{vmatrix} \alpha'_{11} & \dots & \alpha'_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ \alpha_{n1} & \dots & \alpha_{nn} \end{vmatrix}.$$

Аммо (1) формулаларга аосан:

$$\begin{vmatrix} b_{11} & \dots & b_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ b_{n1} & \dots & b_{nn} \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} a_{11} & \dots & a_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{n1} & \dots & a_{nn} \end{vmatrix} \begin{vmatrix} \alpha_{11} & \dots & \alpha_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ \alpha_{n1} & \dots & \alpha_{nn} \end{vmatrix}$$

Шундай қилиб:

$$D' = D \begin{vmatrix} \alpha_{11} & \dots & \alpha_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ \alpha_{n1} & \dots & \alpha_{nn} \end{vmatrix}^2$$

яъни алмашинган форманинг дискриминанти дастлабки форма дискриминанти билан алмаштириши детерминантни квадратнинг кўпайтмасига тенг.

Машқлар

1. Ушбу

$$(a_1x_1 + a_2x_2 + a_3x_3 + a_4x_4)(b_1x_1 + b_2x_2 + b_3x_3 + b_4x_4)$$

квадратик форма дискриминантининг нолга тенглиги исбот қилинсин.

2. x_1, x_2, x_3, x_4 узгарувчилар квадратик формаси

$$\left(\sum_i a_i x_i \right)^2 + \left(\sum_i b_i x_i \right)^2 + \left(\sum_i c_i x_i \right)^2 + \left(\sum_i d_i x_i \right)^2$$

нинг дискриминанти хисоблансин.

2- §. Иккинчи тартибли эгри чизиқлар ва сиртлар тенгламаларининг координаталарини алмаштиришига нисбатан инвариантлари

Туғри бурчакли декарт координаталарининг бирор системасида иккинчи тартибли сиртнинг тенгламаси берилган бўлсин;

$$a_{11}x^2 + 2 a_{12}xy + \dots + a_{44} = 0. \quad (1)$$

Бу сиртнинг туғри бурчакли исталган бошқа декарт координаталари x' , y' , z' системасидаги тенгламаси (1) тенгламада x , y , z ўрнига уларнинг x' , y' , z' орқали ифодаларини V бобнинг 4-§ даги формулаларига биноан алмаштириш натижасида ҳосил қилинади:

$$\begin{aligned}x &= \alpha_{11}x' + \alpha_{12}y' + \alpha_{13}z' + \alpha_1, \\y &= \alpha_{21}x' + \alpha_{22}y' + \alpha_{23}z' + \alpha_2, \\z &= \alpha_{31}x' + \alpha_{32}y' + \alpha_{33}z' + \alpha_3.\end{aligned}$$

Натижада сирт тенгламаси қўйидагича бўлади:

$$a'_{11}x'^2 + 2a'_{12}x'y' + \dots + a'_{44} = 0.$$

Агар константа (узгармас) бўлмаган $\varphi(a_{11}, a_{12}, \dots, a_{44})$ функцияниң кийматлари сирт тенгламаси ёзилган координаталар системасига боғлиқ бўлмаса, яъни

$$\varphi(a_{11}, a_{12}, \dots, a_{44}) = \varphi(a'_{11}, a'_{12}, \dots, a'_{44})$$

тенглик исталган x' , y' , z' учун ҳам бажарилаверса, $\varphi(a_{11}, a_{12}, \dots, a_{44})$ функция сирт тенгламасининг координаталарни алмаштиришга нисбатан инвариант деб атлади.

Сирт тенгламасининг асосий инвариантларидан бирини ҳозир топамиз.

Координаталарнинг янги системаси x' , y' , z' га ўтиш билан бир қаторда ушбу квадратик:

$$a_{11}x_1^2 + a_{22}x_2^2 + a_{33}x_3^2 + 2a_{12}x_1x_2 + 2a_{23}x_2x_3 + 2a_{31}x_3x_1 - \lambda(x_1^2 + x_2^2 + x_3^2),$$

формани янги x'_1 , x'_2 , x'_3 узгарувчиларга қўйидаги формуласлар буйича алмаштирамиз:

$$\begin{aligned}x_1 &= \alpha_{11}x'_1 + \alpha_{12}x'_2 + \alpha_{13}x'_3, \\x_2 &= \alpha_{21}x'_1 + \alpha_{22}x'_2 + \alpha_{23}x'_3, \\x_3 &= \alpha_{31}x'_1 + \alpha_{32}x'_2 + \alpha_{33}x'_3.\end{aligned}$$

Бу квадратик форманинг $\lambda(x_1^2 + x_2^2 + x_3^2)$ ҳадгача булган биринчи қисми бундай алмаштириш натижасида ушбу

$$a_{11}x_{22} + a_{22}x_{33} + a_{33}x_{11} + 2a_{12}x_1x_2 + 2a_{23}x_2x_3 + 2a_{31}x_3x_1,$$

куринишни олади ва сирт тенгламаси x' , y' , z' системага ўтгандан кейин қандай қийматлар қабул қилса, бу ердаги a_{ij} коэффициентлар ҳам худди уша қийматларга тенг бўлади. Квадратик форманинг иккинчи қисми, яъни $\lambda(x_1^2 + x_2^2 + x_3^2)$ ифода α_{ij} коэффициентлар ортогоналлик шартини қаноат-

лантирилгани сабабли $\lambda(x_1'^2 + x_2'^2 + x_3'^2)$ га алмашинади (V боб, 4-§).

(2) алмаштириш детерминанти $+1$ га тенг болгани учун, квадратик формулаларнинг детерминантлари алмаштиришдан олдин ҳам үндан кейин ҳам бир-бирига тенгдир. Демак, *ушибу*

$$I(\lambda) = \begin{vmatrix} a_{11} - \lambda & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} - \lambda & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} - \lambda \end{vmatrix}$$

детерминант исталган λ да ҳам сирт тенгламасининг инварианти бўлади.

$I(\lambda)$ детерминант λ га нисбатан кўпхаддан иборат бўлади:

$$I(\lambda) = -\lambda^3 + \lambda^2 I_1 - \lambda I_2 + I_3,$$

бунда:

$$\begin{aligned} I_1 &= a_{11} + a_{22} + a_{33}, \\ &= \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix} + \begin{vmatrix} a_{22} & a_{23} \\ a_{32} & a_{33} \end{vmatrix} + \begin{vmatrix} a_{33} & a_{31} \\ a_{13} & a_{11} \end{vmatrix}, \\ I_3 &= \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{vmatrix}. \end{aligned}$$

Аммо координаталарнинг турли иккита $x y z$ ва $x' y' z'$ системаси учун ҳам

$$-\lambda^3 + I_1\lambda^2 - I_2\lambda + I_3 = -\lambda^3 + I'_1\lambda^2 - I'_2\lambda + I'_3$$

тенглик λ нинг ҳамма қийматларида бажарилганлиги сабабли $I_1 = I'_1$, $I_2 = I'_2$, $I_3 = I'_3$ демак, I_1 , I_2 , I_3 — сирт тенгламасининг инвариантлари бўлади.

Энди

$$I_4 = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} & a_{14} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} & a_{24} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} & a_{34} \\ a_{41} & a_{42} & a_{43} & a_{44} \end{vmatrix}$$

нинг ҳам инвариантлигини исбот қиласайлик.

I_4 детерминант

$$a_{11}x_1^2 + 2 a_{12}x_1x_2 + \dots + a_{44}x_4^2$$

квадратик форманинг дискриминантидир. Бу формада янги x_i ўзгарувчиларга ушбу формуалалар буйича ўтайлик:

$$\left. \begin{array}{l} x_1 = \alpha_{11}x_1 + \alpha_{12}x_2 + \alpha_{13}x_3 + \alpha_{14}x_4, \\ x_2 = \alpha_{21}x_1 + \alpha_{22}x_2 + \alpha_{23}x_3 + \alpha_{24}x_4, \\ x_3 = \alpha_{31}x_1 + \alpha_{32}x_2 + \alpha_{33}x_3 + \alpha_{34}x_4 \\ x_4 = 0 \cdot x_1 + 0 \cdot x_2 + 0 \cdot x_3 + 1 \cdot x_4. \end{array} \right\} \quad (3)$$

Натижада

$$a'_{11}x_1^3 + 2a'_{13}x_1^2x_2 + \dots + a'_{44}x_4^2$$

формани ҳосил қиласыз, бу ердаги a'_{ij} сонлар сиртнинг алмашынган тенгламасидаги коэффициентларнинг үзи.

Аммо (3) алмаштиришнинг ± 1 га тенг детерминантты (2) алмаштириш детерминанттың тенг бўлганлиги учун дастлабки ва алмашынган форма дискриминантлари бир-бирига тенг бўлади, яъни:

$$\begin{vmatrix} a_{11} & \dots & a_{14} \\ \dots & \dots & \dots \\ a_{41} & \dots & a_{44} \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} a'_{11} & \dots & a'_{14} \\ a'_{14} & \dots & a'_{44} \end{vmatrix}.$$

демак, I_4 детерминант ҳақиқатан ҳам, сирт тенгламаларининг инвариантидир.

Худди юқоридаги каби мулоҳазалар юргизиб, иккинчи тартибли

$$a_{11}x^2 + 2a_{12}xy + a_{22}y^2 + 2a_{13}x + 2a_{23}y + a_{33} = 0$$

эгер чизиқ тенгламаси учун координаталарни алмаштиришига нисбатан ин ариантларни ҳосил қилинади:

$$I(\lambda) = \begin{vmatrix} a_{11} - \lambda & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} - \lambda \end{vmatrix}, \quad I_1 = a_{11} + a_{22},$$

$$I_2 = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix}, \quad I_3 = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{vmatrix}.$$

Машқлар

- Сирт тенгламасини инвариантлари ҳисоблансин:

$$ax^2 + 2bxy + cy^2 + 2ax + 2by + 2yz + \delta = 0.$$

- Сирт тенгламасининг инвариантлари ҳисоблансин:

$$x^2 + y^2 + z^2 - k^2 (ax + by + cz)^2 = 0.$$

8-§. Иккинчи тартибли эгри чизиқни унинг ихтиёрий координатлардаги тенгламасига асосланиб текшириш

Тенгламаси ихтиёрий декарт координаталари $x \ y \ z$ га нисбатан ёзилган иккинчи тартибли эгри чизиқ берилган бўлсин:

$$a_{11}x^2 + 2a_{12}xy + a_{22}y^2 + 2a_{13}x + 2a_{23}y + a_{33} = 0.$$

III бобнинг 8-§ ида курсатдикки, координаталарнинг бирор янги системасига ўтганда эгри чизиқ тенгламасини

$$\alpha x^2 + \beta y^2 + ax + by + c = 0$$

куринишга келтириш мумкин. Координаталар системасининг ўзини топмай туриб, $I(\lambda)$ инвариант ёрдамида α ва β коэффициентларни осонгина топа оламиз. Ҳаққатан хам,

$$\begin{vmatrix} \alpha - \lambda & 0 \\ 0 & \beta - \lambda \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} a_{11} - \lambda & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} - \lambda \end{vmatrix} = I(\lambda).$$

Бундан α ва β нинг $I(\lambda) = 0$ тенглама, яъни

$$\lambda^2 - I_1\lambda + I_2 = 0$$

тенглама илдизлари булишлиги куриниб туриди.

Бу тенгламанинг иккала илдизи ҳам нолдан фарқли деб фараз киласлик (бу ҳол $I_2 \neq 0$ да юз беради). Бундай вазиятда III бобнинг 8-§ ида курсатилгандек, координаталар системасини силжитиш натижасида эгри чизиқ тенгламасини ушбу куринишга келтириш мумкин:

$$\alpha x^2 + \beta y^2 + \gamma = 0.$$

I_3 инвариантдан фойдаланиб, γ коэффициентни топиш осон:

$$\begin{vmatrix} \alpha & 0 & 0 \\ 0 & \beta & 0 \\ 0 & 0 & \gamma \end{vmatrix} = I_3 = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{vmatrix}.$$

Бундан:

$$\gamma = \frac{I_3}{\alpha\beta} = \frac{I_3}{I_2}.$$

Шундай қилиб, $I_2 \neq 0$ шартда координаталарнинг тегишили системасида эгри чизиқ тенгламаси

$$\lambda_1 x^2 + \lambda_2 y^2 + \frac{I_3}{I_2} = 0$$

күринишини олади, бунда λ_1 ва λ_2 лар

$$\begin{vmatrix} a_{11} - \lambda & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} - \lambda \end{vmatrix} = 0$$

тенгламанинг илдизларидир.

Энди $I(\lambda) = 0$ тенглама илдизларидан бири нолга тенг дейлик (бу хол $I_2 = 0$ да юз беради). Бундай вазиятда α ва β коэффициентлардан бири нолга тенг. Аниқлик учун $\alpha = 0$ дейлик. III бобнинг 8-§ ида курсатилганидек, эгри чизиқ тегишли координаталарда:

$$\beta y^2 + 2 \gamma x = 0$$

ёки

$$\beta y^2 + \delta = 0$$

тенглама билан, чунончи $I_3 \neq 0$ да биринчи ва $I_3 = 0$ да эса иккинчи тенглама билан ифодаланади.

$I_3 \neq 0$ булсин. Демак, эгри чизиқ

$$\beta y^2 + 2 \gamma x = 0$$

тенглама билан ифодаланади. Энди

$$\lambda^2 - I_1 \lambda + I_2 = 0$$

тенгламадан $I_2 = 0$ да $\beta = I_1$ ни топамиш: γ коэффициентни I_3 инвариантдан фойдаланиб, топамиш:

$$\begin{vmatrix} 0 & 0 & \gamma \\ 0 & \beta & 0 \\ \gamma & 0 & 0 \end{vmatrix} = I_3.$$

Бундан:

$$\gamma = \sqrt{-\frac{I_1}{\beta}} = \sqrt{-\frac{I_3}{I_1}}.$$

Демак, $I_2 = 0$, $I_3 \neq 0$ ҳолда эгри чизиқ тегишли координаталарда ушбу тенглама билан ифодаланади:

$$I_1 y^2 + 2x \sqrt{-\frac{I_3}{I_1}} = 0.$$

Ниҳоят, $I_2 = I_3 = 0$ ҳолни қарайлик. Эгри чизиқ тенгламасидаги коэффициентларни кичик ϵ миқдорларга ўзгартираильик. Бу ϵ қушимчаларни шундай танлаб олиш мумкини, натижада I_2 инвариант нолдан фарқли булиб чиқади ва эгри чизиқ тенгламаси

$$\lambda_1 x^2 + \lambda_2 y^2 + \frac{I_3}{I_2} = 0 \quad (1)$$

куринишга келади. Энди $\varepsilon_{ij} \rightarrow 0$ да лимитга ўтамиз. Бунда (1) тенглама дастлабки эгри чизиқнинг каноник тенгламасига алмашинади.

Мисол. Айтайлик. $I_2 = 0$, $I_3 = 0$, $a_{22} \neq 0$ булсин. $\varepsilon_{11} = t$ ва қолган ҳамма ε_{ij} эса нолга тенг булсан. Энди (1) тенгламада лимитга ўтиб,

$$I_1 x^2 + \frac{\begin{vmatrix} a_{22} & a_{23} \\ a_{32} & a_{33} \end{vmatrix}}{a_{22}} = 0$$

ни ҳосил қиласиз.

Пировардида ушбу холни таъкидлаб ўтамиз: I_3 инвариантнинг нолга тенг бўлишилиги иккинчи тартибли эгри чизиқнинг иккита туғри чизиққа ажralиб кетиши учун зарур ва етарли шартдир. Бу фикрнинг туғрилигига ишонч ҳосил қилиш учун эгри чизиқларнинг каноник щакллардаги тенгламалари учун I_3 ни хисоблаб чиқиш етарли.

Машқлар

1. Ушбу

$$(a_{11}x^2 + 2a_{12}xy + \dots + a_{33}) + \lambda(b_{11}x^2 + 2b_{12}xy + \dots + b_{33}) = 0$$

тенглама билан берилган эгри чизиқнинг иккита туғри чизиққа ажralиб кетишилиги учун λ сон қандай шартни қаноатлантириши керак? Бу эгри чизиқ ажralадиган туғри чизиқлар $a_{11}x^2 + 2a_{12}xy + \dots + a_{33} = 0$ ва $b_{11}x^2 + 2b_{12}xy + \dots + b_{33} = 0$ эгри чизиқларнинг кесишиш нуқтаси орқали ўтиши исбот қилинсин.

2. Тұртнинчи даражали

$$a_0x^4 + a_1x^3 + a_2x^2 + a_3x + a_4 = 0$$

тенглама ушбу .

$$a_0y^2 + a_1xy + a_2x^2 + a_3x + a_4 = 0, \quad y - x^2 = 0$$

системага эквивалент. Тұртнинчи даражали тенгламани ечиш учинчи даражали ва квадрат тенгламәни ечишга келтирисин (1-машққа қаранг.)

3. Гипербола тенгламаси унинг марказига ва асимптоталарининг бирига нисбатан ёзилса, тенглама ушбу

$$y = \alpha x + \frac{\beta}{x}$$

күришишни қабул қиласи. α ва β ни гиперболанинг ихтиёрий координаталарда ёзилган тенгламасидаги коэффициентлар орқали ифода қилинсин.

4. Агар эллипснинг перпендикуляр диаметрлари координат ўқлар сифатида қабул қилиниб, шу диаметр узунлуклари тенг бўлса, эллипс тенгламаси

$$x^2 + y^2 + 2axy + \delta = 0$$

қүринишиңни қабул қиласы. Эллипс тенгламаси ихтиёрий координаталарда ёзилган деб фараң қилиб, α ва δ топилсан.

4- §. Ихтиёрий координаталардаги тенгламаси билан берилған иккінчи тартибли сиртни текшириш

Иккінчи тартибли сирт туғри бурчаклы координаталар-нинг ихтиёрий системасыда берилған бўлсин:

$$a_{11}x^2 + 2a_{12}xy + \dots + a_{44} = 0.$$

VII бобнинг 1- § ида кўрсатилганидек, координаталар-нинг янги системасига утиш йули билан сиртнинг тенгламаси ушбу куринишига келтирилади:

$$\alpha x^2 + \beta y^2 + \gamma z^2 + ax + by + cz + d = 0.$$

$I(\lambda)$ инвариантдан фойдаланайлик:

$$I(\lambda) = \begin{vmatrix} \alpha - \lambda & 0 & 0 \\ 0 & \beta - \lambda & 0 \\ 0 & 0 & \gamma - \lambda \end{vmatrix} = -\lambda^3 + I_1\lambda^2 - I_2\lambda + I_3.$$

Шундай қилиб, α, β, γ сонлар $I(\lambda) = 0$ тенгламанинг илдизлари булади.

Барча илдизлар нолдан фарқли бўлсин ($I_3 \neq 0$). Бундай ҳолда маълумки (VII боб, 1- §), янги координаталарга утиш усули билан тенглама ушбу

$$\alpha x^2 + \beta y^2 + \gamma z^2 + \delta = 0$$

куринишига келтирилади.

δ коэффициентни I_4 инвариантдан фойдаланиб топамиз, яъни:

$$\begin{vmatrix} \alpha & 0 \\ \beta & \gamma \\ 0 & \delta \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} a_{11} & \dots & a_{14} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{41} & \dots & a_{44} \end{vmatrix} = I_4.$$

Бундан:

$$\delta = \frac{I_4}{\alpha\beta\gamma} = \frac{I_4}{I_3}.$$

Шундай қилиб, $I_3 \neq 0$ ҳолда координаталарнинг бирор янги системага ўтиши билан тенглама ушбу

$$\lambda_1 x^2 + \lambda_2 y^2 + \lambda_3 z^2 + \frac{I_4}{I_3} = 0$$

куринишига келтирилади; бунда $\lambda_1, \lambda_2, \lambda_3$ сонлар $I(\lambda) = 0$ тенглама илдизларидир.

Энди $I_1(\lambda) = 0$ тенглама илдизларидан бири нолга тенг вә қолган иккитаси эса нолдан фарқли булсин. Бу ҳол $I_3 = 0$ да юз беради, лекин $I_2 \neq 0$. Бунда янги координаталарга утиш билан (VII соб, 1-§) сирт тенгламаси ушбу

$$\begin{aligned}\alpha x^2 + \beta y^2 + 2pz &= 0, \\ \alpha x^2 + \beta y^2 + \delta &= 0\end{aligned}$$

шакллардан бирини қабул қиласи.

Буларнинг биринчиси $I_4 \neq 0$ ҳолга, иккинчиси ~~еса~~ $I_4 = 0$ ҳолга туғри келади.

Биринчи ҳолда p коэффициентни I_4 инвариантдан фойдаланиб топамиз:

$$\begin{vmatrix} \alpha & 0 & 0 & 0 \\ 0 & \beta & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & p \\ 0 & 0 & p & 0 \end{vmatrix} = -\alpha\beta p^2 = I_4,$$

натижада сирт тенгламаси ҳосил қилинади:

$$\lambda_1 x^2 + \lambda_2 y^2 + 2 \sqrt{-\frac{I_4}{I_3}} z = 0.$$

$I_4 = 0$ ҳолда сирт тенгламасидаги коэффициентларни ε_{ij} миқдорларга $I_3 \neq 0$ шарт бажариладиган қилиб узгартирајмиз. Бунда координаталарнинг тегишли системасига утиш билан тенглама янги күриши қабул қиласи:

$$\lambda_1 x^2 + \lambda_2 y^2 + \lambda_3 z^2 + \frac{I_4}{I_3} = 0.$$

Энди $\varepsilon_{ij} \rightarrow 0$ шартда лимитга ўтсак, сирт тенгламасининг каноник шаклини ҳосил қиласи:

Мисол. $I_3 = I_4 = 0$ бўлсин, лекин

$$\begin{vmatrix} a_{11} & a_{22} \\ a_{21} & a_{12} \end{vmatrix} \neq 0.$$

$\varepsilon_{33} = t$ деб, қолган ε_{ij} лар нолга тенг деб фараз қилайлик. Бу ҳолда:

$$\frac{I_4(t)}{I_3(t)} = \frac{\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{14} \\ a_{21} & a_{22} & a_{24} \\ a_{41} & a_{42} & a_{44} \end{vmatrix}}{\begin{vmatrix} a_{11} & a_{13} \\ a_{31} & a_{33} \end{vmatrix}}$$

Сирт тенгламасининг каноник шакли

$$\lambda_1 x^2 + \lambda_2 y^2 + \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{14} \\ a_{21} & a_{22} & a_{24} \\ a_{41} & a_{42} & a_{44} \end{vmatrix} = 0.$$

$$\begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix}$$

Ниҳоят, $I(\lambda) = 0$ тенгламанинг иккала илдизи ҳам нолга тенг бўлган ҳолда сирт тенгламаси ушбу кўринишларнинг бирини қабул қиласди:

$$\alpha x^2 + 2pz = 0 \text{ ёки } \alpha x^2 + \delta = 0.$$

ρ ва δ коэффициентлар сирт тенгламасидаги коэффициентлар билан ҳозиргина қаралган ҳолда иш курганимиз (уларни вариациялаш) йўли билан топилади.

Машкалар

1. Сирт тенгламаси

$$(ax + by + cz + d)(a_1x + b_1y + c_1z + d_1) = 0$$

нинг каноник шакли топилсин.

2. Агар $I_4 = 0$ бўлса, сиртнинг ё конус ёки цилиндрдан иборат булишлиги ёки бир жуфт текисликка ажралиб кегиши исбот қилинсин.

3. Агар $I_4 = 0$ ва $I_8 = 0$ бўлса, сиртнинг бир жуфт текисликка ажралиши исбот қилинсин.

5-§. Эгри чизиқ диаметрлари, сиртнинг диаметрал текисликлари. Эгри чизиқ ва сиртнинг маркази

Иккинчи тартибли сирт координаталарнинг ихтиёрий түғри бурчакли декарт системасида берилган бўлсин:

$$a_{11}x^2 + 2a_{12}xy + \dots + a_{44} = 0.$$

Кейинги хисоблашларда ёзувларни қисқартириш мақсадида қўйидаги белгилашларни киритайлик:

$$2F = a_{11}x^2 + 2a_{12}xy + \dots + a_{44},$$

$$F_x = a_{11}x + a_{12}y + a_{13}z + a_{14},$$

$$F_y = a_{21}x + a_{22}y + a_{23}z + a_{24},$$

$$F_z = a_{31}x + a_{32}y + a_{33}z + a_{34}.$$

Маълумки, (VII боб, 8-§), берилган $\lambda: \mu: v$ йуналишдаги ватарлар, яъни ушбу

$$\frac{x}{\lambda} = \frac{y}{\mu} = \frac{z}{v}$$

түғри чизиққа параллел ватарлар, урталари диаметрал текисликта ётади. Сирт (1) тенглама билан берилген деб фараз қилиб, бу текислик төнгламасини тузайлык.

(x, y, z) — ихтиёрий ватар уртаси булсинг. Ватар охирларининг координаталарини қўйидагича ёзиш мумкин!

$$\begin{aligned}x_1 &= x + \lambda t, \quad y_1 = y + \mu t, \quad z_1 = z + vt, \\x_2 &= x - \lambda t, \quad y_2 = y - \mu t, \quad z_2 = z - vt.\end{aligned}$$

Бу координаталарни сиртнинг (1) тенгламасига қўйиб, қўйидаги тенгликни ҳосил қиласиз:

$$2F(x, y, z) \pm 2t(\lambda F_x(x, y, z) + \mu F_y(x, y, z) + v F_z(x, y, z)) + \\+ t^2(a_{11}\lambda^2 + a_{12}\mu^2 + a_{33}v^2 + 2a_{12}\lambda\mu + 2a_{23}\mu v + 2a_{31}v\lambda) = 0.$$

Бу тенгликдан t олдидаги коэффициентнинг нолга тенглиги келиб чиқади:

$$\lambda F_x + \mu F_y + v F_z = 0 \quad (2)$$

Берилган $\lambda : \mu : v$ йўналишидаги ватарларга мос келувчи диаметрал текислик тенгламаси шудир.

Агар сирт марказга эга бўлса, ҳар бир диаметрал текислик марказдан ўтади. Демак, сирт маркази

$$F_x = 0, \quad F_y = 0, \quad F_z = 0 \quad (3)$$

тенгламалардан топилади.

Иккинчи тартибли эгри чизиқлар учун иш юқоридагига ухшаш олиб борилади. Узил-кесил натижани келтирамиз.

Эгри чизиқ

$$2\Phi = a_{11}x^2 + 2a_{12}xy + a_{22}y^2 + 2a_{13}x + 2a_{23}y + a_{33} = 0$$

тенглама билан берилган булсинг. Фараз қиласиз:

$$\Phi_x = a_{11}x + a_{12}y + a_{13},$$

$$\Phi_y = a_{21}x + a_{22}y + a_{23}.$$

Натижада $\lambda : \mu$ йўналишидаги ватарлар, яъни

$$\frac{x}{\lambda} = \frac{y}{\mu}$$

түғри чизиққа параллел ватарларга мос. диаметр

$$\lambda \Phi_x + \mu \Phi_y = 0$$

тенглама билан ифода қилинади.

Эгри чизиқнинг маркази (агар эгри чизиқ марказга эга бўлса)

$$\Phi_x = 0, \quad \Phi_y = 0$$

тенгламалар системасидан аниқланади.

Машқлар

1. Агар координаталар боши иккинчи тартибли

$$a_{11}x^2 + 2a_{12}xy + a_{22}y^2 + 2a_{13}x + 2a_{23}y + a_{33} = 0$$

Әгри чизиқнинг марказига кўчирилса, бу чизиқнинг тенгламаси ушбу

$$a_{11}x^2 + 2a_{12}xy + a_{22}y^2 + \frac{I_3}{I_2} = 0$$

куринишни олиши исбот қилинсин.

2. Агар координаталар боши иккинчи тартибли сирт $a_{11}x^2 + 2a_{12}xy + \dots + a_{44} = 0$ марказига кўчирилса, бу сиртнинг тенгламаси янги

$$a_{11}x^2 + a_{22}y^2 + a_{33}z^2 + 2a_{12}xy + 2a_{23}yz + 2a_{31}zx + \frac{I_4}{I_3} = 0$$

куринишни олиши исбот қилинсин.

6-§. Эгри чизиқнинг симметрия ўқлари. Сиртнинг симметрия текисликлари

Ихтиёрий координаталардаги тенгламаси билан берилган сиртнинг симметрия текисликларини топайлик.

Фараз қилайлик, $\lambda : \mu : \nu$ — симметрия текислигига перпендикуляр йуналиш бўлсин. $\lambda : \mu : \nu$ йуналишдаги ватарлар ўрталари симметрия текислигига ётганлиги учун, симметрия текислиги

$$\lambda F_x + \mu F_y + \nu F_z = 0 \quad (1)$$

тенглама билан ифода қилинади. $\lambda : \mu : \nu$ йуналишнинг (1) текисликка перпендикулярлигидан:

$$\frac{a_{11}\lambda + a_{12}\mu + a_{13}\nu}{\lambda} = \frac{a_{21}\lambda + a_{22}\mu + a_{23}\nu}{\mu} = \frac{a_{31}\lambda + a_{32}\mu + a_{33}\nu}{\nu}. \quad (2)$$

Тенгламаларнинг бу системасидан $\lambda : \mu : \nu$ ни топиб (1) тенгламага қўйсак, сиртнинг симметрия текислиги тенгламаси ҳосил бўлади.

$\lambda : \mu : \nu$ ни (2) системадан топишни соддалаштириш мақсадида (2) даги учта нисбатнинг умумий қийматини ξ билан белгилайлик. Натижада эквивалент системани ҳосил қиласиз:

$$\begin{cases} (a_{11} - \xi)\lambda + a_{12}\mu + a_{13}\nu = 0, \\ a_{21}\lambda + (a_{22} - \xi)\mu + a_{23}\nu = 0, \\ a_{31}\lambda + a_{32}\mu + (a_{33} - \xi)\nu = 0. \end{cases} \quad (3)$$

Аммо λ , μ , ν сонларнинг ҳаммаси ҳам бирданига нолга тенг эмаслиги учун:

$$\begin{vmatrix} a_{11} - \xi & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} - \xi & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} - \xi \end{vmatrix} = I(\xi) = 0.$$

Бу ердан ξ ни аниқлаб ва уни (3) системага қўйиб, бу системадан $\lambda : \mu : \nu$ ни топамиз.

Сиртнинг симметрия текисликларини топишни билгач, координаталарнинг шундай системасини топиш осонки, унга нисбатан сирт тенгламаси каноник шаклни олади.

Мисол келтирайлик.

Айтайлик, сирт инвариантларини текшириш натижасида унинг эллипсоид эканлиги аниқланган бўлсин. Бу ҳолда унинг каноник тенгламаси қўйидагича бўлади:

$$\lambda_1 x^2 + \lambda_2 y^2 + \lambda_3 z^2 + \frac{l_4}{l_3} = 0.$$

Бундан координат текисликларининг сирт учун симметрия текисликлари бўлиши кўриниб турибди.

Агар $I(\xi) = 0$ тенгламанинг ξ_1, ξ_2, ξ_3 илдизларининг учаласи ҳам турли бўлса, бу текисликлар курсатилган усул билан ягона равища аниқланади. Лекин илдизлар орасида бир хиллари учраса, курсатилган усул ягона ечими бермайди (айланма сирт ҳоли), бундай тақдирда координат текисликларнинг симметрия текисликлари бўлиш талабига перпендикулярлик шартини қўшиш керак.

Яна мисол курайлик. Сирт гиперболик параболоиддан иборат дейлик. Бундай ҳолда фақатгина иккита симметрия текислиги бор, холос; улар координат текисликлардир. Координаталар боши гиперболоид ўқининг (яъни симметрия текисликлари ўзаро кесишиган түғри чизигининг) сирт билан кесишиган нуқтасида бўлади.

Иккинчи тартибли эгри чизиқларга тегишли булган мулоҳазалар ушбу хулосага олиб келади:

Иккинчи тартибли эгри чизиқларнинг симметрия ўқлари

$$\lambda \Phi_x + \mu \Phi_y = 0$$

тенгламадан аниқланади. Ушбу

$$\begin{aligned} (a_{11} - \xi) \lambda + a_{12} \mu &= 0, \\ a_{21} \lambda + (a_{22} - \xi) \mu &= 0 \end{aligned}$$

системадан эса $\lambda : \mu$ топилади, бу ерда ξ сон I (ε) = 0 тенгламанинг илдизидир.

Координаталарнинг иккинчи тартибли эгри чизиқ тенгламасининг каноник шаклда ифодалаш имкониятини берадиган системаси юқорида сиртларга нисбатан татбиқ қилинган фикрларга ўхшаш мулоҳазалар асосида топилади.

Машқлар

1. Доиравий конус ўқи топилсин:

$$x^2 + y^2 + z^2 - (ax + by + cz)^2 = 0.$$

2. Параболанинг учи ва ўқи топилсин:

$$(ax + by + c)^2 + \alpha x + \beta y + \gamma = 0.$$

7-§. Гипербола асимптоталари.

Гиперболоиднинг асимптотик конуси

Гипербола ихтиёрий координаталардаги тенгламаси билан берилган бўлсин:

$$2\Phi = a_{11}x^2 + 2a_{12}xy + a_{22}y^2 + 2a_{13}x + 2a_{23}y + a_{33} = 0.$$

Унинг асимптотлари тенгламасини топайлик.

Координаталарнинг шундай x y' системасига ўтамизки, унда гипербола тенгламаси каноник шаклга эга:

$$2\Phi' = \alpha x'^2 + \beta y'^2 + \gamma = 0.$$

Координаталарнинг бу системасида иккала асимптота ҳам

$$\alpha x'^2 + \beta y'^2 = 0, \text{ яъни } 2\Phi' - \gamma = 0$$

тенглама билан ифодаланишини биз биламиз (III боб, 4-§). Агар энди xy координаталарга қайтсак, гипербола учун яна (1) тенгламани ҳосил қўламиз, демак, унинг асимптотлари учун $2\Phi - \gamma = 0$ вужудга келади.

Тенгламага кирган доимий γ нинг $\frac{I_3}{I_2}$ га тенглиги маълум (III боб, 3-§). Демак, умумий тенгламаси берилган гипербола асимптотларининг тенгламаси

$$2\Phi - \frac{I_3}{I_2} = 0$$

дан иборат.

Худди шунга ўхшаш мулоҳазаларни (бир паллали, иккни паллали) гиперболоид

$$2F = a_{11}x^2 + 2a_{12}xy + \dots + a_{44} = 0$$

Га нисбатан татбиқ қилиб, унинг асимптотик конуси тенгламасини топамиз:

$$2 F - \frac{I_4}{I_3} = 0.$$

Машқлар

1. Гиперболанинг асимптоталари топилсин:

$$(ax + by + c) (a_1x + b_1y + c_1) = const.$$

2. Гиперболанинг асимптоталари топилсин:

$$\lambda (ax + by + c)^2 + \mu (a_1x + b_1y + c_1)^2 = v, \lambda \mu < 0.$$

8-§. Эгри чизиқнинг уринмаси. Сиртнинг уринма текислиги

Иккинчи тартибли эгри чизиқ умумий куринишдаги

$$2 \Phi = a_{11} x^2 + 2a_{12}xy + \dots + a_{33} = 0$$

тенгламаси билан берилган бўлсин.

Унинг ихтиёрий $A_0(x_0, y_0)$ нуқтадаги уринмасининг тенгламасини тузайлик.

Эгри чизиқнинг уринмаси таъриф бўйича кесувчи ганинг k нуқта A_0 га чегарасиз яқинлашгандаги лимитидир (88-расм).

$A(x, y)$ уринманинг ихтиёрий нуқтаси бўлсин. Кесувчидаги A нуқтага энг яқин бўлган нуқтани $A'(x', y')$ билан белгилайлик. Равшанки: $K \rightarrow A_0$ да $A' \rightarrow A$.

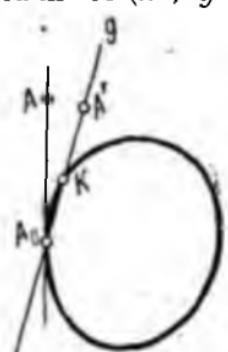
K нуқтанинг координаталарини A_0 ва A' нуқталар координаталари орқали ушбу куринишда ёзиш мумкин:

$$x_K = x_0 + t (x' - x_0), \quad y_K = y_0 + t (y' - y_0).$$

K нуқта координаталарини эгри чизиқ тенгламасига қуйиб, қуйидагини хосил қиласмиз:

$$2 \Phi|_K = 2 \Phi|_{A_0} + 2t \left\{ (x' - x_0) \Phi_x|_{A_0} + (y' - y_0) \Phi_y|_{A_0} \right\} + t^2 \left\{ a_{11} (x' - x_0)^2 + 2a_{12}(x' - x_0)(y' - y_0) + a_{22}(y' - y_0)^2 \right\} = 0,$$

бунда A ёнидаги индекс x ва y сифатида A_0 нуқтанинг координаталарини олишини билдиради. A_0 нуқта эгри чизиқда ётганлиги учун $\Phi|_{A_0} = 0$. Шу сабабли тенглигни t га қисқартириш мумкин.

88- расм.

Натижада:

$$2(x - x_0) \Phi_x(x_0, y_0) + 2(y - y_0) \Phi_y(x_0, y_0) + \\ + t \{a_{11}(x' - x_0)^2 + 2a_{12}(x' - x_0)(y' - y_0) + \\ + a_{22}(y' - y_0)^2\} = 0.$$

Энди $K \rightarrow A_0$ бўлсин. Бу чоғда $t \rightarrow 0$ ва $A' \rightarrow A$ (яъни $x' \rightarrow x$, $y' \rightarrow y$) ниҳоят

$$(x - x_0) \Phi_x(x_0, y_0) + (y - y_0) \Phi_y(x_0, y_0) = 0 \quad (1)$$

ни ҳосил қиласиз.

Бу тенглама x, y га нисбатан чизиқли, бинобарин у қандайдир туғри чизиқ тенгламасидир. Уринманинг ихтиёрий A нуқтаси уни қаноатлантиради. Демак, бу уринма тенгламасидир.

Сиртнинг A_0 нуқтасидаги *уринма текислиги* деб шундай текисликка айтиладики, сирт устида ётиб A нуқтадан

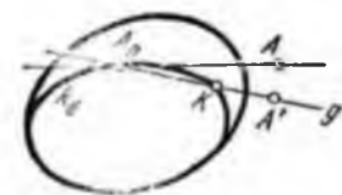
утувчи эгри чизиқларга утказилган уринмалар унда ётади (89-расм). Иккинчи тартибли

$$2F = a_{11} + x^2 + 2a_{12}xy + \dots + a_{44} = 0$$

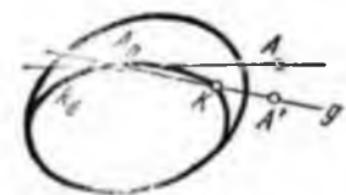
сиртнинг $A_0(x_0, y_0, z_0)$ нуқтасидаги уринма текислиги тенгламасини тузайлик.

A нуқтадан ихтиёрий σ текислик утказамиш. Иккинчи тартибли сиртни бу текислик иккинчи тартибли эгри чизиқ k_σ буйича кесади.

k_σ эгри чизиқка A_0 нуқтада уринма утказиб, унданги ихтиёрий нуқтани $A(x, y)$ орқали белгилайлик (90-расм). k_σ да A_0 га яқин K нуқтани олиб, A, K нуқталардан кесувчи g ни утказамиш. Айтайлик, $A'(x', y', z')$ нуқта кесувчидан A га энг яқин нуқта бўлсин. Равшани, $K \rightarrow A_0$ да $A' \rightarrow A$ булади.

89- расм.

90- расм.

K нуқта координаталарини A_0, A' нуқталарнинг координаталари орқали $x_K = x_0 + t(x' - x_0)$, $y_K = y_0 + t(y' - y_0)$, $z_K = z_0 + t(z' - z_0)$ куринишда ифодалаш мумкин.

K нуқтанинг координаталарини сирт тенгламасига қўйиб ушбу

$$2F|_{A_0} + 2t \{(x - x_0) F_x|_{A_0} + (y - y_0) F_y|_{A_0} +$$

$$+ (z' - z_0) F_z |_{A_0} \} + t^2 \{ a_{11} (x' - x_0)^2 + \\ + 2a_{12} (x' - x_0) (y' - y_0) + \dots \} = 0$$

тенгликни ҳосил қиласыз.

Аммо $2 F|_{A_0} = 0$, чунки A_0 нүкта сирт устида ётади. (2) тенгликни t га бўлиб ва $K \rightarrow A_0$ да лимитга утиб $(x - x_0) F_x |_{A_0} + (y - y_0) F_y |_{A_0} + (z - z_0) F_z |_{A_0} = 0$ ни ҳосил қиласыз.

Бу тенглама x, y, z га нисбатан биринчи даражали булганлиги учун у бирор текисликни беради. Аммо уни A_0 нүктадаги k_σ уринмада ётувчи исталган A нүкта координаталари хохланган σ учун ҳам қаноатлантиргани сабабли, бу тенглама сиртнинг A_0 нүктадаги уринма текислик тенгламаси булади.

Машқлар

1. Иккинчи тартибли сиртнинг P нүктасидаги уринма текислиги P нүктадан ётувчи диаметрга параллел бўлган ватарларга мос келган диаметрал текисликка параллел бўлиши исбот қилинсин.

2. Иккинчи тартибли эгри чизиқ $2 \Phi = a_{11} x^2 + 2a_{12} xy + \dots + a_{33} = 0$ тенглама билан берилиб, $A_0(x_0, y_0)$ — унда ётмаган нүкта бўлсин. A_0 орқали ихтиёрий тўғри чизиқ g ни ўтказамиз. $A(x, y)$ шу тўғри чизиқдаги ихтиёрий нүкта бўлсин. g тўғри чизиқнинг исталган B нүкта координаталарини ушбу

$$x_B = x_0 + t (x - x_0), \quad y_B = y_0 + t (y - y_0)$$

кўринишда ифодалаш мумкин. $2 \Phi = 0$ эгри чизиқнинг g тўғри чизиқ билан кесишган B_1, B_2 нүкталарига мос келган t параметриниң қийматлари квадрат тенглама

$$2 \Phi (x_0 + t (x - x_0), y_0 + t (y - y_0)) = 0 \quad (3)$$

дан топилади. g тўғри чизиқ уринмага яқинлашгани сари (3) тенглама илдизлари бир-бира га яқинлаша боради.

Шу мулоҳазаларга суюнган ҳолда A_0 нүктадан чиқиб иккинчи тартибли эгри чизиққа уринадиган бир жуфт уринма тенгламаси тузиленсин.

3. Учи $A_0(x_0, y_0, z_0)$ нүкта бўлиб, иккинчи тартибли эгри чизиқ $2 F = 0$ га уринадиган конус тенгламаси тузиленсин.

4. Ўқи $\frac{x}{\lambda} = \frac{y}{b} = \frac{z}{c}$ тўғри чизиққа параллел бўлиб, иккинчи тартибли эгри чизиқ $2 F = 0$ га ташқи чизилган цилиндр тенгламаси тузиленсин.

5. Бир паллали гиперболоид ва гиперболик параболоиднинг уринма текислиги сиртни иккита тўғри чизиқ бўйича кесиб утиши исбот қилинсин.

6. (x_0, y_0, z_0) нүктадан ётувчи иккинчи тартибли фокусдош бўлган

$$\frac{x^2}{a^2 + \lambda} + \frac{y^2}{b^2 + \lambda} + \frac{z^2}{c^2 + \lambda} = 1$$

сиртларнинг шу нүкта тўғри бурчак остида кесишганлиги исбот қилинсин. x_0, y_0, z_0 нүкта координат текисликларнинг биттасида ҳам ётмайди деб фарауз қилинади.

IX боб

ЧИЗИҚЛИ АЛМАШТИРИШЛАР

1- §. Ортогонал алмаштиришлар

Фараз қилайлык, F фигура ҳаракат ёки күзгү қайтиши қүшилган ҳаракат натижасыда бирор F' фигурага алмаштырылған болсун. Бу ҳолда F' фигура F дан ортогонал алмаштириш натижасыда ҳосил қилингандык деб айтилади. *Маълумки фигураны ортогонал алмаштиришида унинг нүкталари орасидаги масофа ұзгармайды.*

F фигурага қарашли ихтиёрий $A(x, y, z)$ нүкта координаталари билан берилған F' фигураның месе $A'(x', y', z')$ нүктасы координаталари орасидаги боғланишни топайлик.

Координаталарнинг $s(x, y, z)$ системаси F фигура билан қаттық боғланған деб күз олдимизга келтирайлик. Бунда ортогонал алмаштириш натижасыда бу система координаталарнинг қандайдыр s' системасига утиб, унга нисбатан A' нүкта координаталари x, y, z булады (91- расм). Демак, агар A' нүктаның s системага нисбатан координаталари маълум бўлса, шу A' нүктаның s системадаги координаталарини аниқлаш масаласини ҳал қилиш керак экан.

Маълумки, (V боб, 4- §), нүктаниң иккита түғри бурчакли декарт координаталари орасидаги боғланиш ушбу формуулалар билан ифодаланади:

$$\left. \begin{aligned} x' &= a_{11}x + a_{12}y + a_{13}z + a_{14}, \\ y' &= a_{21}x + a_{22}y + a_{23}z + a_{24}, \\ z' &= a_{31}x + a_{32}y + a_{33}z + a_{34}, \end{aligned} \right\} \quad (1)$$

бундаги коэффициентлар қўйидаги шартларни қаноатлантиради:

$$\left. \begin{aligned} a_{11}^2 + a_{21}^2 + a_{31}^2 &= 1, & a_{11}a_{12} + a_{21}a_{22} + a_{31}a_{32} &= 0, \\ a_{12}^2 + a_{22}^2 + a_{32}^2 &= 1, & a_{12}a_{13} + a_{22}a_{23} + a_{32}a_{33} &= 0, \\ a_{13}^2 + a_{23}^2 + a_{33}^2 &= 1, & a_{13}a_{11} + a_{23}a_{21} + a_{33}a_{31} &= 0. \end{aligned} \right\} \quad (2)$$

Юқоридаги мұлоҳазалағын әзітиборга олиб, бундай ху-
лоса чиқарамыз: ҳар қандай ортогонал алмаштириши қо-
әффициентлари (2) шартларни қаноатлантирадиган (1)
формулалар билан ифодаланади.

Тескарисини (2) шартларда (1) формулалар билан
бериладиган ҳар қандай алмаштириши ортогонал алмаш-
тириши бұлишини, яғни алмашиңған фигура берилған фи-
гурадан ҳаракат ёки күзгү қайтиши қүшилған ҳаракат
хосил қилинишини ифодалайтын.

Фараз қилайтын, $A_1(x_1, y_1, z_1)$ ва $A_2(x_2, y_2, z_2) - F$
фигуралынг иктиерий иккита нүктаси ва $A'_1(x'_1, x'_2, x'_3)$,
 $A'_2(x'_2, y'_2, z'_2) - F'$ фигуралынг мөс нүкталари бұлсın.
 A'_1 ва A'_2 нүкталар орасидаги масофа квадрати

$$(x'_1 - x'_2)^2 + (y'_1 - y'_2)^2 + (z'_1 - z'_2)^2$$

таңг. Агар бу формулаға $x'_1, x'_2, y'_1, y'_2, z'_1, z'_2$
үчүн ёзилған (1) формулаларни ифодаларни қыйсак ва (2)
шартлардан фойдалансак:

$$(x_1 - x_2)^2 + (y_1 - y_2)^2 + (z_1 - z_2)^2$$

ни хосил қиласыз.

Шундай килиб, F фигуралынг исталған иккита нүктаси
орасидаги масофаси F' фигуралынг мөс нүкталари орасида-
ғи масофага таңг. Демек, F фигура F' фигурага таңг ва
 F' фигура F дан ҳаракат ёки күзгү қайтиши қүшилған
ҳаракат натижасыда хосил булади.

Ортогонал алмаштиришлар геометрик жиһатдан үз-үзи-
дан равшан хоссаларға әга булса да, уларни (1) формула-
лар ёрдамида аналитик текшириб куриш ҳам мүмкін:

1. Кетма-кет бажарылған иккита ортогонал алмаш-
тириши натижасы яна ортогонал алмаштиришіdir, яғни
агар F' фигура F дан ортогонал алмаштириш натижасыда
 F'' фигура әса F' дан ортогонал алмаштириш натижасыда
хосил қилинған бўлса, F'' фигура F дан ортогонал алмаш-
тириш натижасыда хосил булади.

2. Ортогонал алмаштиришига тескари алмаштириши
ортогонал алмаштиришіdir, яғни агар F' фигура F дан
ортогонал алмаштириш натижасыда хосил қилинса, F фи-
гура F' дан ортогонал алмаштириш натижасыда хосил қи-
линади.

3. Айнан алмаштириши, яғни

$$x' = x, \quad y' = y, \quad z' = z$$

формулалар билан ифодаланған алмаштириши ортогонал
алмаштиришіdir.

Ортогонал алмаштиришлар текисликда ҳам юқоридаги сингари таърифланади ва улар ҳам шунга үхшаш хоссаларға әга. Улар

$$\begin{aligned}x' &= a_{11}x + a_{12}y + a_{13}, \\y' &= a_{21}x + a_{22}y + a_{23}\end{aligned}$$

формулалар билан ифодаланиб, бундаги коэффициентлар ушбу шартларни қаноатлантиради:

$$\begin{aligned}a_{11}^2 + a_{21}^2 &= 1, \\a_{12}^2 + a_{22}^2 &= 1, \quad a_{11}a_{12} + a_{21}a_{22} = 0.\end{aligned}$$

Тұғри бурчакли декарт координаталарини алмаштириш формулалари (II боб, 7-§) ортогонал алмаштириш формулалари билан бир хил бұлғани учун, III боб 8-§ да иккinci тартибли әгри чизиқлар тенгламаларини каноник куришишга көлтиришга тааллуклы натижалардан холоса чиқаралы: иккinci тартибли ҳар қандай әгри чизиқни ортогонал алмаштириш йўли билан ушбу

$$\begin{aligned}\alpha x^2 + \beta y^2 + v &= 0, \\ \alpha x^2 + \beta y^2 &= 0, \\ \alpha x^2 + 2py &= 0, \\ \alpha x^2 + q &= 0, \\ x^2 &= 0\end{aligned}$$

типлардаги әгри чизиқларнинг бирига алмаштириш мумкин.

Машқлар

1. Шундай ортогонал алмаштириш формулалари тузилсінки y x_1 (y_2 , x_2) текисликни үз-үзиге, x_1 текисликни x_2 (y_2) текисликка үтказсın.

2. Шундай ортогонал алмаштириш формулалари тузилсінки, y координаталар бошынан үз үрнида қолдирсін, x үқини эса

$$\frac{x}{\lambda} = \frac{y}{\mu} = \frac{z}{v}$$

тұғри чизиққа алмаштирысін.

2- §. Аффин алмаштиришлар

Ортогонал алмаштиришлар фигураларнинг *аффин алмаштиришилари* деб аталадыган умумийроқ алмаштиришларининг хусусий ҳолидір. Аффин алмаштиришлар ушбу формулалар билан ифодаланади:

$$\begin{aligned}x' &= a_{11}x + a_{12}y + a_{13}z + a_{14}, \\y' &= a_{21}x + a_{22}y + a_{23}z + a_{24}, \\z' &= a_{31}x + a_{32}y + a_{33}z + a_{34},\end{aligned} \tag{1}$$

Бундаги a_{ij} коэффициентлар исталган ҳақиқий сонлар бүлиб ягона

$$\Delta = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{vmatrix} \neq 0 \quad (2)$$

шартни қаноатлантиради. Маълумки, *бу таъриф координаталарни танлашига нисбатан инвариант хусусиятга эга*, чунки координаталарнинг битта системасига нисбатан нуқта координатлари унинг исталган бошқа системадаги координатлари орқали чизиқли тенгламалар билан иғодланади.

Аффин алмаштириш осонгина текширилиб кўрпладиган ушбу хоссаларга эга:

1. Кетма-кет бажарилган иккита аффин алмаштириши натижаси яна аффин алмаштиришидир.

2. Аффин алмаштиришига тескари алмаштириши ҳам аффин алмаштириши бўлади.

3. Айнан алмаштириши аффин алмаштиришидир.

Бу хоссаларнинг ҳаммасини (1) формуулалар ёрдамида осонгина текшириб куриш мумкин. Масалан, иккинчи хоссанни текшириб кўрайлик.

(1) системани x, y, z ларга нисбатан ечиб (система дeterminанти нолдан фарқли), қуйидагиларга эга бўламиз:

$$\begin{aligned} x &= a'_{11}x' + a'_{12}y' + a'_{13}z' + a'_{14}, \\ y &= a'_{21}x' + a'_{22}y' + a'_{23}z' + a'_{24}, \\ z &= a'_{31}x' + a'_{32}y' + a'_{33}z' + a'_{34}, \end{aligned} \quad (3)$$

Бу ердаги a'_{ij} коэффициентлар, $i, j \leq 3$ бўлганда Δ даги a_{ij} элементларнинг келтирилган алгебраик тулдирувчилариdir. Маълумки, a'_{ij} дан тузилган Δ' детерминант Δ^{-1} га teng. Бундан хулоса чиқарамиз: (x', y', z') нуқтага (3) формуулалар буйича (x, y, z) нуқтани мос келтирувчи алмаштириш, яъни (1) аффин алмаштиришига тескари алмаштириш яна аффин алмаштиришидир.

Пировардида аффин алмаштиришнинг ягона равишда аникланиш масаласига тухтаб ўтамиз: *агар битта текисликда ётмаган тўртта нуқтанинг образлари берилса, аффин алмаштириши ягона равишда аниқланади*. Ҳақиқатан ҳам, (1) даги тенгламаларнинг биринчисига берилган туртта нуқта ва улар образларининг координаталарини қўйиб ушбу

$$\begin{aligned} x_1 &= a_{11}x_1 + a_{12}y_1 + a_{13}z_1 + a_{14}, \\ x_2 &= a_{11}x_2 + a_{12}y_2 + a_{13}z_2 + a_{14}, \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}x_3 &= a_{11}x_3 + a_{12}y_3 + a_{13}z_3 + a_{14}, \\x_4 &= a_{11}x_4 + a_{12}y_4 + a_{13}z_4 + a_{14},\end{aligned}$$

төңгламалар системасига әга бұламиз.

Бу төңгламаларни $a_{11}, a_{12}, a_{13}, a_{14}$ ларға нисбатан төңгламалар системаси деб қараш мүмкін. Система детерминанті:

$$\begin{vmatrix} x_1 & y_1 & z_1 & 1 \\ x_2 & y_2 & z_2 & 1 \\ x_3 & y_3 & z_3 & 1 \\ x_4 & y_4 & z_4 & 1 \end{vmatrix} = - \begin{vmatrix} x_2 - x_1 & y_2 - y_1 & z_2 - z_1 \\ x_3 - x_1 & y_3 - y_1 & z_3 - z_1 \\ x_4 - x_1 & y_4 - y_1 & z_4 - z_1 \end{vmatrix}$$

абсолют қиймат жиҳатдан учлари берилған түртта нүктада булған тетраэдр ҳажмининг олти бараварига тенг, демек, детерминант нолдан фарқли. Шундай қилиб күрсатылған системадан $a_{11}, a_{12}, a_{13}, a_{14}$ коэффициентлар ягона равишда аниқланади. (1) формуладаги бошқа коэффициентларнинг ягона равишда аниқланиши ҳам шунга үхшаш исбот қилинади.

- Агар битта түғри чизиқда ётмаган учта нүктаның образлари берилса, текисликдаги аффин алмаштириши ягона равишда аниқланади.

Машкілар

1. $(0, 0, 0), (1, 0, 0), (0, 1, 0), (0, 0, 1)$ нүкталарни $(x_1, y_1, z_1), (x_2, y_2, z_2), (x_3, y_3, z_3), (x_4, y_4, z_4)$ нүкталарға алмаштырувчи аффин алмаштириш формулалари түзилсін.

2. Текисликда шундай аффин алмаштириш формулалари түзилсінки, бу алмаштириш натижасыда x ва y координат үклар берилған ушбу

$$ax + by + c = 0, \quad a_1x + b_1y + c_1 = 0$$

нккита түғри чизиққа алмашсин.

3-§. Түгри чизиқ ва текисликни аффин алмаштириш

Аффин алмаштириш формулалари:

$$\begin{aligned}x' &= a_{11}x + a_{12}y + a_{13}z + a_{14}, \\y' &= a_{21}x + a_{22}y + a_{23}z + a_{24}, \quad \Delta = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{vmatrix} \neq 0, \\z' &= a_{31}x + a_{32}y + a_{33}z + a_{34},\end{aligned} \quad (1)$$

нинг x, y ва z га нисбатан бир қийматлы равишда ечи-лувчанлигидан турлы нүкталарнинг аффин алмаштириши да яна турлы нүкталарға ўтиши ва ҳар бир (x', y', z') нүкта қандайдыр (x, y, z) нүкта учун образ вазифасини бажарғыш келиб чиқади.

Аффин алмаштиришда текисликнинг текисликка, тўғри чизиқнинг тўғри чизиққа ўтишини ва параллелликнинг сақланишини исбот қиласайлик.

Фараз қиласайлик, σ — ихтиёрий текислик,

$$ax + by + cz + d = 0 \quad (2)$$

эса унинг тенгламаси булсин. (1) аффин алмаштириш натижасида σ текислик қандайдир σ' фигурага алмашинади. Аммо σ га тегишли ҳар бир нуқтанинг координаталари (2) тенгламани қаноатлантиргани ва σ' фигурада унга мос келган нуқтанинг координаталари орқали чизиқли ифодаланганлиги сабабли, σ нуқталарининг координаталари чизикли

$$a'x' + b'y' + c'z' + d' = 0 \quad (2')$$

тенгламани қаноатлантиради; бу (2') формула эса x, y, z ни x', y', z' орқали олдинги параграфдаги (3) формула-ларга биноан чизиқли ифодаларига алмаштириш натижасида ҳосил булади. (2') тенглама айниятдан иборат бўлиши мумкин эмас, чунки x', y', z' ўрнига (1) формула бўйича x, y, z ни киритсак биз яна (2) ни ҳосил қилишимиз керак.

Шундай қилиб, σ' фигура (2') тенглама билан ифодаланган текисликда ётади. Энди σ' нинг шу текислик билан устма-уст тушишини, яъни бир-бирини тула қопланиши исбот қиласайлик. Ҳақиқатан ҳам, (x', y', z') — тенгламаси (2') булган текисликнинг исталган нуқтаси булсин. Унинг (1) га тескари булган аффин алмаштиришдаги образи (2) тенгламани қаноатлантиради, демак σ' га тенг тегишли булади. Бундан σ' нинг (2') текислик билан устма-уст тушиши (тула қопланиши) туғрисида хuloscha чўйқарамиз: бошқача айтганда σ' фигура (2) текисликнинг ўзиидир (унинг бир қисми эмас). Бу мулоҳазалар аффин алмаштиришда текисликнинг текисликка ўтишини исбот этади.

Аффин алмаштиришда текисликнинг текисликка ўтиши ва аффин алмаштиришга тескари алмаштиришнинг яна аффин булганлиги сабабли, *турли текисликлар яна турли текисликларга ўтади*.

Турли нуқталарнинг аффин алмаштиришда турли нуқталарга ўтганлиги сабабли, *параллел текисликлар яна параллел текисликларга ўтади*.

Тўғри чизиқ орқали иккита турли текислик утказиш мумкинлиги ва аффин алмаштиришда турли текисликлар

яна турли текисликларга үтгалиги учун тұғри чизик аффин алмаштиришида яна тұғри чизикқа ұтади.

Параллел тұғри чизикларни иккита параллел текисликнің үчинчи текислик билан кесішмасы сифатында қараш ёки таърифлаш мүмкінліги ва параллел текисликларнің аффин алмаштиришида яна параллел текисликларга үтишлиги сабабли, аффин алмаштиришида параллел тұғри чизиклар яна параллел тұғри чизикларға ұтади.

Параграфнің пировардидә текисликдеги аффин алмаштиришлар іюкоридагиларға үхшау хоссаларға әгалигини таъкидлаб ұтамиз. Чунончы, текисликдеги аффин алмаштиришида тұғри чизиклар яна тұғри чизикларға ұтади ва параллеллік сақланади.

Машқлар

1. xy, yz, zx даң иборат координат текисликлар (1) аффин алмаштиришида қандай текисликларға үтиши топилсени.

2. Координаталар үқлари (1) аффин алмаштириш натыжасыда қандай тұғри чизикларға үтиши топилсени.

4- §.. Аффин алмаштиришнің асосий инварианті

Ортогонал алмаштиришда нүкталар орасидеги масофа үзгармайды. Шу муносабат билан нүкталар орасидеги масофа ортогонал алмаштириш инварианті деб айтилади. Ортогонал алмаштиришнің бoshка күп инвариантларини, чунончы, тұғри чизиклар орасидеги бурчакнны, учбұрчак қозини тилга олиш мүмкін еди. Нүкталар орасидеги масофа әңг содда инвариант булып қолмайды, у асосий инвариант ҳам, чунки қолған ҳамма инвариантлар у орқали ифодаланиши мүмкін.

Аффин алмаштиришда нүкталар орасидеги масофа одатда үзгәрады, шунинг учун нүкталар орасидеги масофа умумий аффин алмаштиришнің инварианті бүлмайды.

Аффин алмаштиришнің әңг содда *ва шу* билан бир вакытда асосий инвариантты тұғри чизикдеги уч нүктаның содда нисбатидан иборат. Тұғри чизикдеги учта *A, B, C* нүктаның содда нисбати деб қуийдеги аниқланған

$$(ABC) = \frac{AB}{BC}$$

сонға айтилади.

Тұғри чизикдеги учта нүкта содда нисбатининг аффин алмаштиришда сақланыши күрсатылади, яғни агар *A, B, C*

нуқталар аффин алмаштиришда A' , B' , C' нуқталарга алмашынса, у ҳолда:

$$(ABC) = (A'B'C').$$

Умумиятликни чегараламасдан A , B , C нуқталар x ўқида ётади деб хисоблаш мүмкін (AB түғри чизиқни x ўқи сифатида қабул килиш мүмкін). Бундан ташқари A' , B' , C' нуқталар x ўқида ётади деб хисоблашимиз мүмкін, чунки содда нисбатни бузмайдыган ортогонал алмаштиришни (чунки у кесмалар узунлікларини сақлады) құлланиб, A' , B' , C' нуқталарни хамиша x ўқига күчириш мүмкін. Бундай ҳолда

$$(ABC) = \frac{|x_A - x_B|}{|x_B - x_C|}, \quad (A'B'C') = \frac{|x_{A'} - x_{B'}|}{|x_{B'} - x_{C'}|}.$$

Аммо A' , B' , C' нуқталарнинг x' координаталари билан A , B , C нуқталарнинг x координаталари орасидаги боғлашиш

$$x' = a_{11}x + a_{14},$$

тенгликтан иборат: энди (ABC) , $(A' B' C')$ дан иборат содда нисбатларнинг тенглигини текшириб күриш жуда осон.

Машқлар

1. Ихтиёрий учбурчакни тенг томонли учбурчакка алмаштирадыган аффин алмаштириш мавжудлиги исбот қилинсін. Медианаларнинг кесишгандыкка алмаштириш мавжудлигін деңгелегендегі квадратта көрсетілгенде исбот қилинсін.

2. Аффин алмаштиришни құлланиб, берилған қарастырылған квадратта айлантириш мүмкінligi исбот қилинсін. Ихтиёрий түртбұрчакни аффин алмаштириш квадратта айлантирадыми?

3. Кандай шарт бажарылғанда текисликнинг олдинги параграфидегі (1) формулалар билан берилған аффин алмаштириш бирор нуқтасының үзіндіде қолдирады?

5-§. Иккінчи тартибли әгри чизиқлар ва сиртларни аффин алмаштириш

Иккінчи тартибли әгри чизиқ координаталари иккінчи даражали тенгламаны қаноатлантирувчи нуқталарнинг геометрик үрни сифатида таърифланғанлығы, нуқта координаталари эса үзининг аффин алмаштириштегі образдарнинг координаталари орқали чизиқли ифодаланғанлығы сабабли, иккінчи тартибли әгри чизиқ аффин алмаштиришида яна иккінчи тартибли әгри чизиққа үтады.

Шунга ұхшаш иккінчи тартибли сирт аффин алмаштиришда яна иккінчи тартибли сиртга ұтади.

Аффин алмаштиришда түрі чизиқлар яна түрі чизиқтарға ұніб, шу болан биргә уларнинг параллелліги ҳам сақланғанлығы, учта нүкта содда нисбатининг сақланнши—жумладан, кесма үртасининг мос кесма үртасига үтишлиgi сабабли аффин алмаштиришда иккінчи тартибли зері чизиқ диаметрлари яна диаметрларға ұтади, құши ма диаметрлар яна құши ма диаметрларға еа марказ яна марказға ұтади.

Иккінчи тартибли сиртлар аффин алмаштиришда шунга ұхшаш хоссаларға әга.

Аффин алмаштиришда ҳақиқий нүкталар ҳақиқий нүкталарға, мавхұмлари—яна мавхұм нүкталарға үтгандыдан, аффин алмаштиришда ҳақиқий зері чизиқ ҳақиқий зері чизиққа, мавхұмлари әса яна мавхұм зері чизиқларға ұтади.

Равшанки, чекли фигуранинг аффин алмаштиришдаги образи ҳам чекли фигура бұлади, фигура чексиз бұлса, унинг образи—яна чексиз фигурадир.

Аффин алмаштиришнинг юқорида күрсатылған хоссаларининг натижасы тарықасыда ушбу холосаларға келамиз:

Исталған аффин алмаштиришда эллипс яна эллипсга, гипербола—гиперболага, парабола—параболага, бир жуфт кесишүвчи түрі чизиқ—бир жуфт кесишүвчи түрі чизиққа, бир жуфт параллел түрі чизиқ—бир жуфт параллел түрі чизиққа ұтади.

Иккінчи тартибли сиртлар түрлесінде шунинг сингари холосалар чиқарыл мүмкін.

Аффин алмаштириш натижасыда бир-бирига алмашынадыған иккі фигура аффин эквивалент деб аталади.

Барча эллипслар

$$x^2 + y^2 = 1$$

айланага аффин эквивалентдір.

Барча гиперболалар тенг ёнли

$$x^2 - y^2 = 1$$

гиперболага аффин эквивалентдір.

Барча параболалар

$$y = x^2$$

параболага аффин эквивалентдір.

Мисол тариқасида биринчи даъвони исбот қилайлиқ. Исталган эллипс ортогонал алмаштириш натижасида

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1$$

эллипста алмаштириши мумкин. Бу эллипс эса координат ўқларга нисбатан бир текисдә ушбу

$$x' = \frac{x}{a}, \quad y' = \frac{y}{b}$$

тенгликлар билан аниқланган қисиши (чўзиши) натижасида

$$x'^2 + y'^2 = 1$$

айланага ўтказилади.

Фазо билан иш кўрилган ҳолда иккинчи тартибли сиртларининг аффин эквивалентлиги ҳақида юқоридаги даъволар ўринилидир.

Пирсардида ушбу хоссани исбот қиласиз: *текисликдаги ҳар қандай аффин алмаштиришини учта алмаштиришини кетма-кет бажариш натижасида ҳосил қилиши мумкин, улар: ўзаро перпендикуляр иккита түғри чизиқ-қа нисбатан бир текисда қисиши (чўзиши) билан бирор ортогонал алмаштиришидан иборат бўлади.*

Исботи осон. Аффин алмаштиришда

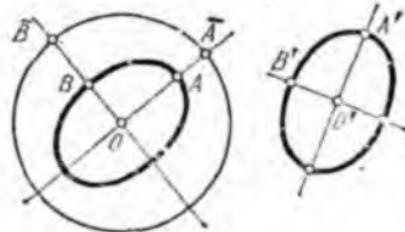
$$x^2 + y^2 = 1$$

айланана бирор E' эллипсга ўтади (92-расм.) Айтайлик, A' ва B' — унинг бирин-кетин келган иккита учи, O' — маркази, \bar{A} ва \bar{B} — айлананинг эллипсдаги A' , B' нуқталарга мос келган нуқталари бўлсин. OA ва OB түғри чизиқлар ўзаро перпендикуляр, чунки улар доиранинг қўшма диаметрларидир (чунки улар эллипснинг қўшма диаметрлари: $O'A'$, $O'B'$ га мос келади).

Координаталарнинг иккисистемасини, яъни мусбат ярим ўқлар x ва y сифатида OA ра OB түғри чизиқларни олиб, x y системасини ва мусбат ярим ўқларни сифатида $O'A'$, $O'B'$ қабул қилинган x' y' системаси киргтайлик. x' y' системада E' эллипс

$$\alpha x'^2 + \beta y'^2 = 1$$

тенглама билан ифодаланади.

92- расм.

E эллипс:

$$\alpha x^{-2} + \beta y^{-2} = 1$$

ни *E'* эллипсга үтказадиган ортогонал алмаштириш мавжуд. Бунда унинг *A*, *B* учлари *E'* эллипснинг *A'*, *B'* учларига үгади.

Энди учта алмаштиришдан тузилган аффин алмаштириши қараймиз: 1) *y* үқига нисбатан бир текисда қисиш (чўзиш), унда *A* нуқта *A* га үтади; 2) *x* үқига нисбатан бир текисда қисиш (чўзиш) унда *B* нуқта *B* га үтади; 3) *E* эллипсни *E'* га үтказилган ортогонал алмаштириш. Шу тариқада тузилган аффин алмаштириш аввалдан берилган аффин алмаштириш сингари *O*, *A*, *B* нуқталарни *O*, *A'*, *B'* нуқталарга үтказади, демак, ундан фарқ қилмайди (2-§). Даъво исбот қилинди.

Фазодаги аффин алмаштириш учун ҳам юқоридагига үхшаш хосса ўринли, чунончи: *фазодаги исталган аффин алмаштириши учта үзаро перпендикуляр йўналиши бўйича бир текисда қисиши (чўзиши) ва ортогонал алмаштиришига ёйилиб юборилиши мумкин.*

Машқлар

1. Эллипснинг қўшма диаметрлари хоссасини айланадиаметрлари хоссасидан келтириб чиқарилсин. Эллипсоид диаметрлар ва диаметрал хоссаларини сфера диаметрлари ва диаметрал текисликлари хоссаларидан келтириб чиқарилсин.

2. Текисликдаги аффин алмаштириш

$$\begin{aligned}x' &= a_1x + b_1y + c_1, \\y' &= a_2x + b_2y + c_2\end{aligned}$$

формулалар ёрдамида берилган. Бу алмаштиришни иккита үзаро перпендикуляр йўналиши бўйича қисиши (чўзиш) билан қандайдир ортогонал алмаштиришга ёйиб юбориш мумкиндиги юқорида исбот қилинган эди. Чўзиш (қисиши) коэффициентлари топилгин.

6-§. Проектив алмаштиришлар

Фигураларнинг аффин алмаштиришлари *проектив алмаштиришлар* номини олган ва ушбу

$$\left| \begin{array}{l} x' = \frac{a_{11}x + a_{12}y + a_{13}z + a_{14}}{a_{41}x + a_{42}y + a_{43}z + a_{44}}, \\ y' = \frac{a_{21}x + a_{22}y + a_{23}z + a_{24}}{a_{41}x + a_{42}y + a_{43}z + a_{44}}, \\ z' = \frac{a_{31}x + a_{32}y + a_{33}z + a_{34}}{a_{41}x + a_{42}y + a_{43}z + a_{44}} \end{array} \right| \quad (1)$$

формулалар билан берилган умумийроқ алмаштиришларнинг ҳусусий ҳолидир. (1) коэффициентлар факат битта

$$\Delta = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} & a_{14} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} & a_{24} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} & a_{34} \\ a_{41} & a_{42} & a_{43} & a_{44} \end{vmatrix} \neq 0$$

шартни қаноатлантиради.

Бу формулалар σ_∞ текислик:

$$a_{41}x + a_{42}y + a_{43}z + a_{44} = 0$$

ни кесмайдиган исталган F фигура учун алмаштиришни аниқлаб беради.

Навбатдаги муҳокамаларимизда алмаштириладиган фигура σ_∞ текислик билан кесишмайди деб фараз қиласиз.

Равшанки, проектив алмаштиришига берилган таъриф координаталар системасини танлаб олишига нисбатан инвариант хоссага эга.

Ушбу хоссанииг ўринли эканлигини бевосита текшириб кўриш мумкин: кетма-кет бажарилган иккита проектив алмаштириши натижаси — проектив алмаштириши бўлади, проектив алмаштиришига, тескари алмаштириши яна проектив алмаштиришидир, айнан алмаштириши — проектив алмаштиришидир.

Проектив алмаштиришга аффин алмаштиришнинг талай хоссалари тааллуқли. Чунончи, тўғри чизиқда ётган нуқталар яна тўғри чизиқда ётувчи нуқталарга алмашинади.

Учта нуқтанинг содда нисбати проектив алмаштиришда одатда сақланмайди, лекин унинг эвазига тўғри чизиқдаги тўртта нуқтанинг мураккаб (ангармоник) нисбати сақланади. Бу нисбат қўйидағича таърифланади.

Фараз қилайлик, A, B, C, D — тўғри чизиқдаги тўртта нуқта ва e — шу тўғри чизиқда перпендикуляр бўлмаган нолдан фарқли вектор бўлсин. Бу ҳолда берилган (тартибда олинган) A, B, C, D нуқталарнинг мураккаб (ангармоник) нисбати деб

$$(ABCD) = \frac{\overrightarrow{e} \cdot \overrightarrow{AC}}{\overrightarrow{e} \cdot \overrightarrow{BC}} : \frac{\overrightarrow{e} \cdot \overrightarrow{AD}}{\overrightarrow{e} \cdot \overrightarrow{BD}}$$

га тенг сонга айтилади.

Бу таърифнинг e векторини танлаб олинишига нисбатан инвариантлиги аён. Шунинг учун e вектор сифатида x

үки AD түғри чизикқа перпендикуляр әмас деб фараз қи-
либ, e_∞ ни оламиз; натижада:

$$(ABCD) = \frac{x_C - x_A}{x_C - x_B} : \frac{x_D - x_A}{x_D - x_B} \quad (2)$$

ни ҳосил қиласиз.

Агар y ва z үқлар түғри чизикқа перпендикуляр бұл-
маса, y ва z координаталарга нисбатан шунга үхшаш фор-
мулаларни ҳосил қиласиз.

*Түғри чизикдеги тұртта A, B, C, D нүкта мұраккаб
нисбатнинг проектив алмаштиришида сақланышини исбот
қиласыл.*

Үмумийликни өзгераламасдан A, B, C, D нүкталар x
үқіда ётади деб фараз қилиш мүмкін (AD түғри чизик-
ни x үки сифатида олиш мүмкін). Бундан ташқари, улар-
нинг A', B', C', D' образлари ҳам x үқіда ётади дейиш
мүмкін, чунки мұраккаб нисбатни буза олмаслиги аён бұл-
ған ортогонал алмаштиришни ишлатыб, бу нүкталарни ҳам
 x үкіга құчириш мүмкін. Натижада A', B', C', D' нүкта-
ларнинг x координаталари A, B, C, D нүкталарнинг x
координаталари орқали ушбу

$$x' = \frac{a_{11}x + a_{14}}{a_{41}x + a_{44}}$$

формула бүйіча ифодаланади. Энди бевосита текшириб
қўриш йўли билан

$$\frac{x_C - x_A}{x_C - x_B} : \frac{x_D - x_A}{x_D - x_B} = \frac{x_{C'} - x_{A'}}{x_{C'} - x_{B'}} : \frac{x_{D'} - x_{A'}}{x_{D'} - x_{B'}}$$

га, яъни

$$(ABCD) = (A'B'C'D')$$

га ишонч ҳосил қиласиз.

Текисликдеги проектив алмаштириш

$$\begin{aligned} x' &= \frac{a_{11}x + a_{12}y + a_{13}}{a_{31}x + a_{32}y + a_{33}}, & \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{vmatrix} &\neq 0 \\ y' &= \frac{a_{21}x + a_{22}y + a_{23}}{a_{31}x + a_{32}y + a_{33}}, \end{aligned} \quad (3)$$

формулалар билан ифодаланади ва юқоридагига үхшаш
хоссаларга эга.

«Проектив алмаштиришлар» деб аталиши бу алмаштириш-
ларнинг қуйидеги хоссасига боғлиқ:

Агар α текисликдаги F' фигура шу текисликдаги F фигурадан аффин алмаштиришига айланмайдиган проектив алмаштириш натижасида ҳосил қилинган бўлса, у ҳолда F' фигура F га тенг бўлган \bar{F} фигурани бирор S марказдан проекциялаш натижасида ҳосил қилиниши мумкин.

Аксинча, шу тарикада проекциялаш билан ҳосил қилинган ҳар қандай фигура F дан проектив алмаштириш натижасида ҳосил қилиниши мумкин.

Бу даъво икки қисмдан иборат, биз унинг иккинчи қисмини исбот қиласиз. Умумийликни чегараламасдан α текислик деб ҳисоблаш мумкин.

Фараз қилайлик, $A(x, y, 0) — F$ фигуранинг ихтиёрий нуқтаси, $\bar{A}(\bar{x}, \bar{y}, \bar{z})$ эса F нинг мос нуқтаси, $S(x_0, y_0, z_0)$ проекциялаш маркази ва $A'(x', y'; 0)$ эса \bar{A} нинг S дан xy текисликка туширилган проекцияси бўлсин. S, \bar{A} ва A' нуқталар битта тўғри чизиқда ётганлиги учун:

$$\frac{x' - x_0}{\bar{x} - x_0} = \frac{y' - y_0}{\bar{y} - y_0} = \frac{-z_0}{\bar{z} - z_0}.$$

Бундан

$$x' = \frac{-z_0 \bar{x} + \bar{z} x_0}{\bar{z} - z_0}, \quad y' = \frac{-z_0 \bar{y} + \bar{z} y_0}{\bar{z} - z_0}.$$

Лекин \bar{x}, \bar{y} ва \bar{z} координаталар x, y орқали чизиқли ифодаланади, чунки \bar{F} фигура F дан ортогонал алмаштириш натижасида ҳосил қилинган, шунинг учун x', y' нинг x, y орқали ифодалари (3) кўринишда бўлади: бу эса проекцияланадиган F' фигуранинг F фигурадан проектив алмаштириш натижасида ҳосил қилиниши мумкинлигидан дарак беради.

Машқлар

1. Агар текислика тўртта нуқта бўлиб, уларнинг ҳеч қандай учтаси бир тўғри чизиқда ётмаса ва бу тўртта нуқта учун тегишли образлар (яъни проектив алмаштириш) берилган бўлса, бу ҳолда текислика проектив алмаштириш ягона равишда аниқланниши исбот қилинсин¹.

2. A, B, C, D нуқталарнинг исталган тартибда олинган тўртликлари, масалан $A, B, C, D; B, A, C, D$ нинг ангармоник нисбатлари ($ABCD$), ($ABCD$) ва ҳ. к. ни ангармоник нисбат ($ABCD$) орқали ифодалансин.

¹ (3) тенгликлардаги барча коэффициентлар тўла аниқланади.

7-§. Бир жинсли координаталар. Текислик ва фазони чексиз узоқ элементлар билан түлдириш

Текисликтеги нүктанинг бир жинсли координаталари деб ҳаммаси нолга тең бўлмаган ва шу нүктанинг декарт координаталари x , y билан ушбу

$$x = \frac{x_1}{x_3}, \quad y = \frac{x_2}{x_3}$$

тengликлар билан боғланган исталган учта x_1 , x_2 , x_3 сонга айтилади.

Нүктанинг бир жинсли координаталари ягона равиша аниқланган эмас. Ҳакиқатан ҳам x_1 , x_2 , x_3 — нүктанинг бир жинсли координаталари булса $\rho \neq 0$ да ρx_1 , ρx_2 , ρx_3 сонлар ҳам шу нүктанинг бир жинсли координаталари бўлади.

Исталган тўғри чизиқ декарт координаталарида

$$a_1x + a_2y + a_3 = 0 \quad (a_1^2 + a_2^2 \neq 0)$$

тенглама билан ифодаланганлиги ва исталган бундай тенгламанинг бирор тўғри чизиқ тенгламаси бўлганлиги учун ҳар қандай тўғри чизиқ бир жинсли координаталарда

$$a_1x_1 + a_2x_2 + a_3x_3 = 0 \quad (a_1^2 + a_2^2 \neq 0)$$

тенглама билан ифодаланади ва исталган бундай тенглама бирор тўғри чизиқ тенгламаси бўлади.

Текисликнинг ҳар бир (x, y) нүктаси учун шу нүктанинг бир жинсли координаталари вазифасини бажа; увчи сонлар учталигини, масалан x , y , 1 ни кўрсатиш мумкинлиги равшан. Бунинг тескариси, умуман айтганда, хотурни. Чунончи, координатаси ($x_3 = 0$) нолга тең x_1 , x_2 , x_3 , сонлар учталиги учун бу учта сонни бир жинсли координаталари сифатида қабул қилинган нүкта мавжуд эмас.

Бундай вазият кўн масалалар, чунончи проектив алматиришларга оид масалалар билан иш кўрганда катта нокулалийликларни вужудга келтиради. Шунга боғлиқ равиша текисликни янги элементлар билан тўлдирдик (яъни унга янги элементлар қўшамиз) ва уларни чексиз узоқ нүкталар ва чексиз узоқ тўғри чизиқ деб атаемиз.

Юқоридаги мулоҳазалар асосида x_1 , x_2 , x_3 сонлар учталигига $x_3 = 0$ бўлганда текисликнинг чексиз узоқ нүктаси мос келади деб атаемиз. Чексиз узоқ нүкталарнинг геометрик ўрнини чексиз узоқ тўғри чизиқ деб атаемиз.

Шу тарзда текисликда кенгайтирилган исталган:

$$a_1x_1 + a_2x_2 + a_3x_3 = 0$$

тенглама бирор түғри чизиқ тенгламаси бўлади. Агар $a_1 = a_2 = 0$ бўлса, түғри чизиқ чексиз узоқ.

Кенгайтирилган текисликда исталган иккита түғри чизиқ кесишади, чунки чизиқли иккита

$$\begin{aligned} a_1 x_1 + a_2 x_2 + a_3 x_3 &= 0, \\ b_1 x_1 + b_2 x_2 + b_3 x_3 &= 0 \end{aligned}$$

тенглама системаси ҳамиша иотривиал (x_1, x_2, x_3 , нинг ҳаммаси нолга тенг бўлмаган) ечимга эга. Жумладан, параллел икки түғри чизиқ чексиз узоқ нуқтада кесишади. Ҳақиқатан ҳам, агар (1) түғри чизиқлар параллел бўлса, у ҳолда:

$$\frac{a_1}{b_1} = \frac{a_2}{b_2} = \lambda.$$

Шунинг учун (1) системанинг иккинчи тенгламасини λ га кўпайтириб, биринчисидан айирсак, $(a_3 - \lambda b_3)x_3 = 0$ ни ҳосил қиласиз, ундан эса $x_3 = 0$.

Фигураларнинг киритилган проектив алмаштиришини (6- §) кенгайтирилган текисликка давом эттириш мумкин. Чунончи, кенгайтирилган текисликда ушбу

$$\begin{aligned} x'_1 &= a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + a_{13}x_3, & \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{vmatrix} &\neq 0 \\ x'_2 &= a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + a_{23}x_3, \\ x'_3 &= a_{31}x_1 + a_{32}x_2 + a_{33}x_3, \end{aligned}$$

формулалар билан бериладиган алмаштиришни қараб чиқайлик.

Кенгайтирилган текисликда бу алмаштириш илгари киритилган проектив алмаштиришдан фарқ қилмайди. Ҳақиқатан ҳам, кенгайтирилмаган текисликда

$$x_3 \neq 0, \quad x'_3 \neq 0.$$

Демак, олдинги иккита формулани учинчисига ҳадма-ҳад булиш натижасида

$$\begin{aligned} x' &= \frac{a_{11}x + a_{12}y + a_{13}}{a_{31}x + a_{32}y + a_{33}}, \\ y' &= \frac{a_{21}x + a_{22}y + a_{23}}{a_{31}x + a_{32}y + a_{33}} \end{aligned}$$

ни ҳосил қиласиз.

Фазо билан иш кўрган ҳолда нуқтанинг бир жинсли координаталари декарт координаталари билан

$$x = \frac{x_1}{x_3}, \quad y = \frac{x_2}{x_3}, \quad z = \frac{x_3}{x_4}$$

тенгликлар орқали боғланган сонлар түртталиги сифатида киритилади.

Текислик билан иш кўрганимизга ўхшаш фазо чексиз узоқ элементлар билан тўлдирилади (яъни бу элементлар қўшилади), улар: чексиз узоқ нуқталар, чексиз узоқ тўғри чизиқлар, чексиз узоқ текислик. Натижада чексиз узоқ элементлар билан тўлдирилган фазода исталган

$$a_1x_1 + a_2x_2 + a_3x_3 + a_4x_4 = 0$$

тенглама текисликни ифода қиласди ($a_1 = a_2 = a_3 = 0$ ҳолда чексиз узоқ текисликни) исталган иккита эркли

$$a_1x_1 + a_2x_2 + a_3x_3 + a_4x_4 = 0,$$

$$b_1x_1 + b_2x_2 + b_3x_3 + b_4x_4 = 0$$

тенглама тўғри чизиқни $\left(\frac{a_1}{b_1} = \frac{a_2}{b_2} = \frac{a_3}{b_3} = \frac{a_4}{b_4} \right)$ да балки чексиз узоқ тўғри чизиқни) аниқлайди.

6-§ да таъриф асосида киритилган проектив алмаштиришлар кенгайтирилган фазога давом эттирилади ва бир жинсли координаталарда ушбу формулалар билан ифода қилинади:

$$x'_1 = a_1x_1 + a_{12}x_2 + a_{13}x_3 + a_{14}x_4,$$

$$x'_2 = a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + a_{23}x_3 + a_{24}x_4,$$

$$x'_3 = a_{31}x_1 + a_{32}x_2 + a_{33}x_3 + a_{34}x_4,$$

$$x'_4 = a_{41}x_1 + a_{42}x_2 + a_{43}x_3 + a_{44}x_4,$$

$$\Delta = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} & a_{14} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} & a_{24} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} & a_{34} \\ a_{41} & a_{42} & a_{43} & a_{44} \end{vmatrix} \neq 0.$$

Машқлар

1. Кенгайтирилган текисликда $x_1 = 0, x_2 = 0, x_3 = 0$ тўғри чизиқларни ушбу

$$a_1x_1 + b_1x_2 + c_1x_3 = 0,$$

$$a_2x_1 + b_2x_2 + c_2x_3 = 0,$$

$$a_3x_1 + b_3x_2 + c_3x_3 = 0$$

тўғри чизиқларга ўтказувчи проектив алмаштириш формулалари тувилисин.

2. Ушбу

$$\frac{x_1\alpha_4 - x_4\alpha_1}{k_1} = \frac{x_2\alpha_4 - x_4\alpha_2}{k_2} = \frac{x_3\alpha_4 - x_4\alpha_3}{k_3},$$

$$\frac{x_1\beta_1 - x_1\beta_1}{k_1} = \frac{x_2\beta_4 - x_4\beta_2}{k_2} = \frac{x_3\beta_4 - x_4\beta_3}{k_3}.$$

түғри чизиқлар кесишган нүктасининг координаталари топилсин.

8- §. Иккинчи тартибли эгри чизиқлар ва сиртларни проектив алмаштириш

Бир жиссли координаталарда иккинчи тартибли эгри чизиқнинг

$$a_{11}x_1^2 + 2a_{12}x_1x_2 + \dots + a_{33}x_3^2 = 0 \quad (1)$$

тенглама билан берилиши равшан, бу тенглама эса унинг декарт координаталаридаги:

$$a_{11}x^2 + 2a_{12}xy + \dots + a_{33}y^2 = 0 \quad (2)$$

тенгламасидан x үрнига $\frac{x_1}{x_3}$ ни, y үрнига $\frac{x_2}{x_3}$ ни олиш натижасида ҳосил қилинади.

Текисликни чексиз узоқ элементлар билан тұлдиралып да (1) тенглама билан берилген эгри чизиқни кенгайтирилген текисликка давом эттирамыз, лекин унинг (1) тенгламани қаноатлантирган чексиз узоқ нүкталари мавжуд бүлгән тақдирда уларни ҳам шу эгри чизиққа құшиб құямыз.

Кенгайтирилген текисликдаги иккинчи тартибли эгри чизиқнинг ушбу

$$\left. \begin{array}{l} x_1^2 + x_2^2 + x_3^2 = 0, \\ x_1^2 - x_2^2 + x_3^2 = 0, \\ x_1^2 + x_2^2 = 0, \\ x_1^2 - x_2^2 = 0, \\ x_1^2 = 0 \end{array} \right\} \quad (3)$$

содда эгри чизиқларнинг бирига проектив эквивалентлигіни исбот қылайлық, яъни унинг проектив алмаштириш натижасида (3) даги эгри чизиқларнинг бирига үтишини күрсатайлық.

Иккинчи тартибли эгри чизиқ тенгламасини каноник күрништа көлтириш масаласи билан шуғулланиб (III боб, 8- §), координаталарнинг шундай $x'y'$ системаси борлиги-

ни күрсатдикки, унда (2) әгри чизік тенгламасы ушбу шаклларидан бирини қабул қиласы:

$$\begin{aligned}\alpha x'^2 + \beta y'^2 + \gamma = 0, \\ \alpha x'^2 + \beta y'^2 = 0, \\ \alpha x'^2 + \beta y' = 0, \\ x'^2 = 0.\end{aligned}$$

Бұза аналитик жиҳатдан (2) тенгламаға x ва y билан ушбу

$$\begin{aligned}x' &= \alpha_{11}x + \alpha_{12}y + \alpha_{13}, \\ y' &= \alpha_{21}x + \alpha_{22}y + \alpha_{23}\end{aligned}$$

формулалар воситасыда бояланған яғы x' , y' үзгарувларни киритиш мүмкін ва (2) тенглама күрсатылған шаклдардан бирини қабул қиласы.

Бундан қойындағы хулоса келиб чыкағы: агар иккінчи тартибли әгри чизік (1) ни проектив алмаштириш:

$$\begin{aligned}x_1 &= \alpha_{11}x_1 + \alpha_{12}x_2 + \alpha_{13}x_3, \\ x_2 &= \alpha_{21}x_1 + \alpha_{22}x_2 + \alpha_{23}x_3, \\ x_3 &= x_3\end{aligned}$$

та дүч келтирсак, қойындағы әгри чизіктерден бирига әга бўламиш:

$$\begin{aligned}\alpha x_1^2 + \beta x_2^2 + \gamma x_3^2 &= 0, \\ \alpha x_1^2 + \beta x_2^2 &= 0, \\ \alpha x_1^2 + \beta x_2 x_3 &= 0, \\ x_1^2 &= 0.\end{aligned}$$

Бұз әгри чизіктерге келганды әса содда проектив алмаштириши табиқ қилиб, уларни (3) әгри чизіктерге алмаштириб юбориш мүмкін. Масалан, бириңи ҳолда

$$x'_1 = \sqrt{|\alpha|} x_1, \quad x'_2 = \sqrt{|\beta|} x_2, \quad x'_3 = \sqrt{|\gamma|} x_3$$

дан иборат, иккінчи ҳолда

$$x'_1 = \sqrt{|\alpha|} x_1, \quad x'_2 = \sqrt{|\beta|} x_2, \quad x'_3 = x_3$$

дан иборат ва учинчи ҳолда

$$x'_1 = \sqrt{|\alpha|} x_1, \quad x'_2 = \frac{x_2 + x_3}{2} \sqrt{|\beta|}, \quad x'_3 = \frac{x_2 - x_3}{2} \sqrt{|\beta|}$$

дан иборат проектив алмаштириштарни олиш керак.

Чексиз узоқ элементлар билан тұлдирилған фазода иккінчи тартибли сиртлар учун юқоридағыға үшаш дайвони исбот қилиш мүмкін. Чуончы, иккінчи тартибли исбот -
сан сирт үшбү

$$\begin{aligned}x_1^2 + x_2^2 + x_3^2 + x_4^2 &= 0, \\x_1^2 + x_2^2 + x_3^2 - x_4^2 &= 0, \\x_1^2 + x_2^2 - x_3^2 - x_4^2 &= 0, \\x_1^2 + x_2^2 + x_3^2 &= 0, \\x_1^2 + x_2^2 - x_3^2 &= 0, \\x_1^2 + x_2^2 &= 0, \\x_1^2 - x_2^2 &= 0, \\x_1^2 &= 0\end{aligned}$$

сиртларнинг бирига проектив эквивалент бўлади.

Исбот әгри чизиқларга тааллукли исботларга үшашдир.
Машқ

Ушбу

$$(a_1x_1 + a_2x_2 + a_3x_3)^2 \pm (b_1x_1 + b_2x_2 + b_3x_3)^2 = 0,$$

$$(a_1x_1 + a_2x_2 + a_3x_3)(b_1x_1 + b_2x_2 + b_3x_3) = 0$$

Әгри чизиқларни (3) канооник шакллардан бирига ўтказиладиган проектив алмаштиришлар топилсин.

9- §. Полюс ва поляра

Агар 6- § да ангармоник нисбат учун чиқарылған (2) формулага бир жинсли координаталарни киритсак:

$$(ABCD) = \frac{\begin{vmatrix} x_{1A} & x_{1C} \\ x_{4A} & x_{4C} \end{vmatrix}}{\begin{vmatrix} x_{1B} & x_{1C} \\ x_{4B} & x_{4C} \end{vmatrix}} : \frac{\begin{vmatrix} x_{1A} & x_{1D} \\ x_{4A} & x_{4D} \end{vmatrix}}{\begin{vmatrix} x_{1B} & x_{1D} \\ x_{4B} & x_{4D} \end{vmatrix}}$$

ни ҳосил қиласыз; бу ердаги x_1 ўрнига хамма жойда x_2 ёки x_3 ни қўйсак, яна иккита мос формулага эга бўламиз.

Чексиз узоқ элементлари билан тұлдирилған фазодаги түғри чизиқ нуқталарининг ангармоник нисбатини (1) формула билан таърифладик. Бу тариқада таърифланган ангармоник нисбатининг проектив алмаштириш натижасида сақланишига 6- § да келтирілған исботга боғлиқсиз равиш-

да ҳам ишонч ҳосил қилиш мумкин. Бу ҳисоб-китобларни биз келтирмай қўя қолдик.

Айтайлик иккинчи тартибли сирт:

$$2F = \sum_{i,j=1}^4 x_{ij} x_i x_j = 0 \quad (2)$$

ва унда ётмайдиган $A(x'_1, x'_2, x'_3, x'_4)$ нуқта берилган бўлсин. A нуқта орқали ихтиёрий тўғри чизиқ ўтказиб, унинг (2) сирт билан кесишган нуқталарини C ва D билан белгилайлик. A билан бирга C ва D нуқталарни гармоник равшида бўладиган B нуқтани, яъни шундай нуқтани ясайликки A, B, C, D нуқталарнинг ангармоник нисбати -1 га тенг бўлсин: $(ABCD) = -1$.

Ушбу йўсингда ясалган нуқталарнинг геометрик ўрни A нуқтанинг поляраси дейилади. A нуқта полярага нисбатан полос дейилади.

Поляра тенгламасини тузайлик. x_1, x_2, x_3, x_4 сонлар B нуқтанинг бир жинсли координаталари бўлсин. AB тўғри чизиқда A дан фарқли исталган нуқтанинг координаталарини ушбу

$$\bar{x}_i = x_i + \lambda x'_i \quad (i = 1, 2, 3, 4) \quad (3)$$

куренишда ифодалаш мумкин.

Ҳақиқатан ҳам, AB тўғри чизиқ иккита:

$$\sum a_i x_i = 0, \quad \sum b_i x_i = 0$$

тенглама билан ифодаланади. Аммо матрица

$$\begin{pmatrix} a_1 & a_2 & a_3 & a_4 \\ b_1 & b_2 & b_3 & b_4 \end{pmatrix}$$

нинг ранги иккига тенг (тенгламалар эркли), шунинг учун бу системанинг исталган ечими иккита эркли ечимнинг чизиқли комбинациясидан иборат:

$$\bar{x}_i = \mu x_i + \nu x'_i \quad i = 1, 2, 3, 4.$$

Агар нуқта A дан фарқли бўлса, у ҳолда $\mu \neq 0$. Энди \bar{x}_i координаталарни μ га бўлиб юбориш мумкин, натижада юқоридаги ифода ҳосил бўлади.

Агар $A, B, \lambda A + B, \mu A + B$ дан иборат тўртта нуқта олинса (бу ерда $\xi A + B$ нуқта координаталари $\xi x_i + x'_i$ га тенг нуқталардир), уларнинг ангармоник нисбати

$\frac{\lambda}{\mu}$ га тенглигини бевосита текшириш йўли билан ишонч ҳосил қилиш мумкин, яъни;

$$(A, B, \lambda A + B, \mu A + B) = \frac{\lambda}{\mu}.$$

Бундан AB тўғри чизиқнинг иккинчи тартибли сирт билан кесишган C ва D нуқталарини қўйидагича ифодалаш мумкинлиги келиб чиқади:

$$C = \lambda A + B, D = -\lambda A + B.$$

C ва D нуқталарнинг координаталарини сирт тенгламасига қўйиб,

$$\begin{aligned} & \sum_{i,j} a_{ij} (\pm \lambda x_i + x_i)(\pm \lambda x_j + x_j') = \\ & = \lambda^2 \sum_{i,j} a_{ij} x_i x_j \pm 2\lambda \sum_{i,j} a_{ij} x_i x_j' + \sum_{i,j} a_{ij} x_j' x_i' = 0 \end{aligned}$$

ни ҳосил қиласиз. Бундан:

$$\sum_{i,j} a_{ij} x_i x_j' = 0.$$

Поляра тенгламаси шудир. Демак, поляра текисликдан иборат.

Поляранинг иккита муҳим хоссасини кўрсатайлик:

1. A нуқтанинг полярасидаги исталган B нуқтанинг поляраси A дан ўтади.

2. Агар A нуқта тўғри чизиқ бўйлаб ҳаракат қиласа, унинг поляраси бирор тўғри чизиқ атрофида айланади. Ҳақиқатан ҳам, $B(x_i'')$ нуқта полярасининг тенгламаси

$$\sum_{i,l} a_{il} x_i x_l'' = 0 .$$

ни A нуқтанинг координаталари қаноатлантиради, чунки: B нуқта A нуқтанинг полярасида ётгани учун

$$\sum_{i,l} a_{il} x_i' x_l'' = \sum_{i,l} a_{il} x_i'' x_l' \quad (a_{il} = a_{li})$$

ва

$$\sum_{i,l} a_{il} x_i'' x_l' = 0.$$

A нуқта $A'(x_i')$ ва $A''(x_i'')$ нуқталарини туташтирувчи тўғри чизиқ бўйича ҳаракат қиласидиган бўлсин. Бу тўғри чизиқдаги исталган нуқтанинг поляраси:

$$\sum_{l,l'} a_{ll'} x_l (\lambda' x_l' + \lambda'' x_l'') = 0$$

еки

$$\lambda' \sum_{i,j} a_{ij} x_i x'_j + \lambda'' \sum_{i,j} a_{ij} x_i x_j = 0$$

тengлама билан ифодаланади. Бундан эса поляранинг ушбу

$$\sum_{i,j} a_{ij} x_i x'_j = 0, \quad \sum_{i,j} a_{ij} x_i x_j = 0$$

тenglamalari билан бериладиган түгри чизик атрофида айланishi куриниб турипти.

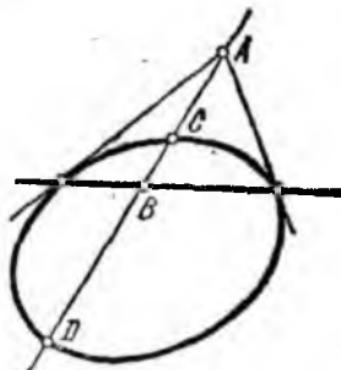
$A(x'_1, x_2, x_3)$ нуқтанинг иккинчи тартибли эгри чизикка нисбатан поляраси шунга ўхшаш таърифланади (93-расм). Поляра түгри чизикдан иборат бўлиб, эгри чизик

$$\sum_{i,j=1}^3 a_{ij} x_i x'_j = 0$$

тengлама билан берилса, поляре

$$\sum_{i,j=1}^3 a_{ij} x_i x_j = 0$$

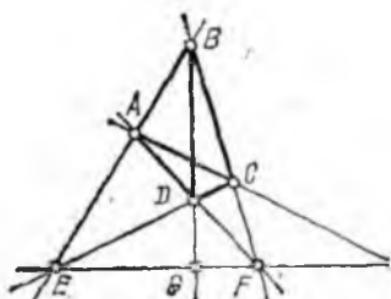
тengлама билан ифодаланади.

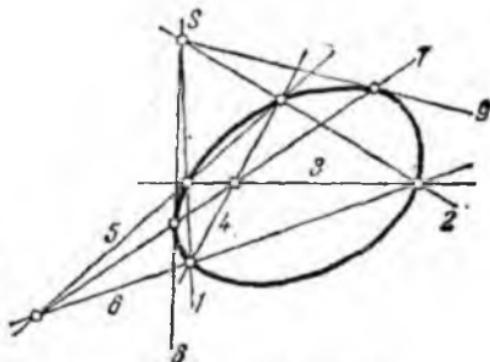
93- расм.

1. Агар C нуқта AB түгри чизикнинг чексиз узоқ нуқтаси билан бирга A ва B нуқталарни гармоник бўлиб юборса, бу C нуқта AB кесмасинаг ўртасидан иборат бўлиши исбот қилинсин.

2. Тўлиқ тўртбурчак деб учталаб битта түгри чизикда ётмаган тўртта нуқта ва уларни иккитадан туташтирувчи олти түгри чизикдан тузилган фигурага айтилади (94-расм). G, H дан иборат бир жуфт нуқта E, F нуқталардан тузилган жуфтни гармоник равишда бўлиб юбориши исбот қилинсин (1- машқдан ва ангармоник нисбатнинг проектив алмаштиришда инвариантлигидан фойдаланилсин).

94- расм.

95- расм.

3. Конус кесимиға ихтиёрий S нуктадаи уринмалар ўтказишнинг ушбу усули асослаб берилсин (95-расм). 1 ва 2 тўғри чизикларни ихтиёрий қилиб ўтказамиз; қолган тўғри чизикларни эса номерлари расмда курсатилган тартибда ўтказамиз.

4. Конус кесимиға унинг берилган нуқтасида фақат чизиқич ёрдамида қандай қилиб уринма ўтказиш мумкин?

5. Конус кесими ва тўғри чизик берилган. Бу тўғри чизикнинг конус кесимиға нисбатан полюсини факат чизиқич ишлатиш йули билан қандай ясаш керак?

6. k — конус кесими бўлсин. Ихтиёрий f тўғри чизикни ва унда A нуқтани оламиз. A нуқтанинг k га нисбатан поляраси g ни ясаймиз. g поляра f ни B нуқтада кесади. B нуқтанинг h поляраси g ни C нуқтада кесади ва A чуқталан ўтади. Шу тариқада томонлари карама-қарши учларининг поляраларидан иборат ABC учбурчакни ясаймиз, у — автополяр учбурчак дейилади.

Агар автополяр учбурчак томонларини $x_1=0$, $x_2=0$, $x_3=0$ тўғри чизиқлар сифатида қабул қилинса, конус кесими k тенгламасининг ушбу

$$\alpha x_1^2 + \beta x_2^2 + \gamma x_3^2 = 0$$

кўринишни қабул қилиши исбот қилинсин.

7. Диаметрлар ва диаметрал текисликлар хоссаларини полюслар ва поляралар хоссаларидан келтириб чиқарилсин.

8. Конус кесими фокусининг поляраси директрисадан иборатлиги исбот қилинсин.

10- §. Тангенциал координаталар

Кенгайтирилган текисликда ҳам бир тўғри чизикка учта u_1 , u_2 , u_3 сон нисбати $u_1: u_2: u_3$ ни мос келтириш мумкин, бу сонлар унинг бир жинсли координаталардаги тенгламаси

$$u_1 x_1 + u_2 x_2 + u_3 x_3 = 0 \quad (1)$$

нинг коэффициентларидан иборат. u_1 , u_2 , u_3 сонларни тўғри чизиқнинг бир жинсли координаталари деб атаемиз. Тўғри чизиқнинг бир жинсли координаталари бир қўйматли аниқланган эмас, яъни u_1 , u_2 , u_3 тўғри чизиқнинг бир жинсли координаталари бўлса, $\rho \neq 0$ шартда ρu_1 , ρu_2 , ρu_3 ҳам шу тўғри чизиқнинг бир жинсли координаталари будади.

Энди

$$u_1 x_1^0 + u_2 x_2^0 + u_3 x_3^0 = 0 \quad (2)$$

тенгламада u_1 , u_2 , u_3 ни ўзгарувчи ва x_1^0 , x_2^0 , x_3^0 — тайин сонлар деб фараз қилиб, унинг геометрик маъносини аниқлайлик.

(2) тенгламанинг ҳар бир u_1^0 , u_2^0 , u_3^0 ечимига x_1^0 , x_2^0 , x_3^0 нуқтадан ўтадиган

$$u_1^0 x_1 + u_2^0 x_2 + u_3^0 x_3 = 0$$

түғри чизиқ мос келади. Аксинча, бу нүктадан үтган ҳар қандай түғри чизиқ координаталари (2) тенгламани қаноатлантиради. Шундай қилиб, (2) тенгламани маркази (x_1^0, x_2^0, x_3^0) нүктадан иборат дастага қарашли түғри чизиқлар координаталари ва фақат шулар қаноатлантиради. Шунга боғлаб (2) тенгламани даста тенгламаси деб атайдилар.

Фазо билан иш күрилғанда текисликнинг бир жинсли u_1, u_2, u_3, u_4 координаталари унинг бир жинсли (декарт) координаталарига нисбатан тенгламасидаги коэффициентлар сифтида киритилади.

Агар

$$u_1 x_1^0 + u_2 x_2^0 + u_3 x_3^0 + u_4 x_4^0 = 0$$

тенгламада x_i^0 лар белгили сонларни, u_i — лар эса үзгарувчи ҳисобланса, бу тенглама текисликларнинг маркази (x_i^0) нүктадаги боғламини ифода қиласи.

Эгри чизиқнинг тангенциал тенгламаси деб шундай

$$\Phi(u_1, u_2, u_3) = 0$$

тенгламага айтиладики, уни фақат эгри чизиқ уринмаларининг бир жинсли координаталари қаноатлантиради, холос. Айнимаган иккинчи тартибли эгри чизиқнинг тангенциал тенгламасини тузайлик.

VIII бобнинг 8- § да иккинчи тартибли эгри чизиқ уринмасининг декарт координаталаридаги тенгламаси ҳосил қилинган эди. Бир жинсли координаталарга үтганда бу тенглама симметрик шаклда келтирилади:

$$x_1 F_{x'_1} + x_2 F_{x'_2} + x_3 F_{x'_3} = 0,$$

бунда:

$$F_{x'_1} = a_{11} x'_1 + a_{12} x'_2 + a_{13} x'_3,$$

$$F_{x'_2} = a_{21} x'_1 + a_{22} x'_2 + a_{23} x'_3,$$

$$F_{x'_3} = a_{31} x'_1 + a_{32} x'_2 + a_{33} x'_3.$$

Булардан (x'_1, x'_2, x'_3) нүктадаги уринманинг бир жинсли координаталари

$$u_1 = F_{x'_1}, \quad u_2 = F_{x'_2}, \quad u_3 = F_{x'_3}$$

дан иборат деган хulosса чиқади. Бу учта тенгламани x'_1, x'_2, x'_3 га нисбатан ечиб, уларнинг u_1, u_2, u_3 га нисбатан чизиқли ифодаларини ҳосил қиласи (система детерминант

ти нолдан фарқли, чунки айнимайдиган эгри чизиқ күзда тутилган эди). Аммо (x_i') нүкта эгри чизиқда ётади, шу сабабли унинг координаталари эгри чизиқ тенгламасини қаноатлантиради. Эгри чизиқ тенгламасига u_i лар орқали ифодаланган x_i' ларни қўйиб, эгри чизиқнинг тангенциал тенгламасини ҳосил қиласиз. Равшанки, бу тенглама иккинчи даражали ҳамда u_i координаталарга нисбатан бир жинсли бўлади:

$$2\Phi(u_1, u_2, u_3) = b_{11}u_1^2 + 2b_{12}u_1u_2 + \dots + b_{33}u_3^2 = 0. \quad (3)$$

Ана шу муносабат билан иккинчи тартибли эгри чизиқ иккинчи синфли эгри чизиқ бўлади, деб гапирилади.

Координаталари ихтиёрий кўринишни (3) тенгламани қаноатлантирувчи тўғри чизиқлар тўплами геометрик жиҳатдан нимани ифода қилишини аниқлаб олайлик. Бу геометрик образнинг бирор айнимаган иккинчи тартибли эгри чизиқ уринмалари тўпламидаи иборатлигини ҳозиргина кўрсатган эдик. Бироқ бу тўплам бор имкониятларнинг ҳаммасини қамраб олмайди. Масалан,

$$(\alpha_1 u_1 + \alpha_2 u_2 + \alpha_3 u_3)(\beta_1 u_1 + \beta_2 u_2 + \beta_3 u_3) = 0$$

тенглама тўғри чизиқларнинг (α_i) ва (β_i) марказли иккита дастасини ифода қиласи.

Иккинчи тартибли ҳар қандай эгри чизиқнииг

$$\sum_{i,j=1}^3 a_{ij}x_i y_j = 0$$

проектив алмаштириш натижасида ушбу

$$\varepsilon_1 x_1^2 + \varepsilon_2 x_2^2 + \varepsilon_3 x_3^2 = 0$$

эгри чизиқка алмаштирилиши мумкин эканлиги 8- § да кўрсатилган эди, бу ерда ε_i сонлар $+1, -1$ ёки 0 га тенг. Бу эса аналитик жиҳатдан квадратик форма $\sum a_{ij}x_i x_j$ ни

$$\sum_{i=1}^3 \varepsilon_i \left(\sum_{j=1}^3 \alpha_{ij} x_j \right)^2$$

кўринишда тасвирланиши мумкинлигидан дарак беради, шу билан бирга бу ерда α_{ij} дан тузилган детерминант нолдан фарқли.

Агар барча $\varepsilon_i \neq 0$ бўлса, у ҳолда иккинчи

$$\sum_{i=1}^3 \varepsilon_i \left(\sum_{j=1}^3 \alpha_{ij} u_j \right)^2 = 0$$

тenglама тартибли айнимаган эгри чизик уринмаларини ифода қилади. Лекин ϵ_1 коэффициентларнинг бирни, масалан, ϵ_3 нолга тенг бўлса, у холда tengлама:

$$\epsilon_1(\alpha_{11}u_1 + \alpha_{12}u_2 + \alpha_{13}u_3)^2 + \epsilon_2(\alpha_{21}u_1 + \alpha_{22}u_2 + \alpha_{23}u_3)^2 = 0$$

ни u_i га нисбатан чизиқли бўлган иккита (ҳақиқий ёки мавхум) кўпайтувчининг кўпайтмаси шаклида ифодалаш мумкин:

$$(\beta_{11}u_1 + \beta_{12}u_2 + \beta_{13}u_3)(\beta_{21}u_1 + \beta_{22}u_2 + \beta_{23}u_3) = 0,$$

бу холда эса tengлама тўғри чизиқларнинг иккита турли дастасини ифода қилади. ϵ_1 коэффициентлардан иккитаси, масалан, ϵ_2 ва ϵ_3 нолга тенг бўлса, иккала даста битта даста:

$$(\alpha_{11}u_1 + \alpha_{12}u_2 + \alpha_{13}u_3)^2 = 0$$

га айланади, яъни улар бирлашиб кетади.

Юқоридагига ўхшаш муҳокамаларни фазода иккинчи тартибли сиртларга нисбатан ҳам қўлланиш мумкин.

Иккинчи тартибли айнимаган сиртнинг тангенциал tengламаси ушбу

$$\sum_{i,j=1}^4 a_{ij}u_i u_j = 0$$

куришишга эга.

Бир жинсли координаталари

$$\sum_{i,j=1}^4 a_{ij}u_i u_j = 0$$

тengламани қаноатлантирадиган текисликлар тўплами ё иккинчи тартибли айнимаган сиртнинг уринмаларидан, ёки бирор конус кесими уринмалари орқали утувчи текисликларнинг хусусий ҳолда бирлашиб кетадиган иккита борламидан иборат бўлади.

Ниҳоят коррелятив алмаштириши деб номланган тушунчанинг муҳокамасига тўхтайлик. Кенгайтирилган текисликда бу алмаштириш қуйидагича таърифланади: алмаштириш нуқталардан тузилган F фигурани шундай F' фигурага ўtkазадики, F' фигурага қарашли тўғри чизик координаталари F га қарашли мос нуқта координаталари билан ушбу формулалар бўйича боғланган бўлади:

$$u_1 = a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + a_{13}x_3, \quad \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{vmatrix} \neq 0.$$

$$u_2 = a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + a_{23}x_3,$$

$$u_3 = a_{31}x_1 + a_{32}x_2 + a_{33}x_3,$$

Бу алмаштириш $a_{ij} = a_{ji}$ ҳолда геометрик жиҳатдан содда изоҳланади: бундай алмаштириш (x_1, x_2, x_3) нуқтага унинг

$$\sum a_{ij}x_i x_j = 0.$$

тенглама билан берилган иккинчи тартибли эгри чизиқка нисбатан полярасини мос келтиради.

Булардан коррелятив алмаштиришнинг асосий хоссаси келиб чиқади: түғри чизиқда ётувчи нуқталар нуқта орқали ўтувчи түғри чизиқларга алмашинади. Коррелятив алмаштиришнинг бу хоссаси умумий ҳолда ҳам ўринли ($a_{ij} \neq a_{ji}$).

Фазода коррелятив алмаштириш юқоридагига ўхшаш таърифланади. F фигуранинг ҳар бир A нуқтасига F фигуранинг шундай текислиги мос келтирилади, унинг координаталари A нуқтанинг координаталари орқали чизиқли ифодаланади. Фазода коррелятив алмаштиришни иккинчи тартибли сиртнинг полюслари билан полярлари орасидаги мослих сифатида ифодалаш, яъни тасаввур қилиш мумкин.

Машқлар

1. Дастага қарашли түртта түғри чизиқнинг ангармоник нисбати деб уларнинг даста марказидан ўтмаган ихтиёрий түғри чизиқ билан кесишган түртта нуқтасининг ангармоник нисбатига айтилади. Бу таърифнинг кесувчи түғри чизиқнинг танлаб олинишига нисбатан инвариантлиги исбот килинсин ва ангармоник нисбатининг түғри чизиқларнинг бир жинсли координаталари орқали ифодаси топилсан.

Хусусий ҳол тарикасида (u_i) , (v_i) , $(u_i + \lambda v_i)$, $(u_i + \mu v_i)$ дан иборат түғри чизиқлар ангармоник нисбатининг $\frac{\lambda}{\mu}$ га тенглиги исбот килинсин.

Коррелятив алмаштиришда F фигурага қарашли түртта нуқта ангармоник нисбатининг F' фигурадаги мос түғри чизиқлар (текисликлар) нинг ангармоник нисбатига тенглиги исбот килинсин.

2. Паскаль теоремаси ёрдамида (III боб, 8- §, 9- машқ) Брианшоннинг ушбу теоремаси исбот қилинсин: конус кесимига ташки чизилган олтибурчакнинг қарама-карши учларини жуфт-жуфт туташтирувчи учта түғри чизиқ битта нуқта да кесишади (96- расм).

96- расм.

МАШҚЛАРГА ДОИР ЖАВОБЛАР, КҮРСАТМАЛАР ВА ЕЧИМЛАР

I БОБ

1-§.

1. а) xy текисликнинг $|x| = a$ ни қаноатлантирган нуқталари y ўқига параллел ва ундан a масофадаги түғри чизиқларда ётади; б) $|x| = |y|$ ни қаноатлантирадиган нуқталар координат бурчакларининг биссектрисаларида ётади.

2. а) $|x| < a$ ни қаноатлантирадиган нуқталар y ўқига параллел ва ундан a масофада узоқлашган иккита түғри чизиқ орасидаги полосада ётади; б) $|x| < a, |y| < b$ ни қаноатлантирадиган нуқталар мақдани координаталар бошидан иборат бўлиб, томонлари эса $2a, 2b$ га teng ва x, y ўқларига параллел бўлган түргубурчак ичидаги ётади.

3. x ўқига нисбатан $A(x, y)$ нуқтага симметрик нуқта координаталари x ва $-y$ бўлади; y ўқига нисбатан $A(x, y)$ нуқтага симметрик нуқта координаталари $-x, y$ га teng; координаталар бошига нисбатан $A(x, y)$ нуқтага симметрик нуқта координаталари $-x, -y$ га teng.

4. Биринчи (иккинчи) координат бурчак биссектрисасига нисбатан $A(x, y)$ нуқтага симметрик нуқтанинг координаталари y ва x га (мос равишда $-y$ ва $-x$ га) teng.

5. Агар x ўқи деб y ўқи ни, y ўқи деб x ўқи олинса, $A(x, y)$ нуқтанинг абсциссаны y га ва координатаси x га teng бўлади.

6. Агар координаталар ўқларининг йўналишларини ўзгартмаган ҳолла координаталар бошларини $A(x_0, y_0)$ нуқтага силжитсақ, $A(x, y)$ нисбатнинг абсциссаны $x - x_0$, ординатаси $y - y_0$ га teng бўлади.

7. Агар координат ўқлари сифатида томони $2a$ га teng квадрат диагоналлари қабул қилинса, квадрат томонларининг ўрталари $\pm \frac{a}{\sqrt{2}}$ га teng абсцисса ва ординаталарга эга бўлади. Ишораларни танлаб олиш — олинган томонга боғлиқ. Ишораларни танлаб олишда тўртта комбинация мавжуд бўлиб, улар тўртта томонга мос келади.

8. Нуқтанинг иккита бошқа нуқта орасида ётиши учун унинг абсциссаны (ёки ординатаси) шу икки нуқта абсциссаны (ёки ординатаси) орасида булиши керак.

2-§.

1. Изланган $(x, 0)$ нуқтанинг берилган икки нуқтагача олинган масофаларини тенглаштириб x ни топиш учун

$$(x_1 - x)^2 + (y_1 - 0)^2 = (x_2 - x)^2 + (y_2 - 0)^2$$

тенгламани ҳосил қиласиз ёки

$$2(x_2 - x_1)x = y_2^2 - y_1^2 + x_2^2 - x_1^2.$$

Будан x ни топамиз. Хусусий ҳолда эса $x = (b^2 - a^2)/2b$ га этапамиз.

2. A ва B нүкталар орасидаги d масофани топамиз. Учурчак нинги учинчи C учи унинг A , B учларидан d масофада туради. Натижада ҳосил қилинган иккита тенгламадан C учининг x , y координаталари топилади. Масаланинг иккита ечими мавжуд бўлиб, улар AB тўғри чизиқка нисбатан симметрик жойлашган иккита учурчакка мос келади.

3. Квадратининг A , B учлари координаталарини билган ҳолда унинг томони a ни A ва B нүкталар орасидаги масофа сифатида топамиз. Учинчи учи C эса B нүктадан a масофада ва A нүктадан $a\sqrt{2}$ (квадрат диагоналига тенг) масофада узоқлашади. Тўртинчи D учи эса A , C учлардан a масофада узоқлашган, лекин B дан фарқ қиласди. Масала иккита ечимга эга.

4. Агар $A(x_1, y_1)$, $B(x_2, y_2)$, $C(x_3, y_3)$ — тўғри бурчаги C даги тўғри бурчакли учурчак учлари бўлса, шарт:

$(x_3 - x_2)^2 + (y_3 - y_2)^2 + (x_3 - x_1)^2 + (y_3 - y_1)^2 = (x_2 - x_1)^2 + (y_2 - y_1)^2$ дан иборат. Бу шарт ABC учурчак учун Пифагор теоремасининг координат шаклида ёзилишини билдиради.

5. Агар $A(x_1, y_1)$, $B(x_2, y_2)$, $C(x_3, y_3)$ — учурчак учлари бўлса, A бурчакнинг B бурчакдан катта бўлиш шарти

$$(x_3 - x_2)^2 + (y_3 - y_2)^2 > (x_3 - x_1)^2 + (y_3 - y_1)^2$$

дан иборат. Бу шарт эса катта бурчак қаршисида катта томон, ва аксинча, катта томон қаршисида катта бурчак ётишлиги натижасидан келиб чиқади.

6. ABC учурчакка ташки чизилган айланана маркази O ни топгач, бу айлананинг R радиусини D уч ва марказ орасидаги масофа билан солиштириш керак. $OD = R$ ҳолда тўргубурчак айланага ички чизилган, $OD \neq R$ да эса ички чизилган эмас.

7. Бу тенглик — координаталари (a, b) , (a_1, b_1) , (a_2, b_2) га тенг нүкталар учун «учурчак тенгсизлиги» дир.

3-§.

1. Аниқлик учун (x_1, y_1) ва (x_3, y_3) — параллелограммнинг қараша-қарши учлари бўлсин. Бунда параллелограмм марказининг координаталари:

$$x_0 = \frac{x_1 + x_3}{2}, \quad y_0 = \frac{y_1 + y_3}{2}.$$

Тўртинчи учнинг x , y координаталари эса

$$x_0 = \frac{x_2 + x}{2}, \quad y_0 = \frac{y_3 + y}{2}$$

тенгламалардан топилади.

2. Агар ҳисобни учурчак учидан олиб борилса, медианаларнинг кесишган нүктаси ҳар бир медианани 2:1 га тенг нисбатда бўлади. Медианалар кесишган нүктасининг координаталари:

$$x = \frac{x_1 + x_2 + x_3}{3}, \quad y = \frac{y_1 + y_2 + y_3}{3}.$$

3. Учбурчак томонларининг ўрталари ва унинг исталган учи биргаликда параллелограмм учларини ташкил қиласди. Шунинг учун масала 1- масалага келтирилади.

$$4. \quad x'_i = (1 - \lambda) x_0 + \lambda x_i, \quad y'_i = (1 - \lambda) y_0 + \lambda y_i, \quad i = 1, 2, 3.$$

5. Масалани ечиш учун кесмани берилган нисбатда бўлишга доир-геометрик мулоҳазалардан фойдаланилсин (1 боб, 3-§).

6. Фараз қилайлик, (x_1, y_1) ва (x_2, y_2) — битта кесма охирлари ва (x_3, y_3) , (x_4, y_4) — иккинчи кесма охирлари бўлсин. Агар кесмалар кесишса, уларнинг кесишгай нуқтасининг координаталарини икки усулда ифодалаш мумкин:

$$(1 - t) x_1 + t x_2 = (1 - t') x_3 + t' x_4,$$

$$(1 - t) y_1 + t y_2 = (1 - t') y_3 + t' y_4.$$

Агар бу системанинг t, t' га нисбатан ечимлари $0 < t, t' < 1$ шартларни қаноатлантируса, кесмалар кесишади.

7. Математик индукция методидан фойдаланилсин.

4- §.

1. 1) $a = 0$ да айлана маркази ординаталар ўқида ётади;
2) $b = 0$ да айлана маркази абсциссалар ўқида ётади; 3) $c = 0$ да айлана координаталар бошидан ўтади; 4) $a = b = 0$ да айлана маркази координаталар бошида бўлади; 5) $a = 0, c = 0$ да айлана абсциссалар ўқига координаталар бошида уринади; 6) $b = 0, c = 0$ да айлана ординаталар ўқига координаталар бошида уринади.

2. $(x - a)^2 + (y - b)^2$ нинг (x, y) нуқтадан айлана марказигача бўлган масофага тенглигига эътибор бергач, бир катети айланага ўтказилган уриммага, иккинчи катети эса доира радиусига тенг бўлган тўғри бурчакли учбурчакка татбиқ қилинган Пифагор теоремасидан фойдаланилсин.

3. Шибу мулоҳазадан фойдаланилсин: ташки нуқталар учун даража уринма квадратига тенг бўлиб, ички нуқталар учун даража берилган нуқтадан ўтган ва марказни шу нуқта билан туташтирувчи диаметрга перпендикуляр ватар ярмининг минус билан олинган квадратига тенг.

4. (x, y) — геометрик ўрин нуқтаси бўлсин. Унинг F_1, F_2 нуқталаргача масофалари

$$\sqrt{(x - c)^2 + y^2}, \quad \sqrt{(x + c)^2 + y^2}$$

га тенг. Нуқталар геометрик ўрнининг тенгламаси:

$$\sqrt{(x - c)^2 + y^2} + \sqrt{(x + c)^2 + y^2} = 2a.$$

Бу тенгламани

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1$$

кўринишига келтириш учун биринчи радикални тенгликнинг ўнг томонига ўтказамиз ва тенгликнинг иккала томонини квадратга кўтармиз. Натижада

$$(x + c)^2 + y^2 = 4a^2 - 4a \sqrt{(x - c)^2 + y^2} + (x - c)^2 + y^2$$

ни ҳосил қиласи. Ўнг томонда радикални қоллириб, қолган хадларни чап томонга ўтказамиш. Ўз-ўзидан равшан соддалаштиришлардан сунг

$$cx - a^2 = -a \sqrt{(x - c)^2 + y^2}$$

ни ҳосил қиласи. Тенгликнинг иккала томонини квадратга кўтариб ва содда алмаштиришлар натижасида

$$a^4 - a^2c^2 = a^2y^2 + (a^2 - c^2)x^2$$

ни ва бундан эса

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{a^2 - c^2} = 1, \quad a^2 - c^2 = b^2$$

ни ҳосил қиласи.

5. Масала олдинги масала каби ҳал қилинади. Дастребки тенглама:

$$\sqrt{(x - c)^2 + y^2} - \sqrt{(x + c)^2 + y^2} = \pm 2a.$$

6. Геометрик ўрин тенгламаси:

$$\sqrt{(y - p)^2 + x^2} = y.$$

Квадратга кўтариш ва соддалаштиришдан сунг тенглама

$$-2py + p^2 + x^2 = 0$$

кўринишни олади.

5-§.

1. Эгри чизиқнинг ишшор шаклдаги тенгламаси:

$$(x - a)^2 + (y - b)^2 = R^2.$$

Бундан a , b нинг марказ координаталарилиги ва R нинг радиуслиги кўриниб турибди.

2. Эгри чизиқ тенгламалари:

$$x = \frac{\lambda a}{\lambda + \mu} \cos t, \quad y = \frac{\mu a}{\lambda + \mu} \sin t.$$

$\lambda = \mu$ да эгри чизиқ — айланади.

3. Эгри чизиқ тенгламалари

$$x = a \cos t + h \sin t, \quad y = b \sin t + h \cos t,$$

бу ердаги a , b , h ва t параметр 14-расмда кўрсатилган қийматларга ёга. Бу тенгламаларни ҳосил қилиш учун эгри чизиқдаги нуқтанинг абсцисса x ва ординатаси y ни синиқ чизиқ $OABC$ бўғинлари проекцияларининг узунликлари йиғиндиси сифатида ифодаланг.

4. Эгри чизиқ тенгламалари:

$$x = R \left(\frac{s}{R} - \sin \frac{s}{R} \right), \quad y = R \left(1 - \cos \frac{s}{R} \right) \text{ (циклоида).}$$

Масала олдинги масала каби ҳал қилинади. Бу ерда синиқ чизиқ $OTSA$ дан иборат.

$$5. ax^2 + bxy + cy^2 + dx + ey = 0, \quad t = \frac{y}{x}$$

тenglamalарни x, y га нисбатан ечиб, әгри чизиқнинг параметрик tenglamalарини ҳосил қиласиз:

$$x = -\frac{d + et}{a + bt + ct^2}, \quad y = -\frac{dt + et^2}{a + bt + ct^2}.$$

6- §.

1. Aйлананинг x ўқи билан кесишган нуқталари

$$x^2 + y^2 + 2ax + 2by + c = 0, \quad y = 0$$

тenglamalар системасини ечиш натижасида ҳосил қилинади.

$x^2 + 2ax + c = 0$ tenglama илдизлари мавхум бўлганда айлана x ўқини кесмайди. Бу tenglama ҳақиқий ва турли илдизларга эга бўлса, айлана x ўқни иккита нуқтада кесади. Илдизлар ўзаро тенг ҳолда айлана x ўқига уринади.

2. Радиуслари R_1, R_2 , марказлари орасидаги масофа d бўлган айланалар $R_1 + R_2 > d$ ҳолда иккита нуқтада кесишади. R_1, R_2, d ни айланалар tenglamalарининг коэффициентлари орқали ифодалаш мумкин. Бу шартларни айланалар tenglamalariдан тузилган сис темани ечиб ҳам топиш мумкин.

3. Aйланаларнинг кесишган нуқталари: $\left(\frac{1}{2}, \frac{\sqrt{3}}{2}\right), \left(\frac{1}{2}, -\frac{\sqrt{3}}{2}\right)$.

4. Эгри чизиқларнинг кесишган нуқтаси: (1, 0).

5. Агар (x, y) нуқта эгри чизиқлар tenglamalарини қаноатлантиурса, шу нуқтага координат ўқларга нисбатан симметрик бўлган $(-x, y)$ ва $(x, -y)$ нуқталар ҳам бу тенгламани қаноатлантиради. Шунинг учун кесишиш нуқталари координат ўқларга нисбатан симметрик жойлашган.

11 б о б

1- §.

1. Тенгламани эквивалент шаклда ёзиш мумкин:

$$(ax + by + c) (ax + by - c) = 0.$$

Бу тенгламани $ax + by + c = 0, ax + by - c = 0$ тўғри чизиқларнинг кесишган нуқталари ва фақат шулар қаноатлантиради.

2. I боб, 6- § га қаранг.

3. Тўғри чизиқлар бирор (x, y) нуқтада кесишади, деб фараз қиласлик. Бу ҳолда:

$$ax_1 + by_1 + c = 0, \quad Ax_1 + By_1 + C = 0.$$

Биринчи тенгликни A га, иккинчисини a га купайтириб, ҳадма-ҳад айрийлик. $Ac - Ca = 0$ га эга буламиз. Бу тенглик $Ab - Ba = 0$ билан пропорцияни беради:

$$\frac{a}{A} = \frac{b}{B} = \frac{c}{C},$$

бу пропорциядан эса иккала тенглама иккита турли тўғри чизиқни эмас, битта тўғри чизиқни ифодалайди деган холоса келиб чиқади.

4. $x^2 + y^2 + a_1x + b_1y + c_1 = 0, \quad x^2 + y^2 + c_2x + b_2y + c_2 = 0$ айланаларнинг радикал ўқи

$$(a_1 - a_2)x + (b_1 - b_2)y + c_1 - c_2 = 0$$

тенглама билан ифодаланади. I боб, 4- §, 3- машққа қаранг.

5. Агар $(x_1, y_1), (x_2, y_2)$ берилган нүқталар бўлса, геометрик уриннинг тенгламаси:

$$(x - x_1)^2 + (y - y_1)^2 - (x - x_2)^2 - (y - y_2)^2 = a.$$

Бу тенглама x, y га нисбатан чизиқлидир.

6. $\frac{(x', y')}{\sqrt{x'^2 + y'^2}}$ нүқта (x, y) нүқтадан ўтадиган нурда ётади ва $\sqrt{x^2 + y^2} = R^2$ шарт бажарилади.

7. $x^2 + y^2 + ax + by + c = 0$ тенглама берилган айланга тенгламаси бўлсин. Буни $x^2 + y^2$ га бўлайлик. Натижада:

$$1 + \frac{ax}{x^2 + y^2} + \frac{by}{x^2 + y^2} + \frac{c}{x^2 + y^2} = 0.$$

Энди

$$x' = \frac{R^2 x}{x^2 + y^2}, \quad y' = \frac{R^2 y}{x^2 + y^2}, \quad x'^2 + y'^2 = \frac{R^4}{x^2 + y^2}$$

ни эътиборга олсак, алмаштирилган эгри чизиқнинг тенгламасига эга бўламиз:

$$1 + \frac{a}{R^2} x' + \frac{b}{R^2} y' + \frac{c}{R^4} (x'^2 + y'^2) = 0.$$

Умумий ҳолда бу айланга тенгламаси бўлади. $c = 0$ да, яъни дастлабки айланга координаталар бошидан ўтган ҳолда тўғри чизиқ ҳосил қилинади.

8. $ax + by + c = 0$ тенглама ушбу эквивалент шаклга эга:

$$2(x_0 - x_0)x + 2(y_0 - y_0)y + (x_0'^2 + y_0'^2 - x_0^2 - y_0^2) = 0,$$

бунда x_0 ва y_0 сонлар A^* нүқта координаталари. Тенгламаларнинг эквивалентлигидан

$$\frac{2(x_0 - x_0)}{a} = \frac{2(y_0 - y_0)}{b} = \frac{x_0'^2 + y_0'^2 - x_0^2 - y_0^2}{c}$$

пропорциялар ҳосил бўлади. Булардан x_0' ва y_0' топилади.

9. Детерминантнинг нолга тенглиги ушбу

$$\left. \begin{array}{l} ax_1 + by_1 + c = 0, \\ ax_2 + by_2 + c = 0, \\ ax_3 + by_3 + c = 0 \end{array} \right\}$$

системанинг a, b, c га нисбатан ногривиал ечимининг мавжудлигига гарантия берали (a ва b бир вақтда нолга тенг бўла олмайди). Берилган нүқталардан ўтувчи тўғри чизиқ тенгламаси:

$$ax + by + c = 0.$$

2- §.

1. Тўғри чизиқ $\frac{c}{a} < 0$ да мусбат ярим ўқ x ни ва $\frac{c}{a} > 0$ да манфий ярим ўқ x ни кесиб ўтади.

2. Агар $ba, c \geq 0$ ёки $a, b, c \leq 0$ бўлса, тўғри чизиқ биринчи координат бурчакни кесиб ўтмайди.

3. Агар (x, y) нүқта биринчи тенгламани қаноатлантира, x үкіга нисбатан унга симметрик бұлған $(x, -y)$ нүқта иккінчи тенгламани қаноатлантиради.

4. Агар (x, y) нүқта биринчи тенгламани қаноатлантира, координаталар бошыға нисбатан унга симметрик $(-x, -y)$ нүқта иккінчи тенгламани қаноатлантиради.

5. λ сон $a + \lambda c_1 = 0$ шарты қаноатлантирган ҳолда түгри чизиқ x үкіга нараллел. $c + \lambda c_1 = 0$ да әса түгри чизиқ координаталар бошидан үтади.

6. $|a| = |b|$ шарт бажәрилгандың түгри чизиқ координат үқлар билан биргаликда тенг әнли учбұрчакни чегаралаб туради.

7. $\left| \frac{c}{a} \right|$ ва $\left| \frac{c}{b} \right|$ лар түгри бурчаклы учбұрчак катетлари дидер.

8. Үрінмалар $x - \lambda = 0$ (мос равища $y - \lambda = 0$) күрінішли тенгламалар билан ифода қилинади. λ сон әса $\lambda^2 + y^2 + 2a\lambda + 2by = 0$ (мос равища $x^2 + \lambda^2 + 2ax + 2b\lambda = 0$) тенгламадан апікленади (яғона ечім мавжудлық шартыда).

3-§.

1. II боб, 3-§ даги (1) формуладан фойдалап илсін.

2. Түгри чизиқ x үкі билан $\frac{\pi}{2} - \alpha$ га тенг бурчак тәшкил илдади.

3. Агар учбұрчакның томони x үкіда, баландлығи әса мусбат ярим үкі y да бўлса, у ҳолда томонларның тенгламалари:

$$y = 0, \quad y = \frac{\sqrt{3}}{2} + x \sqrt{-3}, \quad y = \frac{\sqrt{3}}{2} - x \sqrt{-3}$$

бўлади.

4. Учбұрчак тенг әнли булиб, биринчи координат бурчак бисектрисаса нисбатан симметрик жойлашғандир.

5. Түгри чизиқларның x үкі билан ташкил қилған бурчакларини солиштириңг. Изланган шарт: $\frac{a}{b} = -\frac{a_1}{b_1}$.

6. Түгри чизиқнинг $(x - b)c - (y - d)a = 0$ күрінішли тенгламасига үтилсін.

7. Түгри чизиқларның ноошкор шаклдаги тенгламаларига үтилсін.

8. Түртбурчак учлари $\left(\pm \frac{c}{a}, 0 \right)$, $\left(0, \pm \frac{c}{a} \right)$ нүқталардан иборат.

4-§.

1. Түгри чизиқлар ушбу

$$\frac{x}{a} + \frac{y}{b} = 1, \quad \frac{x}{c} + \frac{y}{d} = 1, \quad |a| = |b|, \quad |c| = |d|$$

күрінішдеги тенгламалар билан ифода қилинәди. Бу түгри чизиқлар үчун $\epsilon cd - bc = 0$ ёки $ac + bd = 0$.

2. Түгри чизиқларның ноошкор шаклдаги тенгламаларига үтилсін. Параллеллик шарты: $\alpha_1\beta_2 - \beta_1\alpha_2 = 0$. Перпендикулярлық шарты $\alpha_1\alpha_2 + \beta_1\beta_2 = 0$.

3. Тұғри чизиқларинің параллеллік шарты: $ax + b_1 = 0$. Перпендикулярлық шартты: $a\gamma - b\alpha = 0$.

4. Параллеллік қоли қаралғанда λ параметр $(a_1 + a_2\lambda)b - (b_1 + b_2\lambda)a = 0$ шартдан аниқланади. Перпендикулярлық қолида $(a_1 + a_2\lambda)a + (b_1 + b_2\lambda)b = 0$ шартдан аниқланади.

5-§.

1. Берилған нүкта ва уchlардан исталғаннинг координаталарини шу нүкта қарашасындағи томон тенгламасының чап томонига күйганды бир хил ишоралы миқдорлар хосил қылышы керак. Агар уchlардан аттығы биттаси учун ҳам бу ифода (миқдор) лар турли ишоралы бўлиб чиқса — нүкта учбуручак ташқарисыда бўлади.

2. Айниятга эгамиз:

$$\left| \frac{ax + by + c_1}{\sqrt{a^2 + b^2}} - \frac{ax + by + c_2}{\sqrt{a^2 + b^2}} \right| = \frac{|c_1 - c_2|}{\sqrt{a^2 + b^2}}$$

Агар $A(x, y)$ — тұғри чизиқларинің биридаги нүкта бўлса, у ҳолда айниятнинг чап томони бу нүктаниң иккинчи тұғри чизиққача масофасига тенгдир, яъни бу тұғри чизиқлар орасындағи масофадан иборатдир.

3. Изланған тұғри чизиқлар

$$ax + by + c' = 0$$

куринишили тенгламалар билан ифода қылышади; бу ердаги c' сон $|c - c'| = \delta \sqrt{a^2 + b^2}$ тенгликдан аниқланади. Олдинги масалага қаранг.

4. $(ax + by + c) \pm (a_1x + b_1y + c) = 0$ тенглама (x, y) нүктаниң берилған тұғри чизиқларгача масофаларининг тенглигиси ифода қиласы.

5. Агар дастлабки тұғри чизиқлар нормал шаклдаги тенгламалари

$$a_1x + b_1y + c_1 = 0, a_2x + b_2y + c_2 = 0$$

билан берилған бўлса, у ҳолда геометрик үринининг тенгламаси

$$(a_1x + b_1y + c_1)\lambda \pm (a_2x + b_2y + c_2)\mu = 0$$

бўлади. Бу тенглама чизиқлы, шунинг учун нүкталарининг геометрик үрни тұғри чизиқдир.

6-§.

1. II боб, 4-§ даги 4- масалага қаранг.

2. $ax_1 + by_1 + c = -(ax_2 + by_2 + c)$, $a(y_2 - y_1) - b(x_2 - x_1) = 0$. Бу шарттарнинг бириңиси нүкталарининг тұғри чизиқдан турли томондалигини ва ундан баравар узоқлашганлигини билдиради. Иккинчи шарт нүкталарининг берилған тұғри чизиққа перпендикуляр бўлған тұғри чизиқда ётишини ифода қиласы.

3. Тұғри чизиқ

$$(x - x_0) - \lambda(y - y_0) = 0$$

куринишили тенглама билан ифодаланади. λ параметр эса

$$(x_1 - x_0) - \lambda(y_1 - y_0) = \pm \{(x_2 - x_0) - \gamma(y_2 - y_0)\}$$

шартдан аниқланади. Ишораниң тазланиши нүкталарининг тұғри чизиққа нисбатан бир томонда ёки турли томонда жойланишига боғлақ.

4. Детерминантнинг биринчи сатриниң қолган иккى сатрдан айриб детерминантни очсак,

$$\begin{vmatrix} x_1 & y_1 & 1 \\ x_2 & y_2 & 1 \\ x_3 & y_3 & 1 \end{vmatrix} = (x_2 - x_1)(y_2 - y_1) - (y_2 - y_1)(x_3 - x_1)$$

ни ҳосил қиласиз. Ўнг томоннинг нолга тенглиги (x_2, y_2) нуқтанинни (x_1, y_1) , (x_3, y_3) нуқталарни туташтирувчи тўғри чизик:

$$(x - x_1)(y_2 - y_1) - (y - y_1)(x_3 - x_1) = 0$$

да ётганлигини билдиради.

7- §.

$$1. x' = \pm \frac{ax + by + c_1}{\sqrt{a^2 + b^2}}, \quad y = \pm \frac{-bx + ay + c_2}{\sqrt{a^2 + b^2}}.$$

Ишоралар x' , y' ўқларнинг йўналишига қараб танланади.

$$2. x' = \pm \frac{x + y}{\sqrt{2}}, \quad y' = \pm \frac{x - y}{\sqrt{2}}.$$

Эгри чизикнинг янги координаталардаги тенгламаси:

$$2x'y' = a^2.$$

3. (x_0, y_0) нуқта янги системада яна ўша (x_0, y_0) координаталарга эга. Бинобарин, x_0 , y_0 соилар тенгламалар системаси

$$x_0 = a_1x_0 + b_1y_0 + c_1, \quad y_0 = a_2x_0 + b_2y_0 + c_2$$

ни ечиш натижасида ҳосил қилинади.

III б о б

1- §.

1. Айлана тенгламасини декарт координаталарида ёзиб $x = \rho \cos \theta$, $y = \rho \sin \theta$ ёрдамида қутб координаталарига утиш керак. Қутб координаталарда берилган айлана марказининг координаталари билан радиусини аниқлаш учун декарт координаталарига утиш керак. Натижада

$$x^2 + y^2 + 2a(x \cos \alpha - y \sin \alpha) + b = 0$$

ни ҳосил қиласиз.

Марказ координаталари $x = -a \cos \alpha$, $y = a \sin \alpha$ радиус: $R = \sqrt{a^2 + b}$. Марказнинг қутб координаталарга нисбатан координаталари: $\rho = a$, $\theta = \pi - \alpha$.

2. $A(\rho_1, \theta_1)$ ва $B(\rho_2, \theta_2)$ нуқталар орасидаги масофани OAB учбуручакка косинулар теоремасини татбиқ қилиб топиш мумкин. Натижада

$$|AB|^2 = \rho_1^2 + \rho_2^2 - 2\rho_1 \rho_2 \cos(\theta_2 - \theta_1)$$

ни ҳосил қиласиз.

3. ρ_0 — қутбнинг тўғри чизиккача бўлган масофаси, α — қутбдан тўғри чизикка туташтирилган перпендикулярнинг қутб ўқи билан ташкил қиласган бурчаги.

4. Кардиоданинг қутб системасидаги тенгламаси:

$$\rho = R(1 - \cos \theta).$$

5. Бернулли лемнискатасининг тенгламаси:

$$\rho = a \sqrt{2 \cos 2\theta},$$

бунда a — фокуслар орасидаги масофанинг ярми.

2- §.

1. Эгри чизик тенгламасини ушбу кўринишда ёзиш мумкин:

$$\rho = \frac{\lambda p}{1 + \lambda \cos \theta'},$$

бу ерда

$$\lambda = \sqrt{a^2 + b^2}, \quad p = c / \sqrt{c^2 + b^2}, \quad \theta' = \theta + \alpha.$$

Кутб ўқини α бурчакка бурганда эгри чизик тенгламаси шу шаклни олади. Бу тенгламадан эгри чизиқнинг конус кесими эканлиги кўришиб турибди.

2. Кутб ўқининг вазияти түғрисида ҳеч нарса дейилмагани сабабли эллипснинг тенгламаси ушбу кўринишда бўлади:

$$\rho = \frac{\lambda p}{1 + \lambda \cos(\theta + \alpha)}.$$

Бу тенгламага эллипснинг берилган учта нуқтасининг координаталарини қўйиб, номаълум α , λ , p учун тенгламалар системасини ҳосил қиласиз.

3. Бевосита текшириб кўрилади.

4. Парабола тенгламаси:

$$\rho = \frac{e}{1 - \cos \theta}.$$

Кутб системасининг қутбига нисбатан инверсияси ушбу

$$\theta' = \theta, \quad \rho' = \frac{R^2}{\rho}.$$

формулалар оиласан ифодаланади. Параболани бундай алмаштириш натижасида тенгламаси

$$\rho' = (R^2/e) (1 - \cos \theta')$$

бўлган эгри чизик ҳосил қилинади. Бу эса кардиода.

3- §.

1. Эгри чизиқнинг конус кесими бўлиши унинг таърифидан қелиб чиқади, чунки $(x - x_0)^2 + (y - y_0)^2$ ифода эгри чизиқдаги (x, y) нуқтанинг x_0, y_0 фокусгача масофасини билдирати, $ax + by + c$ эса (x, y) нуқтанинг дирекгисагача масофасига пропорционал. Эгри

чиқади $\frac{k}{a^2 + b^2} < 1$ ининг қийматига қараб ё эллипс, ё парабол

гиперболадан иборат.

2. Конус кесими нуқтасининг фокусгача масофаси у трисагача масофасига пропорционал. Нуқтанинг директру фаси эса тўғри чизиқдаги масофани билдиргани учун нуқтанинг директру фаси орқали чизиқли ифода қилинади.

3. Конус кесимининг түғри чизиқ билан кесишиш масаласи квадрат тенгламани ечиш масаласига келтиради, бу тенглама эса иккитадан ортиқ илдизга эга эмас.

4. 1 боб, 4-§, 4-машққа қаранг.

5. 1 боб, 4-§, 5-машққа қаранг.

6. $A(x, y)$ — геометрик ўрин нүктаси бўлсин. Ўнинг берилган айланалар марказларигача бўлган масофалари ($|R \pm R_1|$, $|R \pm R_2|$) га тенг; бунда R_1, R_2 — берилган айланаларнинг радиуслари, R — уларга уринувчи айлана радиуси, «+», «-» ишоралар уринишнинг ички ёки ташқи бўлишига боғлиқ. Исталган ҳолда ҳам масофаларнинг ё йиғиндиси ёки айрмаси ўзгармасидир. Нүқталарнинг геометрик ўрни эллипс, гипербola ёки түғри чизиқдан иборат. Айланаларнинг бирини түғри чизиққа айланса — нүқталарнинг геометрик ўрни парабола бўлади.

4-§.

1. $\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1$ эллипс тенгламаси бўлсин (a — катта ярим ўқ).

xy төкисликни x ўқи атрофида шундай α бурчакка бурамиз: $\cos \alpha = \frac{b}{a}$. Бундай ҳолда бу төкисликдаги $x'^2 + y'^2 = a^2$ айлана берилган эллипсга ортогонал проекцияланади.

2. Гипербola тенгламасини бу кўринишда ёзиш мумкин:

$$\left(\frac{x}{a} + \frac{y}{b} \right) \left(\frac{x}{a} - \frac{y}{b} \right) = 1.$$

$\frac{x}{a} + \frac{y}{b} = 0, \frac{x}{a} - \frac{y}{b} = 0$ — гипербola асимптоталарининг тенгламаларидир. Гиперболадаги (x, y) нүқта учун гипербola тенгламасининг чаپ томонидаги кўпаявчилар бу нүқтанинг асимптоталаргача бўлган масофаларига пропорционалдир.

3. Олдинги масалага қаранг.

4. AC ва CD кесмаларни n та тенг қисмга бўламиз. A_m ва C_m — номери m бўлган нүқталар бўлсин. x ўқи деб AB түғри чизиқни, AB кесма ўртасини эса координаталар боши деб қабул қилиб: $A_m B$ ва $C_m A$ түғри чизиқларнинг кесишган нүқтасининг x, y координаталарини топамиз. $\frac{m}{n}$ дан иборат параметрни йўқ қилиб, (x, y) нүқталарнинг эллипс тенгламасини қаноатлантириши исбот қилинсин.

5. Олдинги масалага берилган курсатмалардан фойдаланилсин.

5-§.

1. Гипербola асимптоталарининг тенгламаси:

$$\frac{x^2}{a^2} - \frac{y^2}{b^2} = 0.$$

Уринма тенгламаси:

$$\frac{xx_0}{a^2} - \frac{yy_0}{b^2} = 1.$$

Уринманинг асимптоталар билан кесишиш нуқталарини топаёндик. y ни йўқ қилиб, x учун квадрат тенглама ҳосил қиласиз:

$$x^2 \left(\frac{1}{a^2} - \frac{b^2 x_0^2}{y_0^2 a^4} \right) + 2 \frac{b^2}{y_0^2} \frac{x_0}{a^2} x - \frac{t^2}{y_0^2} = 0$$

ёки

$$\frac{1}{a^2} - \frac{b^2 x_0^2}{y_0^2 a^4} = - \frac{b^2}{y_0^2 a^2}$$

ни эътиборга олиб

$$x^2 - 2x_0 x + a^2 = 0$$

ни ҳосил қиласиз.

Бундан кўришиб турибдики, уринманинг асимптоталар билан кесишиш нуқталари абсциссаларниң кўпайтмаси a^2 га тен $x_1 x_2 = a^2$ ва учбурчак юзи:

$$S = \frac{1}{2} \left(\frac{x_1}{\cos \alpha} \right) \left(\frac{x_2}{\cos \alpha} \right) \sin 2\alpha,$$

бунда α — асимптоталарниң x ўқи билан ташкил қиласан бурчаги.

2. Тенгламалардан y ни йўқотиб, x учун квадрат тенглама ҳосил қиласиз. Уринниш шарти тенглама каррали илдизга ға деган гап, яъни тенглама дискриминанти нолга тенг, демак, тенглама дискриминанти λ га нисбатан квадрат учхаддир. Уринмаларнинг (x_0, y_0) нуқтада тўғри бурчак остида кесишишлиги учун $\lambda_2 \lambda_1 = -1$ булиши керак. Шу сабабли λ учун ёзилган келтирилган тенгламадаги озод ҳадни -1 га тенглаштириб, изланган геометрик ўрин тенгламасини ҳосил қиласиз. Бу геометрик ўрин айланадан иборат бўлиб чиқади.

3. Олдинги масалани ечгандаги мулоҳазалар қулланилсин.

4. Эллипсга ўтказилган бир жуфт уринма тенгламаси:

$$\left(\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} - 1 \right) \left(\frac{\beta^2}{a^2} + \frac{\alpha^2}{b^2} \right) - \left(\frac{-\beta x}{a^2} + \frac{\alpha y}{b^2} \right)^2 = 0.$$

5. Уринмаларнинг асимптоталар билан кесишиш нуқталарини туаштирувчи кесма ўртасининг абсциссаси x_0 га тенг. Ҳақиқатан ҳам, кесишиш нуқталарининг абсциссалари ушбу

$$x^2 - 2x_0 x + a^2 = 0$$

тенглама илдизларида иборат. Бундан $(x_1 + x_2)/2 = x_0$ (шу параграфдаги 1- масала ечимида қаранг).

6- §.

1. Фокус координаталари геометрик ясашларга мувофиқ топилсан. Сўнгра $c = \sqrt{a^2 - b^2}$ бўлишига ишонч ҳосил қилинсан.

2. Испоти эллипснинг оптик хоссасининг испотига ўхшаш.

3. Парабола тенгламасини ушбу кўринишда ёзиш мумкин:

$$(x - c)^2 + y^2 = (ax + b)^2,$$

бунда c — фокус координатаси, $ax + b = 0$ — директриса тенгламаси. Бу тенгламани каноник тенглама $y^2 - 2px = 0$ билан айнан бир леб ҳисоблаб, c , a , b ни топамиз.

4. Олдинги масала ечилишига қаранг.
 5. Фокуслар координаталари топилсін вә уларнинг λ га бөғлиқ
эмаслигига ишонч ҳосил қилинсін.

6. λ га нисбатан тенглама:

$$\frac{x_0^2}{a^2 + \lambda} + \frac{y_0^2}{b^2 + \lambda} = 1$$

бір вақтда нолға тенг бўлмаган ҳар қандай x_0, y_0 учун иккита ҳа-
қиқий λ_1, λ_2 илдизга эга: $-a^2 < \lambda_1 < -b^2 < \lambda_2$. Уларга (x_0, y_0) нуқ-
тадан ўтадиган эллипс ва гипербола мос келади.

7. Қуйидагиларга әгамиз:

$$\frac{x_0^2}{a^2 + \lambda_1} + \frac{y_0^2}{b^2 + \lambda_1} = 1, \quad \frac{x_0^2}{a^2 + \lambda_2} + \frac{y_0^2}{b^2 + \lambda_2} = 1.$$

Бу тенгликларни хадма-ҳад айриб

$$\frac{x_0^2}{(a^2 + \lambda_1)(a^2 + \lambda_2)} + \frac{y_0^2}{(b^2 + \lambda_1)(b^2 + \lambda_2)} = 0$$

ларни ҳосил қиласыз. Бу эса уринмалар

$$\frac{xx_0}{a^2 + \lambda_1} + \frac{yy_0}{b^2 + \lambda_1} = 1, \quad \frac{xx_0}{a^2 + \lambda_2} + \frac{yy_0}{b^2 + \lambda_2} = 1$$

нинг перпендикулярлык шартидир.

7- §.

1. Эллипснинг уриниш нуқтасидан ўтган диаметрининг бурчак
коэффициенті

$$k' = -\frac{b^2}{a^2 k}.$$

2. (x_0, y_0) нуқтадан ўтказилған диаметр йұналиши ватар йұнали-
шига құшмадыр.

3. 1 боб, 5- § га қарапт. Құшма йұналишлар t нинг бир- биридан
 $\frac{\pi}{2}$ га фарқ қиласынан қийматларига мос келади.

4. Параллел түгри чизиқтар дастаси ёрдамида проекциялашда
параллел түгри чизиқтар яна параллел түгри чизиқтарға алмашынади
ва кесма ўртаси яна кесма ўртасига алмашынади. Доиранинг құшма
диаметрлари ўзаро перпендикуляр. Проекциялашда фигураннинг S қозы
ва уннинг \bar{S} проекцияси орасыда $\bar{S} = S \cos \alpha$ дан иборат бөләнеш
бор, бу ерда α — фигураны үз ичига олған текислик билан проекция
 ётган текислик орасынан бурчак.

5. 4- машқла берилған күрсатмама қаранг.

6. 4- машқда берилған күрсатмама қаранг.

7. Эллипсні айланы проекцияси деб қаралсın.

8. 4- машқда берилған күрсатмадан фойдаланылсın. Эллипсга
шундай ичин учбұрчак чизиш мүмкінкі, уннинг ҳар бир учидаги уринма
қарама- қарши томонға параллел бұлади. Бу ерда учларнинг бирини
ихтиёрий қилиб олиш мүмкін.

8- §.

1. Тенгламанинг чап томонини чизиқли күпайчилар күпайтмасига ёйлесин.

2. Эгер чизиқ ушбу иккита

$$|ax + by + c| \leq \sqrt{k}$$

$$|ax + by + \gamma| \leq \sqrt{k}$$

полосанинг кесишмасидан хосил топган параллелограмм ичидә жойлашади.

3. $ax + by + c = 0$, $ax + by + \gamma = 0$ түрли чизиқлардан ташкил топган бурчакларнинг биссектрисалари янги үклар сифатида қабул килинсин.

4. Масала тенгламанинг чап томонини чизикли иккита күпайтувчига ажратиш йўли билан олдинги масалага келтирилади.

5. I боб, 6- § га қаранг.

6. Иккинчи тартибли

$$ax^2 + bxy + cy^2 + dx + ey = 0$$

эгер чизиқни қўйидагича параметрлаштириш мумкин:

$$x = -\frac{d + et}{a + bt + ct^2}, \quad y = -\frac{dt + et^2}{a + bt + ct^2} \quad (\text{I боб, 5- §,})$$

5- машқ). Бундан сўнг I боб, 6- § га қаранг.

7. I боб, 6- § га қаранг.

8. A_1 нуқталар учун тенгламанинг чап томонидаги иккала қўшилувчи ҳам нолга айланади. γ эгер чизиқда $\alpha_{34} \alpha_{26} \alpha_{15} \neq 0$ шарт бажариладиган қилиб ихтиёрий A_0 нуқтани олиш керак. λ қўйидагича олинсин:

$$\lambda = \frac{\alpha_{24} \alpha_{16} \alpha_{55}}{\alpha_{34} \alpha_{26} \alpha_{15}} \Big|_{A_0}.$$

9. 8- машқдан фойдаланилсин.

IV б о б

1- §.

1. Ҳамма векторларни $\frac{2\pi}{n}$ бурчакка буришда уларнинг йигиндиси ҳам шу бурчакка бурилади. Аммо олинган векторлар системаси натижада ўз-ўзига алмашинади. Шунинг учун йигинда нолга тенгдир.

2. Медианаларнинг кесишган O_0 нуқтаси учун:

$$\overrightarrow{O_0A} + \overrightarrow{O_0B} + \overrightarrow{O_0C} = 0,$$

исталган бошқа 0 нуқта учун бу йигинди $3\overrightarrow{O_0}$ га тенг.

3. Тенглик элементар геометриянинг маълум теоремасини ифода қиласи: параллелограмм диагоналлари квадратларининг йиинди индиси унинг томонлари квадратларининг йигиндисига тенг.

4. Бевосита текшириб кўрилсин.

5. α текислик нүктасидан чиқиб, шу текисликка нисбатан жойлашған битта ярим фазога йұналған векторлар йигіндиси, яна шу ярим фазога йұналған вектордир.

6. Ұмумий боши $(0,0)$ нүктада ва охирлари $x (t\delta, n\delta)$ нүктада бұлған векторларнинг r_{mn} системаси $(0,0)$ нүктага нисбатан симметрик жойлашады.

7. Координаталар боши үчүн векторлар йигіндиси векторлар системасининг симметрияси туғайлы нолга тенг. Исталған бошқа O' нүкта учун бу йүннеди $n'0'0$ га тенг, бунда n — векторлар сони.

2- §.

1. Агар r_1 ва r_2 нөлдан фарқли ва попараллел векторлар бұлса, $\lambda_1 r_1 + \lambda_2 r_2$ йиғінди факат $\lambda_1 = 0, \lambda_2 = 0$ да нолға тенг бұлғады.

2. векторлардан бирини қолған иккитасининг чизиқли комбинациясы қуринишида ифодалаш керак.

3. Бир томони r вектор ёрдамида тасвирланиб, қолған икки томони эса r_1, r_2 векторларға параллел бұлған учбұрчак ясалсın.

3- §.

1. Векторлы тенглікпен $A_1 A_2$ векторға ва унга перпендикуляр векторға скаляр күпайтирылсın.

$$2. \lambda^2 a^2 + 2\lambda\mu (a \cdot b) + \mu^2 b^2 = (\lambda a + \mu b)^2.$$

3. Битта текисликка параллел исталған учта вектор чизиқлы бөглиқ бұлғады, яғни бир вақтда нолға тенг бўлмаган шундай $\lambda_1, \lambda_2, \lambda_3$ сонлар мавжудки, буида

$$\lambda_1 r_1 + \lambda_2 r_2 + \lambda_3 r_3 = 0$$

(2- §, 3- машққа қараңғ) тенглік бажарилади. Бу тенглікни r_1, r_2, r_3 га скаляр күпайтириб, ушбуларни ҳосил қиласыз:

$$\left. \begin{array}{l} \lambda_1(r_1 \cdot r_1) + \lambda_2(r_1 \cdot r_2) + \lambda_3(r_1 \cdot r_3) = 0 \\ \lambda_1(r_2 \cdot r_1) + \lambda_2(r_2 \cdot r_2) + \lambda_3(r_2 \cdot r_3) = 0, \\ \lambda_1(r_3 \cdot r_1) + \lambda_2(r_3 \cdot r_2) + \lambda_3(r_3 \cdot r_3) = . \end{array} \right\}$$

$\lambda_1, \lambda_2, \lambda_3$, га нисбатан тенгламаларнинг бу системаси нотривиал ечимга зәғ. Шунинг учун система детерминантты нолға тенг,

4. 3- машққа доир курсатмага қараңғ.

5. 3- машққа доир курсатмага қараңғ.

6. 5- машққа қараңғ.

4- §.

1. $a \times b$ ва c векторлар параллел.

2. $(a \times b) \times c$ ва $b(a \cdot c)$ векторларнинг абсолют қийматлари тенг ва улар параллел.

3. a векторни бири c га параллел, иккінчиси унга перпендикуляр бұлған икки вектор йиғіндиси шаклида ифодалансин.

4. Олдинги учта машқ натижаларидан фойдалансин.

5. Агар a, b, c учта вектор бўлиб, уларнинг бошланиш нүктаси пирамида учидан, охирлари эса унинг асоси учларидан иборат бўлса, у ҳолда:

$$S = \frac{1}{2} |(a - b) \times (a - c)|.$$

5- §.

1. $(a \times b) \times c = b(ac) - a(bc)$. 4- §, 4- машққа қаранг.
2. a, b, c векторлар сифатида боши сфера марказида, охирлари эса сферик учбұрчак учларидаги векторлар олинсін.
3. 4- 4- машққадағы формуладан фойдаланылсın.
4. Ушбу айниятдан фойдаланылсın:

$$(a \times b) \times (c \times d) \times (c \times d) \times (a \times b) = 0.$$

5. r вектории $r = \lambda_1 e_1 + \lambda_2 e_2 + \lambda_3 e_3$ күринишда ифодалаш мүмкін. Бу тенгликті $e_1 \times e_2, e_2 \times e_3, e_3 \times e_1$ векторларға скаляр күпайтириб, $\lambda_1, \lambda_2, \lambda_3$ топилсін.

6. 5- машққа қаранг.

7. $e_1 \times e_2, e_2 \times e_3, e_3 \times e_1$ векторлар чизиқли әркли, r векторни ушбу күрнишда тасвирланысін:

$$r = \lambda_1 (e_2 \times e_3) + \lambda_2 (e_3 \times e_1) + \lambda_3 (e_1 \times e_2).$$

Бу тенгликті e_1, e_2, e_3 га скаляр күпайтириб, $\lambda_1, \lambda_2, \lambda_3$ топилсін.

8. Еңш ушбу күрнишда тасвирланған:

$$x = \lambda_1 (b \times c) + \lambda_2 (c \times a) + \lambda_3 (a \times b).$$

Бу тенгликті a, b, c га скаляр күпайтириб, $\lambda_1, \lambda_2, \lambda_3$ топилсін.

6 - §.

1. 5- § дәғи 5- машққа қаранг.

2. 5- § дәғи 7- машққа қаранг.

4. 5- § нинг 3- машққадағы айниятдан фойдаланылсін.

5. 3- машққадағы айниятдан фойдаланылсін.

6. 4- ва 3- машқлардаги айниятлардан фойдаланылсін.

V б о б

1- §.

1. а) нүкталар учун $x = 0$ бўлса, улар y ва z ўқлардан ўтувчи координат текисликда ётади. г) нүкталар учун $x = 0$ ва $y = 0$ бўлса, улар z ўқида ётади.

2. Саккизта нүқта.

3. Нүкталар $x = \pm a, y = \pm b, z = \pm c$ текисликлар билан чегараланған параллелепипед ичіда жойлашади.

4. (e_1, e_2, e_3) параллелепипед учларининг координаталари, бунда e_1, e_2, e_3 сонлар I ёки 0 га тенг қыйматларни қабул қиласы.

5. Агар $A(x, y, z)$ нүқта $\frac{\pi}{2}$ бурчакка буриш натижасыда $A'(x', y', z')$ нүқтага алмашынса, у ҳолда:

$$\overrightarrow{(OA \cdot e)} e + \overrightarrow{OA} \times e = \overrightarrow{OA'}, \quad e = \overrightarrow{OA_0} / |\overrightarrow{OA_0}|.$$

6. 5- машққа қаранг. Буриш бурчаги α ихтиёрий бўлган ҳолда:

$$\overrightarrow{(OA \cdot e)} e + \overrightarrow{OA} \cos\alpha + \overrightarrow{(OA \times e)} \sin\alpha = \overrightarrow{OA'}.$$

2- §.

1. $A(x, y, z)$ ва $A'(x', y', z')$ нүкталар орасидаги масофа квадрати:

$$(AA')^2 = \{(x - x')e_x + (y - y')e_y + (z - z')e_z\}^2 = \\ = (x - x')^2 + (y - y')^2 + (z - z')^2 + 2(x - x')(y - y') \cos \gamma + \\ + 2(y - y')(z - z') \cos \alpha + 2(z - z')(x - x') \cos \beta.$$

2. Таңқи чизилгандын сферада маркази тетраэдрдеги учларидан баравар узоқлашады.

3. Тетраэдрдинг исталған иккита қарама-қарши қирраларининг ўртасини туташтирувчи кесма үрталарининг координаталари:

$$x = \frac{x_1 + x_2 + x_3 + x_4}{4}, \quad y = \frac{y_1 + y_2 + y_3 + y_4}{4}, \\ z = \frac{z_1 + z_2 + z_3 + z_4}{4}.$$

4. Тұғри чизиқтар тетраэдрдинг оғирлик марказыда кесишишады.

5. Координаталари x, y, z дан иборат нүктеде исталған A_1 уч билан биргаликта тетраэдрдинг шу учга қарама-қарши бұлган өбінде нисбатан бир тарафда өтади.

6. Учбұрчак учлары A_1, A_2, A_3 бұлса, у ҳолда:

$$S = \frac{1}{2} |\overrightarrow{A_1 A_2} \times \overrightarrow{A_1 A_3}|.$$

7. Элементар алмаштиришлар натижасыда қойылады дегерминанттарининг бир-бирига алмашиниши исбот қылансин:

$$\begin{vmatrix} x_2 - x_1 & y_2 - y_1 & z_2 - z_1 \\ x_3 - x_1 & y_3 - y_1 & z_3 - z_1 \\ x_4 - x_1 & y_4 - y_1 & z_4 - z_1 \end{vmatrix}, \quad \begin{vmatrix} x_1 & y_1 & z_1 & 1 \\ x_2 & y_2 & z_2 & 1 \\ x_3 & y_3 & z_3 & 1 \\ x_4 & y_4 & z_4 & 1 \end{vmatrix}.$$

8. 7- машққа қаранг.

3- §.

1. Тенгламани эквивалент шаклида қойылады өзинш мүмкін:

$$(x + a)^2 + (y + b)^2 + (z + c)^2 = a^2 + b^2 + c^2 - d;$$

бунда $-a, -b, -c$ — сонлар марказ координаталари, $(a^2 + b^2 + c^2 - d)^{\frac{1}{2}}$ — сfera радиусы.

2. Исталған нүктенинг координаталари $f_1 = 0$ ва $f_2 = 0$ дан иборат тенгламаларни қаноатлантирыса, улар

$$\lambda_1 f_1 + \lambda_2 f_2 = 0$$

тенгламани ҳам қаноатлантиради.

3. Сирт z үкігеде параллел да айни вақтда xy тектисликни әгри чизиқ $\varphi(x, y, z) = 0$ буйича кесиб үтадиган тұғри чизиқтардан тузылған.

4. Конус тенгламасы:

$$z^2 = (x^2 + y^2 + z^2) \cos^2 \alpha,$$

бунда α — конус ясовчисининг ўқ билан ташкил қилган бурчаги.

5. γ_1 ва γ_2 эгри чизиқларни параметрик шаклдаги тенгламалар билан ифодалаш мумкин:

$$\gamma_1 : x = u, y = 0, z = au^2,$$

$$\gamma_2 : x = 0, y = v, z = bv^2.$$

Охиrlари γ_1 , γ_2 эгри чизиқларда бўлган кесма ўртасининг чизган сирти қўйидаги тенгламалар билан ифодаланади:

$$x = \frac{u}{2}, y = \frac{v}{2}, z = \frac{au^2 + bv^2}{2}.$$

6. Эгри чизиқларни параметрик шаклдаги тенгламалар билан ифодалаш мумкин:

$$\gamma_1 : x = u, y = a, z = f(u);$$

$$\gamma_2 : x = u, y = b, z = \varphi(u).$$

Сирт тенгламаси:

$$x = u, y = (1 - v)a + vb, z = (1 - v)f(u) + v\varphi(u).$$

7. $\sqrt{x^2 + y^2}$ — сирт устидаги нуқтанинг z ўқигача бўлган масофаси.

8. Бу сирт ясочилари x ўқига параллел бўлган цилиндрик сиртдир. Бу сирт эгри чизиқ орқали ўтади, чунки сирт тенгламасини эквивалент шаклда ёзиш мумкин:

$$(f(x) - z) - (\varphi(y) - z) = 0.$$

Бундан $z = f(x)$ ва $z = \varphi(y)$ тенгламаларни қаноатлантирувчи нуқта $f(x) - \varphi(y) = 0$ тенгламани ҳам қаноатлантириши кўриниб турибди.

4- §.

1.

$$\begin{aligned} x' &= a_1x + b_1y + c_1, \\ y' &= a_2x + b_2y + c_2, \\ z' &= z. \end{aligned}$$

2.

$$\cos \alpha = \frac{a_{23}}{\sqrt{a_{22}a_{33}}}, \cos \beta = \frac{a_{31}}{\sqrt{a_{33}a_{11}}}, \cos \gamma = \frac{a_{12}}{\sqrt{a_{11}a_{22}}}.$$

2- § даги 1- машққа қаранг.

3. IV боб, 5- § даги 5- ва 7- машқларга қаранг.

V I б о б

1- §.

1. Текисликнинг ихтиёрий нуқтасидан (x_1, y_1, z_1) , (x_2, y_2, z_2) нуқталаргача бўлган масофалар ўзаро тенг.

2.

$$\left. \begin{aligned} ax + by + cz + d_1 &= 0, \\ ax + by + cz + d_2 &= 0 \quad d_1 \neq d_2, \end{aligned} \right\}$$

тенгламалар системаси ечимга эга эмас, шунинг учун текисликлар кесишишмайди.

3. Нуқталарнинг геометрик ўрни иккита текисликдан иборат:

$$ax + by + cz + d \pm (ax + \beta y + \lambda z + \delta) = 0.$$

4.

$$\begin{cases} f(x, y, z) + a_1x + b_1y + c_1z + d_1 = 0, \\ f(x, y, z) + a_2x + b_2y + c_2z + d_2 = 0 \end{cases}$$

тенгламалар системасининг ечими қыйидаги

$$(a_1x + b_1y + c_1z + d_1) - (a_2x + b_2y + c_2z + d_2) = 0$$

тенгламанинг ечими бўлади.

5. $k \neq \lambda d + \mu \delta$ шартда текисликларни ифодаловчи тенгламалар системаси биргаликда эмас.

6. 4- машқقا қаранг.

7. II боб, 1- § даги 6- ва 7- машқларга қаранг.

8. Берилган икки текисликнинг кесишган тўғри чизиқдан ўтувчи текислик тенгламаси ушбу куринишда ёзилади:

$$(ax + by + cz + d)(\alpha x_0 + \beta y_0 + \gamma z_0 + \delta) - (ax + \beta y + \gamma z + \delta)(\alpha x_0 + by_0 + cz_0 + d) = 0,$$

бунда (x_0, y_0, z_0) кесишиш тўғри чизигида ётмаган ихтиёрий нуқта.

9. V боб, 2- § даги 8- машқقا қаранг.

2- §.

1. Текислик мусбат ярим ўқ x ни $\frac{d}{a} < 0$ шарт бажарилганда кесиб ўтади (текислик y, z ўқларини мос равиша $\frac{d}{b} < 0, \frac{d}{c} < 0$ шартларда кесиб ўтади).

2. Тетраэдр ҳажми: $V = \frac{1}{6} \left| \frac{d^3}{abc} \right|$.

3. Фазодаги нуқталарнинг

$$|x| + |y| + |z| < a$$

шартни бажарадиган тўплами ушбу:

$$x \pm y \pm z < a$$

тенгсизликлар билан бериладиган ярим фазоларнинг кесищмаси (умумий қисми) дан иборат.

4. σ текисликка xy текисликка нисбатан симметрик бўлган текислик тенгламаси

$$ax + by - cz + d = 0$$

билин ифодаланади. σ текисликка координаталар бошига нисбатан симметрик бўлган текислик тенгламаси

$$-ax - by - cz + d = 0$$

билин ифодаланади.

5. z ўқига параллел текислик тенгламаси таркибида z иштирок этмайди. Демак, λ параметр $c + \gamma \lambda = 0$ шартидан топилади.

6. λ ва μ параметрлар ушбу шартлардан аниқланади:

$$a_1 + \lambda a_2 + \mu a_3 = 0, b_1 + \lambda b_2 + \mu b_3 = 0.$$

3- §.

1. Текисликлар орасидаги масофа:

$$\delta = \frac{|d_1 - d_2|}{\sqrt{a^2 + b^2 + c^2}}.$$

II боб, 5- § даги 2- машққа қаранг.
2.

$$\delta = \frac{|d|}{\sqrt{a^2 + b^2}}.$$

3. Агар текисликлар нормал күринишдаги

$$a_1x + b_1y + c_1z + d_1 = 0, \quad a_2x + b_2y + c_2z + d_2 = 0$$

тenglamalар билан берилган бўлса, нуқталарнинг геометрик ўрни

$$a_1x + b_1y + c_1z + d_1 \pm \lambda (a_2x + b_2y + c_2z + d_2) = 0$$

тenglama билан ифода қилинади, демак, у иккита текисликдан иборат.

4. 1- машққа қаранг.

5. Текисликнинг нормал шаклдаги tenglamасига ўтилсин,

6. II боб, 5- § даги 1- машққа қаранг.

7. Агар текисликларнинг tenglamалари нормал шаклга келтирилган бўлса, у ҳолда:

$$\begin{aligned} \pm x' &= a_1x + b_1y + c_1z + d_1, \\ \pm y' &= a_2x + b_2y + c_2z + d_2, \\ \pm z' &= a_3x + b_3y + c_3z + d_3. \end{aligned}$$

4- §.

1. (a, b, c) вектор текисликка перпендикуляр. Текисликнинг x ўқи билан ташкил қилган α бурчаги ушбу

$$\sin \alpha = \frac{|a|}{\sqrt{a^2 + b^2 + c^2}}$$

шартдан аниқланади.

2. Текисликнинг xy текислик билан ташкил қилган бурчаги ушбу

$$\cos \alpha = \frac{1}{\sqrt{1 + p^2 + q^2}}$$

шартдан аниқланади.

3. 2- машққа қаранг.

4. Текислик x ва y ўқларни $|a| = |b|$ бўлганда тенг бурчаклар остида кесиб ўтади.

5. $a(x - x_0) + b(y - y_0) + c(z - z_0) = 0$ tenglama билан берилган текислик (x_0, y_0, z_0) нуқтадан ўтади. Текисликларнинг параллеллик шарти бажарилган.

6.

$$\begin{vmatrix} x - x_0 & y - y_0 & z - z_0 \\ a_1 & b_1 & c_1 \\ a_2 & b_2 & c_2 \end{vmatrix} = 0$$

тенглама билан ифодаланган текислик (x_0, y_0, z_0) нүқтадан ўтади ва

$$\left(\begin{vmatrix} b_1 & c_1 \\ b_2 & c_2 \end{vmatrix}, \begin{vmatrix} c_1 & a_1 \\ c_2 & a_2 \end{vmatrix}, \begin{vmatrix} a_1 & b_1 \\ a_2 & b_2 \end{vmatrix} \right)$$

векторга перпендикуляр.

7. λ ва μ параметрлар

$$(\lambda a_1 + \mu a_2) a + (\lambda b_1 + \mu b_2) b + (\lambda c_1 + \mu c_2) c = 0$$

шартга бўйсунади.

8. Ҳар қандай n (a, b, c) векторлар учун текисликлар дастасидан нормали n бўлган текислик топиш мумкин. Бунинг учун $\lambda_1, \lambda_2, \lambda_3$ параметрларни ушбу

$$\frac{\lambda_1 a_1 + \lambda_2 a_2 + \lambda_3 a_3}{a} = \frac{\lambda_1 b_1 + \lambda_2 b_2 + \lambda_3 b_3}{b} = \frac{\lambda_1 c_1 + \lambda_2 c_2 + \lambda_3 c_3}{c}$$

шартларни қаноатлантирадиган қилиб олиш керак.

5- §.

$$1. \text{ Тўғри чизиқ } x \text{ ўқини (мос равишида } y, z \text{ ўқларини) } \frac{y_0}{l} = \frac{z_0}{m}$$

$$\text{шарт бажарилганда кесади (мос равишида) } \frac{x_0}{k} = \frac{z_0}{m}, \frac{x_0}{k} = \frac{y_0}{l}$$

шартларда). Тўғри чизиқ xy текисликни $m = 0$ шарт бажарилганда кесиб ўтади ($k = 0$ шартда yz текисликни, $l = 0$ шартда zx текисликни).

2. Текисликлар тенгламаларини нормал шаклда олиб, нүқталар геометрик ўрининг тенгламаси тузилсин.

3. Учбуручакнинг иккита учидан баравар узоқлашган нүқталарнинг геометрик ўрни текисликтир. Изланган геометрик ўрни икки текисликтининг кесишига чизигидэн иборат, яъни тўғри чизиқ бўлади.

4. $y = \lambda, z = \mu x$ тенгламалар билан ифодаланган тўғри чизиқ сирт устида ётади, чунки бу тўғри чизиқ нүқталари сирт тенгламасини қаноатлантиради. $x = \mu, z = \mu y$ тенгламалар билан берилган тўғри чизиқ хам сирт устида ётади.

5. Детерминантнинг нолга тенглиги

$$\left. \begin{array}{l} a_1 x + b_1 y + c_1 z + d_1 = 0, \\ a_2 x + b_2 y + c_2 z + d_2 = 0, \\ a_3 x + b_3 y + c_3 z + d_3 = 0, \\ a_4 x + b_4 y + c_4 z + d_4 = 0 \end{array} \right\}$$

тенгламалар системасининг биргаликда бўлиши шартидир. Бу система биргаликда, чунки тўғри чизиқлар кесишади.

6- §.

1. Детерминантнинг нолга айланиши

$$(x' - x'', y' - y'', z' - z''), (k', l', m'), (k'', l'', m'')$$

векторларнинг битта текисликка параллеллигини билдиради. Демак, түғри чизиқлар ё параллел ёки кесишади.

2. Агар A' , A'' — түғри чизиқдаги нүкталар ва e' , e'' — түғри чизиқларнинг йұналтирувчи векторлари бўлса, у ҳолда түғри чизиқлар орасидаги масофа:

$$\hat{o} = \pm \frac{e' \times e''}{|e' \times e''|} \cdot \overrightarrow{A'A''} = \pm \frac{(e' e'' \overline{A'A''})}{|e' \times e''|}$$

3.

$$\begin{cases} a_1x + b_1y + c_1z + d_1 = 0, \\ a_2x + b_2y + c_2z + d_2 = 0 \end{cases}$$

тәнгламалар билан берилган түғри чизиқнинг йұналтирувчи вектори ушбу

$$\begin{vmatrix} b_1 & c_1 \\ b_2 & c_2 \end{vmatrix}, \begin{vmatrix} c_1 & a_1 \\ c_2 & a_2 \end{vmatrix}, \begin{vmatrix} a_1 & b_1 \\ a_2 & b_2 \end{vmatrix}$$

координаталарга эга

4. 3- машққа қаранг.

5. Конус сиртининг тәнгламаси:

$$\frac{[(x - x_0) a + (y - y_0) b + (z - z_0) c]^2}{a^2 + b^2 + c^2} = \\ = [(x - x_0)^2 + (y - y_0)^2 + (z - z_0)^2] \sin^2 \alpha.$$

6. 3- машққа қаранг.

7. Фараз құлайлық, $A(x, y, z)$ — конус сиртнинг учидан фарқылт нүктаси бўлсин. A нүктадан үтувчи ясовчининг $ax + by + cz + d = 0$ текислик билан кесишиш нүкталарининг координаталарини топамиз. Бу координаталарни сферанинг тәнгламаси $x^2 + y^2 + z^2 = 2Rz$ га құйиб, изланған конус сирт тәнгламасини ҳосил қиласымиз. Конус сиртнинг xy текислик билан кесишмаси айланадан иборат.

8. 7- машққа қаранг.

7- §.

1. Агар түғри чизиқлар

$$\frac{x - x'}{k'} = \frac{y - y'}{l'} = \frac{z - z'}{m'}, \quad \frac{x - x''}{k''} = \frac{y - y''}{l''} = \frac{z - z''}{m''}$$

тәнгламалар билан берилса, улардан баравар узоқлашган текислик координаталари

$$\frac{x' + x''}{2}, \quad \frac{y' + y''}{2}, \quad \frac{z' + z''}{2}$$

бұлған нүктадан үтади ва (k', l', m') , (k'', l'', m'') векторларга параллел бұлади.

2. Үшбұй

$$\frac{a_1x + b_1y + c_1z + d_1}{a_1x_0 + b_1y_0 + c_1z_0 + d_1} = \frac{a_2x + b_2y + c_2z + d_2}{a_2x_0 + b_2y_0 + c_2z_0 + d_2}$$

тәнглама билан берилған текислик ва түрі чизиқда ётмайдыган (x_0, y_0, z_0) нүкта орқали үтади.

3. $(x' - x_0, y' - y_0, z' - z_0) \times (k, l, m)$ вектор излаңған текислика перпендикуляр бұлади.

4. Берилған икки түрі чизиқни кесиб үтадын түрги чизиқни бири биринчи, иккінчиси әса иккінчи түрі чизиқ орқали үтадын иккита текисликтен кесишиш чизиги деб қараш мүмкін.

5. $\varphi\left(\frac{x}{z}, \frac{y}{z}\right) = 0$ күришишдаги тәнглама билан берилған сирт координаталар бошидан үтувчи түрги чизиқлардан ташкыл топған бұлади, чунки (x, y, z) билан бир қаторда исталған $(\lambda x, \lambda y, \lambda z)$ нүкта ҳам тәнгламани қаноатлантиради. Сирт $z = 1$ текислик билан $\varphi(x, y) = 0$ әгри чизиқ бүйіча кесишиди.

VII бөл

2- §.

1. Сирт $z = a_{11}x^2 + 2a_{12}xy + a_{22}y^2 + 2a_1x + 2a_2y + a = \text{эллиптик параболоид}$ (гиперболик параболоид, параболик цилиндрдан иборат).

2. Тәнгламанинг чап томонини чизиқли иккита күпайтынчы күпайтынчы масига ажралиб кетади.

3. Бу ерда ҳосил қишинадын тәнгламани текисликтен кесишиш әгри чизиқ нүкталарининг координаталари қаноатлантиради.

4. 3- машққа қаранг.

5. Берилған нүктаны координаталар боши деб, әгри чизиқ ётган текисликтен кесишиш әгри чизиқ нүкталарининг координаталари $f(x, y, z) = \text{const}$ текислиги сифатида қабул қилилб конус сирт тәнгламаси тузылсın. VI боб, 7-§ даги 5- машққа қаранг.

6. Сиртларнинг умумий нүкталарининг координаталари $f(x, y, z)\varphi(x_0, y_0, z_0) - \varphi(x, y, z)f(x_0, y_0, z_0) = 0$ тәнгламани қаноатлантиради. (x_0, y_0, z_0) нүкта ҳам уни қаноатлантиради.

7. Сирт тәнгламаси түрги чизиқлар тәнгламаларининг натижасынан. Тәнглама улардан λ параметрни йүқтоиш билан ҳосил қилилади.

8. Иккінчи тартибли сирт. 7- машққа қаранг.

$$9. x^2 + y^2 = \left(\frac{z-b}{a}\right)^2 + \left(\frac{z-d}{c}\right)^2.$$

3- §.

1. Фокулар z үқида бўлиб, координаталар бошидан $\sqrt{c^2 - a^2}$ га тенг масофада жойлашган.

2. Эллипсоидниң текисликлар билан кесишиш чизиги айни бир вақтда бу текисликтарнинг $x^2 + y^2 + z^2 + \mu = 0$ сфера билан кесишиш чизиги бўлади.

3. Фазо нүқталари

$$\frac{x}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} + \frac{z^2}{c^2} = 1$$

Эллипсоид ичидә жойлашади.

4. u, v параметрларин йүкотиб, сиртнинг ноошкор шаклдаги тенгламасыга ўтилсін.

5. Сирт-эллипсоиддір. Сиртнинг чегараланғанлығыдан фойдаланилсін.

4- §.

1. 3- § даги 2- машққа қаранд.

2. III боб, 6- § даги 5- машққа қаранд.

5- §.

1. Параболоид фокуси $y \neq z$ текислигидаги $z = \frac{y^2}{a^2}$ параболацнг фокусы билан устма-уст тушади.

2. Кесимнинг xy текисликка туширилған проекцияси қаралсın.

3- § даги 2- машққа қаранд.

6- §.

1. (λ, μ, ν) ва (x, y, z) векторларнинг α бурчак ташкил қилиши дан фойдаланылсін.

2. Агар \bar{A} нүқта $A(x, y, z)$ нүктаның $\frac{x}{\lambda} = \frac{y}{\mu} = \frac{z}{\nu}$ түғри чи-зиққа проекцияси бўлса, у ҳолда $(OA)^2 + R^2 = (OA)^2 \cdot |\bar{O}\bar{A}|$ ни $(\lambda, \mu, \nu), (x, y, z)$ векторларнинг скаляр кўпайтмаси орқали ҳисоблансан.

7- §.

1. Кесишиш чизигининг xy текислигига туширилған проекцияси қаралсін. 2- § даги 3- машққа қаранд.

2. Биринчи оила: $x = \lambda, z = a\lambda y$. Иккінчи оила: $y = \mu, z = a\mu x$.

3. Гиперболик параболоид.

VIII б о б

1- §.

1. Агар чизиқли кўпайтувчилар эркли бўлса, янги

$$x'_1 = a_1 x_1 + a_2 x_2 + a_3 x_3 + a_4 x_4,$$

$$x'_2 = b_1 x_1 + b_2 x_2 + b_3 x_3 + b_4 x_4,$$

$$x'_3 = x_3, \quad x'_4 = x_4$$

ўзгарувчиларни қиритиш керак. Алмашинган форма дискриминантининг нолга тенглиги равшан.

2. Чизиқли

$$\sum a_i x_i, \sum b_i x_i, \sum c_i x_i, \sum d_i x_i$$

формалар эркли бўлган ҳолда янги

$$x'_1 = \sum a_i x_i, \quad x'_2 = \sum b_i x_i, \quad x'_3 = \sum c_i x_i, \quad x'_4 = \sum d_i x_i$$

ўзгарувчиларни қиритиш керак.

2- §.

$$1. I_1 = a + c, I_2 = ac - b^2, I_3 = 0, I_4 = ac\gamma^2.$$

2. $ax + by + cz = 0$ текисликни координат текислик сифатида қабул қилиб, янги координаталар киритилсін.

3- §.

1. Эгер чизиқнинг иккита түғри чизиққа ажралиб кетиш шарты: $|a_{ij} + \lambda b_{ij}| = 0$. Эгер чизиқларнинг кесишиш нүкталари учун эгер чизиқ тенгламасининг чап томондаги иккала құшилувчи ҳам нолға тенг.

2. λ параметрни шундай танлаб олинсинки, ушбу

$$a_0y^2 + a_1xy + a_2x^2 + a_3x + a_4 + \lambda(y - x^2) = 0$$

тенглама чизиқли бұлған иккита күпайтуvчи күпайтмасига ажралиб кетсін.

$$3. \alpha = \frac{I_1}{2V - I_2}, \quad \beta = \frac{I_3}{2(V - I_2)^3}.$$

$$4. \alpha = \sqrt{1 - \frac{4I_2}{I_1^2}}, \quad \delta = \frac{2I_3}{I_1I_2}.$$

4- §.

Координат текисликлар сифатида ушбу

$$ax + by + cz + d = 0, \quad a_1x + b_1y + c_1z + d_1 = 0$$

текисликтарнинг биссектриал текисликлари қабул қилинсін.

2. I_4 ни сиртларнинг каноник тенгламалари учун төвидісін.

3. I_4 ва I_3 ни сиртларнинг каноник тенгламалари учун топилсін.

5- §.

1. Координаталар боши $F_x = F_y = 0$ тенгламаларни қаноатлантиради. Шунинг учун $a_{13} = a_{23} = 0$. Тенгламанинг озод ҳади a_{33} , $I_3 = I_2$ инвариантларни тенглаштириш патижасыда топилади: $I_3 = I_2$, $i, j \leq 2$ шартда a_{ij} коэффициентлар a_{ij} га тенг бўлади.

2. 1- машққа қаранг.

6- §.

1. $ax + by + cz = 0$ текисликни координат текислик сифатида қабул қилиш керак. Конус ўқи шу текислиқка перпендикуляр.

2. Параболанинг диаметрлари $ax + by + c = 0$ түғри чизиққа параллел. Парабола ўқи $a : b$ йұналишига құшм а

7- §.

1. Асимптоталар: $ax + by + c = 0, a_1x + b_1y + c_1 = 0$.

2. Асимптоталар: $\lambda (ax + by + c) \pm \sqrt{V - \lambda^2} (a_1x + b_1y + c_1) = 0$.

8- §.

1. Сирт тенгламасининг каноник шаклига мурожаат қилинсін.

2. III боб, 5- § га қаранг.

3. 2- машққа қаранг.
4. III боб, 5- § даги 4- машққа қаранг.
5. Бу тұғри чизиқлар тұғри чизиқли ясовчилардир.
6. II, боб, 6- § даги 7- машққа қаранг.

I X б о б

1- §.

1. xy текисликни үз-үзиге үтказадигэн ортогонал алмаштириш формулалари:

$$x' = a_{11}x + a_{12}y + a_{14}, \quad y' = a_{21}x + a_{22}y + a_{24}, \quad z' = z, \quad \text{бунда}$$

$$a_{11}^2 + a_{21}^2 = 1, \quad a_{12}^2 + a_{22}^2 = 1, \quad a_{11}a_{12} + a_{21}a_{22} = 0.$$

2. a_{11}, a_{21}, a_{31} коэффициентлар λ, μ, ν га пропорционал; $a_{14} = -a_{24} = a_{34} = 0$.

2- §.

1. Аффин алмаштириш формулалари:

$$x' = x_1 + (x_2 - x_1)x + (x_3 - x_1)y + (x_4 - x_1)z,$$

$$y' = y_1 + (y_2 - y_1)x + (y_3 - y_1)y + (y_4 - y_1)z,$$

$$z' = z_1 + (z_2 - z_1)x + (z_3 - z_1)y + (z_4 - z_1)z.$$

2. x' ва y' га нисбатан $\lambda x = ax' + by' + c, \mu y = a_1x' + b_1y' + c_1$ тенгламалар ечилсін.

3- §.

1. xy текислик ушбу

$$x' = a_{11}u + a_{12}v + a_{14},$$

$$y' = a_{21}u + a_{22}v + a_{24},$$

$$z' = a_{31}u + a_{32}v + a_{34}$$

текислика үтады, бу ерда u, v — параметрлар.

2. x үк $x' = a_{11}t + a_{14}, y' = a_{21}t + a_{24}, z' = a_{31}t + a_{34}$ тұғри чизиққа алмашинади, бунда t — параметр.

4- §.

1. Битта тұғри чизиқда ётмаган ҳар қандай учта нүктани аффин алмаштириш натижасыда яна битта тұғри чизиқда ётмайдиган учта нүктага үтказиш мүмкін.

2. Параллелограмнинг учта учини квадратнинг учта учиға үтказыш етарлайды, бу зса ҳамиша мүмкін. Ҳар қандай тұртбурчакни зам аффин алмаштириш билан квадратга үтказиб булавермайды. Тұртбурчакнинг қарама-қарши томонлари параллел булиши керак.

3. Ушбу тенгламаларнинг системаси биргаликда бўлиши керак:

$$x = a_{11}x + a_{12}y + a_{13}z + a_{14},$$

$$y = a_{21}x + a_{22}y + a_{23}z + a_{24};$$

$$z = a_{31}x + a_{32}y + a_{33}z + a_{34}.$$

5- §.

- Аффин алмаштиришда құималик хоссаси сақланади.
- Чүзилиш (қисилиц) коэффициентлари ушбу $(a_1x + b_1y + c_1)^2 + (a_2x + b_2y + c_2)$ эллипснинг ярим үқларига тенг бұлади.

6- §..

- Түрт нүкта ва уларнинг образлари маълум булса, проектив алмаштириши берадиган тенгламалар системаси, a_{ij} коэффициентларнинг ҳаммаси бирор умумий күпайтувчига күпайтиришгача аниқлигіда бир қиыматты равишда ечилади, бөшқача айтганда система ечимдә a_{ij} коэффициентлар үрнігі λ_{ij} олиш мүмкін.

- Проектив алмаштиришни құлланиб, A, B, C нүкталар x үкімдегі — 1, 0, 1 нүкталарга үтказилсін ва ҳамма ангармоник нисбаттарни түртінчи (D) нүктаппінг координатасы ξ орқали ифодалансын.

7- §.

- x_1, x_2, x_3 та писбатан ушбу система ечилсін:

$$\left. \begin{array}{l} \lambda_1 x_1 = a_1 x_1' + b_1 x_2' + c_1 x_3', \\ \lambda_2 x_2 = a_2 x_1' + b_2 x_2' + c_2 x_3', \\ \lambda_3 x_3 = a_3 x_1' + b_3 x_2' + c_3 x_3'. \end{array} \right\}$$

- Түғри чизиқлар $(k_1, k_2, k_3, 0)$ нүктада кесишиади.

8- §.

- Биринчи әгри чизиқ учун:

$$x_1 = a_1 x_1 + a_2 x_2 + a_3 x_3, \quad x_2 = b_1 x_1 + b_2 x_2 + b_3 x_3, \quad x_3 = x_3.$$

Иккінчи әгри чизиқ учун

$$\begin{aligned} 2x_1 &= a_1 x_1 + a_2 x_2 + a_3 x_3 + (b_1 x_1 + b_2 x_2 + b_3 x_3), \\ 2x_2' &= a_1 x_1 + a_2 x_2 + a_3 x_3 - (b_1 x_1 + b_2 x_2 + b_3 x_3), \\ x_3 &= x_3. \end{aligned}$$

9- §.

- Бир жинсли координаталарга ўтиб, ангармоник нисбат ҳисоблансын.
- BH түғри чизиқни проектив алмаштиришни құлланиб, чексиз түғри чизиққа үтказилсін.
- Тұлық түртбұрчак хоссаларидан фойдаланылсін.
- Уриниш нүктасидан ихтиёрий түғри чизиқ үтказилсін. Бу түғри чизиқ нүкталарининг полярлари изланған уринмада кесишиади.
- Түғри чизиқдаги иккита нүктаның полярлари изланған полюсда кесишиади.
- Умумий тенгламаси билан берилған әгри чизиқ, нүкталариниң полярасининг тенгламасини автополяр учбұрчак учларининг полярлары тенгламаси билан солищтирилсін.
- 1- машққа қараңг.

8. Конус кесимининг тенгламаси каноник шаклда олинсин ва фокус полярасининг тенгламаси тузилсин.

10- §.

Ушбу

$$x' = \frac{x}{ax + by + c}, \quad y' = \frac{y}{ax + by + c}$$

проектив алмаштириш маркази координаталар бошида бўлган дастани сақлади, аммо дастани кесувчи тўғри чизиқларни алмаштиради.

2. Текисликни кооррелятив алмаштиришдан фойдаланилсин.

М У Н Д А Р И Ж А

Русча тұрттынчи нашрига сүз боши	3
Русча иккінчи нашрига сүз боши	3
Мұқаддима	4
I б о б. Текисликда тұғри бурчаклы декарт координаталари	5
1- §. Текисликда координаталарни киритиш	5
2- §. Нуқталар орасындағы масофа	8
3- §. Кесмани берилған нисбатда булиш	10
4- §. Эгри чизиқ тенгламасы ҳақида тушунча. Айланы тенгламасы	13
5- §. Эгри чизиқнинг параметрик шаклдаги тенгламаси	16
6- §. Эгри чизиқтарнинг кесишими нуқталари	19
II б о б. Тұғри чизиқ	22
1- §. Тұғри чизиқ тенгламасининг умумий күрініши	20
2- §. Тұғри чизиқнинг координаталар системасына нисбатан вазияти	24
3- §. Тұғри чизиқнинг y га нисбатан ешилған тенгламаси. Тұғри чизиқтар орасындағы бурчак .	27
4- §. Тұғри чизиқтарнинг параллеллик ва перпендикулярлық шарти	29
5- §. Тұғри чизиқ билан нұқтанинг үзаро вазияти. Тұғри чизиқнинг нормал күрнешіндеги тенгламаси	31
6- §. Тұғри чизиққа оид асосий масалалар	34
7- §. Координаталарни алмаштириш	36

III боб. Конус кесимлари	40
1- §. Қутб координаталар	40
2- §. Конус кесимлари. Қутб координаталардаги тенгламалар	42
3- §. Конус кесимларининг декарт координаталардаги каноник кўринишли тенгламалари	45
4- §. Конус кесимларининг шаклини текшириш	48
5- §. Конус кесимига уринма	52
6- §. Конус кесимларининг фокал хоссалари	56
7- §. Конус кесимларининг диаметрлари	59
8- §. Иккинчи тартибли эгри чизиқлар	62
IV боб. Векторлар	66
1- §. Векторларни қўшиш ва айириш	66
2- §. Векторни сонга кўпайтириш	68
3- §. Векторларнинг скаляр кўпайтмаси	70
4- §. Векторларнинг вектор кўпайтмаси	73
5- §. Векторларнинг аралаш кўпайтмаси	75
6- §. Векторнинг берилган базисга нисбатан координаталари	77
V боб. Фазода декарт координаталари	81
1- §. Умумий декарт координаталари	81
2- §. Фазода аналитик геометриянинг энг солда масалалари	83
3- §. Фазода сирт ва эгри чизиқ тенгламалари	85
4- §. Координаталарни алмаштириш	88
VI боб. Текислик ва тўғри чизиқ	92
1- §. Текислик тенгламаси	92
2- §. Текисликнинг координаталар системасига нисбатан жойлашиши	94
3- §. Текисликнинг нормал шаклдаги тенгламаси	96
4- §. Текисликнинг ўзаро вазияти	98
5- §. Тўғри чизиқ тенгламалари	100
6- §. Тўғри чизиқ билан текисликнинг, икки тўғри чизиқнинг ўзаро вазияти	102
7- §. Тўғри чизиқ ва текисликка оид асосий масалалар	105

VII боб. Иккинчи тартибли сиртлар	109
1- §. Координаталарнинг махсус системаси	109
2- §. Иккинчи тартибли сиртларни синфларга ажратиш	112
3- §. Эллипсоид	115
4- §. Гиперболоидлар	117
5- §. Параболоидлар	119
6- §. Конус ва цилиндрлар	121
7- §. Иккинчи тартибли сиртларнинг түгри чизиқли ясовчилари	123
8- §. Иккинчи тартибли сиртнинг диаметрлари ва диаметриал текисликлари	125
VII 11 боб. Умумий тенгламалари билан берилган иккинчи тартибли эгри чизиқлар ва сиртларни текшириш	128
1- §. Квадратик формани янги ўзгарувчиларга алмаштириш	128
2- §. Иккичи тартибли эгри чизиқлар ва сиртлар тенгламаларининг координаталарини алмаштиришга нисбатан инвариантлари	129
3- §. Иккинчи тартибли эгри чизиқни унинг ихтиёрий координаталардаги тенгламасига асослапиб текшириш	133
4- §. Ихтиёрий координаталардаги тенгламаси билан берилган иккинчи тартибли сиртни текшириш	136
5- §. Эгри чизиқ диаметрлари, сиртнинг диаметрал текисликлари. Эгри чизиқ ва сиртнинг маркази	138
6- §. Эгри чизиқнинг симметрия ўқлари. Сиртнинг симметрия текисликлари	140
7- §. Гипербола асимптоталари. Гиперболоиднинг асимптотик конуси	142
8- §. Эгри чизиқнинг уринмаси. Сиртнинг уринма текислиги	143
I X боб. Чизиқли алмаштиришлар	146
1- §. Ортогонал алмаштиришлар	146
2- §. Аффин алмаштиришлар	148

3- §. Тұғри чизиқ ва текисликни аффин алмаштириш	150
4- §. Аффин алмаштиришінің асосий инварианті	152
5- §. Иккінчи тартибли әгри чизиқтар үзілісінде алмаштириш	153
6- §. Проектив алмаштиришлар	156
7- §. Бир жиссли координаталар. Текислик үзілісінде алмаштириш	160
8- §. Иккінчи тартибли әгри чизиқтар үзілісінде алмаштириш	163
9- §. Полюс үзілісінде алмаштириш	165
10- §. Тангенциал координаталар	169
Машқуларга доир жавоблар, күрсатмалар үзілісінде алмаштириш	174

На узбекском языке

**ПОГОРЕЛОВ АЛЕКСЕЙ ВАСИЛЬЕВИЧ
АНАЛИТИЧЕСКАЯ ГЕОМЕТРИЯ**

Учебник для студентов математических и физических специальностей высших учебных заведений

Перевод с русского издания изд-ва «Наука», М., 1978

Издательства «Ўқитувчи»

Ташкент — 1983

ИБ № 2590

Таржимон *M. Собироғ*
Редактор *P. Каримов*
Расмлар редактори *C. Соин*
Техредактор *T. Скиба*
Корректор *D. Абдуллаева*

ИБ № 2590

Теришга берилди 16. 05. 1982 й. Босишга рухсат этилди 9. 06. 1983 й. Формат
 $84 \times 108^1/32$. тип, қоғози № 3. Гарнитура «литературная». Қегли 10 шпонсиз. Қўқори
босма усулида босилди. Шартли б. л. 10,92. Нашр л. 11,7. Тиражи 7000.

Зак. № 850°. Баҳоси 40 т.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 9—292—81.
Узбекистон ССР нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари давлат комитети
Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош корхонасида
терилиб, 1- босмахонасида босилди. Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21. 1983 й.

Набрано на головном предприятии ТППО «Матбуот» Государственного комитета
УзССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли. Отпечатано в
тип. № 1. Ташкент, Ҳамза, 21. 1983 г.

Погорелов А. В.

Аналитик геометрия:

Олий ўқув юрт. математика ва физика ихтинососликлари студентлари учун дарслык. — Т.:

Ўқитувчи, 1983 — 208 б.

Погорелов А. В. Аналитическая геометрия:
Учебник для студентов математических и физических специальностей высших учебных заведений.

ББК 22.151.5я 73
517.3

40 т.

УКИТУВЧИ»